

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Херсонський державний університет

ISSN 2663-970X (PRINT)
ISSN 2664-6005 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2663-970X

Інсайт:

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

INSIGHT: THE PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF SOCIETY

Науковий журнал

Випуск 4

Видавничий дім
"Гельветика"
2020

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Kherson State University

ISSN 2663-970X (PRINT)
ISSN 2664-6005 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2663-970X

Інсайт:

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

INSIGHT: THE PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF SOCIETY

Scientific journal

Issue 4

Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23692-13532Р від 17.12.2018 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Попович Ігор Степанович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету (Україна)

Заступник головного редактора:

Бабатіна Світлана Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету (Україна)

Відповідальний секретар:

Крупник Іван Романович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету (Україна)

Технічний секретар:

Щербак Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (Україна)

Члени редакційної колегії:

Аббасова Кизилгюль Ясін – доктор філософських наук, професор кафедри соціальної роботи (Бакинський державний університет, Азербайджан); **Аванесян Грант Михайлович** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології (Єреванський державний університет, Вірменія); **Баранаскіне Інґріда** – професор кафедри соціальної роботи (Клайпедський університет, Литва); **Борисюк Алла Степанівна** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету; **Веліз Алекс Бургос** – доктор психології, психології здоров'я, соціальної психології, професор (Університет Лос-Лагос, Чилі); **Володарська Наталія Дмитрівна** – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України; **Галян Ігор Михайлович** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка; **Даукша Лілія Марьянівна** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри вікової та педагогічної психології Гродненського державного університету імені Янки Купали (Білорусь); **Дієго Феліпе Арбелаес Кампілло** – професор, Університет де Амазонія (Колумбія); **Джумажанова Гульжанар Какімжанівна** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Державного університету імені Шакаріма міста Семей (Казахстан); **Жидко Максим Євгенович** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського "Харківський авіаційний інститут"; **Завацький Вадим Юрійович** – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля; **Каменова Димитрина Кирилова** – доктор педагогіки, професор кафедри соціального управління і педагогіки Варненського університету менеджменту (Болгарія); **Ковальчук Зоряна Ярославівна** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ; **Магда Хулісса Рохас-Багамон** – доктор наук, професор, Університет де Амазонія (Колумбія); **Мухамедова Дільбар Гафурджанівна** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології Національного університету Узбекистана імені Улугбека (Узбекистан); **Олейник Нарміна Оруджівна** – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету імені Василя Стефаника; **Орап Марина Олегівна** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка; **Панов Микита Сергійович** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології Комунального закладу вищої освіти "Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія"; **Пілецька Любомира Сидорівна** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; **Тавровецька Наталія Іванівна** – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету; **Ткач Богдан Миколайович** – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України; **Цибуляк Наталія Юріївна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології та логопедії Бердянського державного педагогічного університету; **Шафієва Ельнара Ібрагім** – доктор психологічних наук, професор (Бакинський державний університет, Азербайджан); **Яковлева Світлана Дмитрівна** – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету; **Янчук Володимир Олександрович** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Білоруського державного університету (Білорусь); **Яцюк Анастасія Миколаївна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Державного університету економіки і технологій.

Інсайт: психологічні виміри суспільства : наук. журн. / ред. кол. І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник I-69 та ін. – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2020. – Вип. 4. – 160 с.

У журналі висвітлюються актуальні питання психологічної теорії та історії психологічної думки; психології особистості; педагогічної та вікової психології; соціальної психології; організаційної психології; юридичної, економічної та інших галузей психологічної науки.

*Certificate of the Ministry of Justice of Ukraine
of the state registration of the print media
Series KB No. 23692-13532P dated December 12, 2018.*

EDITORIAL BOARD

Chief Editor:

Popovych Ihor Stepanovych – Doctor of Psychological Sciences, Full Professor, Professor of the Department of General and Social Psychology, Kherson State University (Ukraine).

Deputy Chief Editor:

Babatina Svitlana Ivanivna – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of General and Social Psychology, Kherson State University (Ukraine).

Assistant Editor:

Krupnyk Ivan Romanovych – Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of General and Social Psychology, Kherson State University (Ukraine).

Technical Secretary:

Shcherbak Tetiana Ivanivna – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Psychology, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (Ukraine).

Members of the Editorial Board:

Abbasova Qizilgul Yasin – Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Social Work (Baku State University, Azerbaijan); **Avanesyan Hrant Michaeli** – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General Psychology, Yerevan State University (the Republic of Armenia); **Baranauskiene Ingrida** – Professor of the Department of Social Work (Klaipeda University, Lithuania); **Borysiuk Alla Stepanivna** – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Psychology and Philosophy, Bukovinian State Medical University; **Veliz Alex Burgos** – Doctor of Psychological Sciences, Health Psychology, Social Psychology, Professor (University of Los-Lagos, Chile); **Volodarska Nataliia Dmytrivna** – Candidate of Psychological Sciences, Leading Research Scientists of G. S. Kostiyk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine; **Halian Ihor Myhailovych** – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Practical Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University; **Dauksha Liliia Marianivna** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Developmental and Pedagogical Psychology, Yanka Kupala State University of Grodno (the Republic of Belarus); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Professor, Research Group Universidad de La Amazonia (Colombia); **Dzhumazhanova Hulzhanar Kakimzhanivna** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Psychology, Semey State University named after Shakarim (the Republic of Kazakhstan); **Zhydko Maxim Eugenovych** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Psychology, Zhukovsky National Aerospace University – “Kharkiv Aviation Institute”; **Zavatskyi Vadym Yurevich** – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology and Social Work, East Ukrainian National University named after V. Dahl; **Kamenova Dimytryna Kyrlyova** – Doctor of Pedagogy, Professor of the Department of Social Management and Pedagogy of Varna University of Management (Bulgaria); **Kovalchuk Zoryana Yaroslavivna** – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, Lviv State University of Internal Affairs; **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Professor, Research Group Universidad de La Amazonia (Colombia); **Mukhamedova Dilbar Hafurdzhanivna** – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Psychology, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulughbek (the Republic of Uzbekistan); **Oleinyk Narmina Orudzhivna** – Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of the Department of General and Social Psychology, Kherson State University; **Orap Maryna Olehivna** – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University; **Panov Mykyta Sergiyovych** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Special Pedagogy and Special Psychology, Municipal Institution of Higher Education “Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy”; **Piletska Liubomyra Sydorivna** – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University; **Tavrovetska Nataliia** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Practical Psychology, Kherson State University; **Tkach Bogdan Mykolayovych** – Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher of G. S. Kostiyk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine; **Tsybulyak Nataliia Yurievna** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Applied Psychology and Speech Therapy, Berdyansk State Pedagogical University; **Shafiyeva Elnara Ibrahim** – Doctor of Psychological Sciences, Professor (Baku State University, Azerbaijan); **Yakovleva Svitlana Dmytrivna** – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Special Education, Kherson State University; **Yanchuk Volodymyr Oleksandrovych** – Doctor of Psychological Sciences, Full Professor, Professor of the Department of Psychology, Belarusian State University (Belarus); **Yatsiuk Anastasiia Mykolaivna** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Social Sciences and Humanities, State University of Economics and Technology.

Insight: the psychological dimensions of society : scientific journal / editorial board I.S. Popovych, I-69 S.I. Babatina, I.R. Krupnyk et al. – Kherson: Publishing house “Helvetica”, 2020. – Issue 4. – 160 pages.

The journal covers topical issues of psychological theory and history of psychological thought; personality psychology; pedagogical and developmental psychology; social psychology; organizational psychology; legal, economic and other branches of psychological science.

ЗМІСТ

Попович І. С. Передмова редактора.....	7
ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	
Чиханцова О. А. Якість життя особистості та особливості її вимірювання.....	11
Громова Г. М. Інтолерантність до невизначеності у ветеранів з важкими пораненнями: порівняльний аналіз.....	29
Медведська О. І., Онуфрієва Л. А., Тавровецька Н. І. Семантичний простір особистості у дорослих активних web-користувачів.....	42
Вавринів О. С. Емпіричне дослідження професійної емпатії майбутніх рятувальників.....	57
ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ	
Радул І. Г., Гундаренко О. В., Ковальчик М. М. Дослідження особливостей прояву еготизму молодшого школяра у спілкуванні з ровесниками.....	73
МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
Шевченко Н. Ф., Шевченко А. І. Дослідження особливостей прояву милосердя у лікарів.....	90
СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	
Прохоренко Л. І., Костенко Т. М. Дослідження психолого-педагогічної типологізації затримки психічного розвитку школярів.....	111
Романенко О. В. Розвиток сенсорно-перцептивних процесів психіки в умовах норми та органічної патології (ДЦП).....	132
Шамич О. М. Гендерні особливості самореалізації паралімпійців.....	145

CONTENTS

Popovych I. S. Editor's Preface.....	7
GENERAL PSYCHOLOGY; PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Chykhantsova O. A. A person's quality of life and features of its measurement.....	11
Hromova H. M. Intolerance of uncertainty in seriously injured veterans: a comparative analysis.....	29
Medvedskaya E. I., Onufriieva L. A., Tavrovetska N. I. The semantic space of the personality of adult active web-users.....	42
Vavryniv O. S. Empirical study of the professional empathy of future rescuers.....	57
PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY	
Radul I. H., Hundarenko O. V., Kowalczyk M. M. Research of features of manifestation of junior schoolchild's egotism in communication with peers.....	73
MEDICAL PSYCHOLOGY	
Shevchenko N. F., Shevchenko A. I. Research of features of the mercy manifestation of doctors.....	90
SPECIAL PSYCHOLOGY	
Prokhorenko L. I., Kostenko T. M. Research of psychological and pedagogical typologization of mental developmental delay of schoolchildren.....	111
Romanenko O. V. The development of sensory-perceptual processes of the psyche in conditions of norm and organic pathology (CP).....	132
Shamych O. M. Gender peculiarities of Paralympic athletes' self-realization.....	145

Editor's Preface

Передмова редактора

Popovych Ihor Stepanovych

Попович Ігор Степанович

The fourth issue of the scientific journal "Insight: the psychological dimensions of society" (№4/2020) presents nine peer-reviewed scientific articles. Author's research combines empirical, experimental work with theoretical substantiation and generalization of the studied phenomena.

The Editorial Board is actively working in the direction of category "A" (Scopus and / or WoS). We continue to publish the authors' scientific achievements in English and Ukrainian, promoting researchers and the scientific journal in Ukraine and abroad. We pay attention to the modern works in this field, which are analyzed by researchers and indexed in Scopus and / or WoS.

All works have been licensed by Creative Commons Attribution 4.0 International License since №4 / 2020. Please note that under this license, all scientific papers may be freely copied and distributed on any medium and in any format, provided that the references to the initial data of the scientific work are indicated. Authors retain copyright and grant the journal right of the first publication with the work simultaneously licensed. Authors are able to enter into separate, additional contractual arrangements for the non-exclusive distribution of the journal's published version of the work (institutional repository, your website, monograph), with an acknowledgement of its initial publication in this journal.

We are pleased to announce that "IPBC. IPDS" is indexed in the international database BASE, which is one of the largest search engines in the world among academic web resources. BASE provides more than 150 million documents from more than 7,000 sources. All issues of the scientific journal are indexed in the BASE database. Famous scientists are invited to work in the editorial board of the publication: Barauskiene Ingrida, Professor of the Department of Social Work (Klaipeda University, Lithuania); Veliz

Четвертий номер наукового журналу "Інсайт: психологічні виміри суспільства. Insight: the psychological dimensions of society" (№4/2020) представляє дев'ять рецензованих наукових статей. Авторські дослідження поєднують емпіричну, експериментальну роботу з теоретичним обґрунтуванням та узагальненням досліджуваних феноменів.

Редакційна колегія веде активну роботу у напрямку категорії "А" (Scopus і/чи WoS). Продовжуємо публікувати наукові здобутки авторів англійською і українською мовами, популяризуючи дослідників і науковий журнал в Україні і за її межами. Звертаємо увагу на проаналізовані дослідниками сучасні праці даної сфери, що проіндексовані у Scopus і/чи WoS.

Починаючи з №4/2020 всі роботи ліцензуються Creative Commons Attribution 4.0 International License. Акцентуємо увагу, що згідно цієї ліцензії всі наукові праці можуть вільно копіюватися і поширюватися на будь-якому носії і в будь-якому форматі, за умови зазначення покликань на вихідні дані наукової праці. Автори залишають за собою право на авторство своєї роботи та передають журналу право першої публікації цієї роботи на умовах ліцензії. Автори мають право укласти самостійні додаткові угоди щодо неексклюзивного розповсюдження роботи у тому вигляді, в якому вона була опублікована цим журналом (інституційний репозитарій, особистий веб-сайт, монографія), здійснивши первинне покликання на публікацію роботи в цьому журналі.

Раді повідомляємо, що "ІПВС. ІПДС" проіндексовано в міжнародній базі BASE, яка є однією з найбільш об'ємних пошукових систем у світі серед академічних веб-ресурсів. BASE забезпечує понад 150 мільйонів документів з понад 7000 джерел. У базі BASE проіндексовано всі номери наукового журналу.

Alex Burgos, Doctor of Psychological Sciences, Health Psychology, Social Psychology, Professor (University of Los-Lagos, Chile); Abbasova Qizilgul Yasin, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Social Work (Baku State University, Azerbaijan); Shafiyeva Elnara Ibrahim, Doctor of Psychological Sciences, Professor (Baku State University, Azerbaijan).

The fourth issue presents research by fifteen authors from four countries: Poland, Slovakia, Belarus and Ukraine. Our journal is interested in publishing high-quality scientific papers by researchers from around the world. The editorial board is working to expand the geography of coverage in Ukraine and around the world. Post-graduate students, doctoral students, candidates of sciences, doctors of sciences, associate professors, professors, heads of departments, deans of faculties, famous scientists, doctors, teachers are among the researchers. The editorial board proposed four sections of the journal in this issue: "General psychology; personality psychology", "Pedagogical and developmental psychology", "Medical psychology" and "Special psychology".

Four articles were published in the section "General psychology; personality psychology". The research of Olena Chykhantsova highlights person's quality of life and features of its measurement using the author's questionnaire "Person's Quality of Life Questionnaire". Researcher Hromova Hanna conducted a comparative analysis of intolerance to uncertainty in seriously injured veterans. Olena Medvedskaya Olena, Liana Onufrieva and Natalia Tavrovetska studied the semantic space of a personality in adult active web-users in their research.

Olena Vavryniv empirically researched professional empathy of future rescuers and established the psychological semantic parameters of this phenomenon.

One article was published in the section "Pedagogical and developmental psychology", in which Iryna Radul, Olena Hundarenko and Kowalczyk Marlana empirically determined and theoretically substantiated levels of egotism of the junior schoolchild in communication with peers.

One article was published in the section "Medical Psychology". The research of Natalia

До роботи в редколегію видання запрошені імениті вчені: Баранаускіне Інґріда, професор кафедри соціальної роботи (Клайпедський університет, Литва); Веліз Алекс Бургос, доктор психології, психології здоров'я, соціальної психології, професор (Університет Лос-Лагос, Чилі); Аббасова Кизилгюль Ясін, доктор філософських наук, професор кафедри соціальної роботи (Бакинський державний університет, Азербайджан); Шафієва Ельнара Ібрагім, доктор психологічних наук, професор (Бакинський державний університет, Азербайджан).

У четвертому випуску представлені дослідження п'ятнадцяти авторів з чотирьох країн: Польща, Словаччина, Білорусь та Україна. Наш журнал зацікавлений у публікації якісних наукових праць дослідників з усього світу. Редакційна колегія працює над розширенням географії покриття в Україні і світі. Серед дослідників є аспіранти, докторанти, кандидати наук, доктори наук, доценти, професори, завідувачі кафедр, декани факультетів, відомі вчені, лікарі, педагоги. У цьому випуску журналу редакційна колегія запропонувала чотири рубрики: "Загальна психологія; психологія особистості", "Педагогічна та вікова психологія", "Медична психологія" і "Спеціальна психологія".

У рубриці "Загальна психологія; психологія особистості" опубліковано чотири статті. Дослідження Олени Чиханцової висвітлює якість життя особистості та особливості його вимірювання з використанням авторського опитувальника "Вивчення якості життя особистості". Дослідниця Ганна Громова здійснила порівняльне аналізування інтолерантності до невідзначеності у ветеранів з важкими пораненнями. Олена Медведська, Ліана Онуфрієва і Наталія Тавровецька у своєму науковому дослідженні вивчали семантичний простір особистості у дорослих активних web-користувачів.

Олена Вавринів емпірично дослідила професійну емпатію майбутніх рятувальників та встановила психологічні змістові параметри цього феномену.

У рубриці "Педагогічна та вікова психологія" опубліковано одну статтю, у якій Ірина Радул, Олена Гундаренко і Марлена Ковальчик емпірично дослідили та теоретично обґрунтували

Shevchenko and Anatolii Shevchenko confirmed the assumption that mercy, as an integral personally and professionally significant quality of a medical worker is determined by the harmonious development of cognitive, emotional-and-motivational and behavioral components, and it is not manifested enough in usual conditions of professional activity.

Three articles have been published in the Special Psychology section. A psychological and pedagogical typology of mental retardation of schoolchildren was proposed in the research of Prokhorenko Lesia and Tetyana Kostenko. Researcher Oksana Romanenko made a theoretical substantiation and empirical measurement of the peculiarities of the development of sensory-perceptual processes of the psyche in the conditions of norm and organic pathology (CP). Oleksandr Shamykh compared the emotional states of Paralympians' male and female using the author's questionnaire in the research of gender peculiarities of Paralympians' self-realization.

In the fourth issue, as in the previous editions the Editorial Board of the scientific journal sought to convey to the reading community a culture of scientific dimension. We invite new readers from Ukraine and other countries to participate in an open international discussion on the pages of a scientific journal.

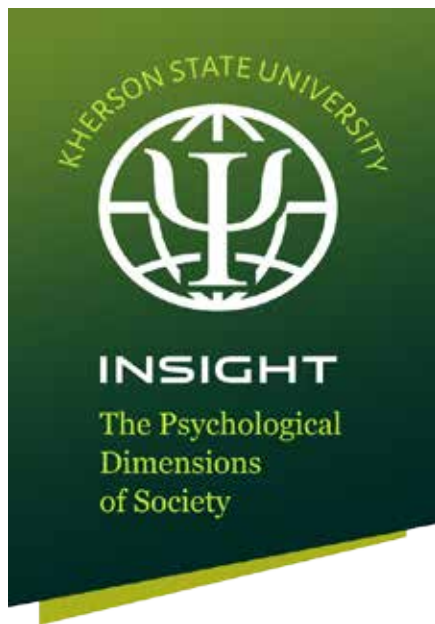
Representatives of various psychological scientific schools and fields can publish their research in Ukrainian and English free of charge in the journal "Insight: psychological dimensions of society. Insight: the psychological dimensions of society" in accordance with the requirements posted on our website: <https://insight.journal.kspu.edu>.

рівні еготизму молодшого школяра у спілкуванні з ровесниками.

У рубриці "Медична психологія" опубліковано одну статтю. У науковому дослідженні Наталії Шевченко і Анатолія Шевченко підтверджено припущення про те, що милосердя, як інтегральна особистісно і професійно значуща якість лікаря, визначається гармонійним розвитком когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів, і в звичайних умовах професійної діяльності простежується недостатньо.

У рубриці "Спеціальна психологія" опубліковано три статті. У дослідженні Лесі Прохоренко і Тетяни Костенко запропоновано психолого-педагогічну типологізацію затримки психічного розвитку школярів. Дослідниця Оксана Романенко здійснила теоретичне обґрунтування та емпіричне вимірювання особливостей розвитку сенсорно-перцептивних процесів психіки в умовах норми та органічної патології (ДЦП). Олександр Шамич у дослідженні гендерних особливостей самореалізації паралімпійців, застосовуючи авторський опитувальник, порівняв емоційні стани спортсменів-паралімпійців чоловічої та жіночої статі.

Редакційна колегія наукового журналу прагнула у четвертому випуску, як і в попередніх, донести до читацької спільноти культуру наукового виміру. Ми запрошуємо нових читачів з України, з інших країн до участі у відкритій міжнародній дискусії на сторінках наукового журналу. Представники різних психологічних наукових шкіл і напрямків можуть безкоштовно представити українською і англійською мовами свої наукові дослідження в "Інсайт: психологічні виміри суспільства. Insight: the psychological dimensions of society" дотримуючись вимог, що розміщені на нашому веб-сайті: <https://insight.journal.kspu.edu>.

**Загальна психологія;
психологія особистості**

**General psychology;
personality psychology**

Link article (Style APA): Chykhantsova O. A. (2020). A person's quality of life and features of its measurement. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 11-28. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-1

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Chykhantsova, O. A. A person's quality of life and features of its measurement. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 11-28. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-1

UDC 159.923

A person's quality of life and features of its measurement

Якість життя особистості та особливості її вимірювання

Received: August 04, 2020

Accepted: October 30, 2020

Chykhantsova Olena Anatoliivna

Ph. D. in Psychology, Associate Professor
Chamata Laboratory of Psychology
of Personality

G. S. Kostyuk Institute of Psychology
of the NAES of Ukraine, Ukraine
chyhantsova@gmail.com,
ORCID 0000-0002-2661-3265

Чиханцова Олена Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент
лабораторія психології особистості
імені П. Р. Чамати

Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, Україна
chyhantsova@gmail.com,
ORCID 0000-0002-2661-3265

Abstract

The article conveys the results of a practical evaluation of the methods of psychodiagnostics (n=117) under the framework of studying a person's quality of life by applying the author's questionnaire. **The purpose** of the research is to examine the value of the assessment of quality of life for its further use and specify the level of human quality of life as a psychological category. **Research methods:** the author's questionnaire, standardized tests, correlation analysis, descriptive statistics. **Results.** It is presented the author's model of quality of life which is based on the idea that the actual value of quality of life is reflected in the subjective feelings of an individual, and these feelings are developed through the prism of specific objective conditions. The article identifies the psychological features and indices which clarify the parameters of manifestation of the quality of life. It is introduced the standardization of the author's method "Person's Quality of Life Questionnaire", which consists of 16 statements, and presented the results of a practical evaluation of the method. The distribution of the levels of quality of life has the following points: a low level of quality of life – 16-56 points, an average level of quality of life – 57-58 points, a high level of quality of life – 86-112 points. The measurement of quality

Анотація

У статті представлені результати апробації психодіагностичної методики (n=117) на вивчення якості життя особистості з використанням авторського опитувальника. Метою є дослідження значення оцінки якості життя для подальшого його використання та визначення рівня якості життя людини як психологічної категорії. Методи дослідження: авторський опитувальник, тести зі стандартизованими анкетами, кореляційний аналіз, описові статистики. Результати. Представлено авторську модель якості життя, в основі якої є твердження, що дійсне значення якості життя відображене в суб'єктивних відчуттях людини, а ці відчуття формуються на основі конкретних об'єктивних умов і визначено психологічні ознаки та показники, які конкретизують параметри прояву якості життя. Представлено стандартизацію авторської методики "Опитувальник якості життя особистості", який містить 16 тверджень та наведено результати апробації даної методики. Розподіл рівнів якості життя має наступні бали: низький рівень якості життя – 16-56 балів, середній рівень якості життя – 57-58 балів, високий рівень якості життя – 86-112 балів. Вимірювання якості життя ґрунтується на оцінці людиною

of life is grounded on a person's assessment of his or her physical, mental, social and economic well-being. The reliability of the methods of studying the person's quality of life is high ($\alpha = .802$). The author's method is investigative and thus, doesn't estimate the degree of manifestation of the measured parameters, their standardizing. However, it allows defining the descriptive, qualitative, quantitative characteristics of the features under study. A positive interrelation between the indicators of the quality of life and hardiness ($r = .736$; $p \leq .01$), satisfaction with life ($r = .707$; $p \leq .01$), subjective happiness ($r = .659$; $p \leq .01$) and self-efficacy ($r = .629$; $p \leq .05$) is found out. **Conclusions.** It has been determined such constituents of a person's quality of life as subjective and objective and highlighted a particular significance of the very subjective assessment of the quality of life for the mental health of an individual.

Key words: quality of life assessment, satisfaction with life, hardiness.

Introduction

In the context of activation of the processes of population ageing and depopulation in Ukraine, a human resource becomes the most deficient that enhances the relevance of the issue of quality of life. Nowadays a high quality of life is considered to be a feature of the state's prosperity, and the experience of leading countries confirms that in the strategy of the national development, it is expedient to focus on the concept of quality of life of a person.

An interest in the problem of quality of life is growing, however, the scientific environment has a lack of a unified approach to the content of the very concept "quality of life" and its generally recognized measurement framework and procedure. The assessment of quality of life can be defined as a way of identifying a degree of conformity of the basic parameters and conditions of a person's life to his or her vital needs as well as the personal ideas of decent living standards. Moreover, the problem turns to be more social, inter-disciplinary and currently requires follow-up study.

According to Zh. Virna, quality of life can be interpreted as the level of a person's adjustment both to his or her inner world and society (Virna, 2013). Thereafter, quality of life is a multi-faceted concept and thus, scientists are fixed not on its overall index of quality of life but its components:

рівня свого добробуту в фізичному, психічному, соціальному і економічному відношеннях. Надійність методики вивчення якості життя особистості є високою ($\alpha = .802$). Авторська методика є дослідницькою, тому не визначає ступінь вираженості діагностованих параметрів, їх нормування, хоча дозволяє визначити змістові, якісні, кількісні характеристики досліджуваних якостей. Виявлено позитивний взаємозв'язок між показниками якості життя та життєстійкістю ($r = .736$; $p \leq .01$), задоволеністю життям ($r = .707$; $p \leq .01$), суб'єктивним щастям ($r = .659$; $p \leq .01$) і самоефективністю ($r = .629$; $p \leq .05$). **Висновки.** Визначено складові якості життя особистості такі як суб'єктивна та об'єктивна і підкреслено особливу значимість саме суб'єктивної оцінки якості життя для психічного здоров'я людини.

Ключові слова: оцінка якості життя, задоволеність життям, життєстійкість.

Вступ

В Україні в умовах активізації процесів старіння й депопуляції населення людський ресурс стає найдефіцитнішим, а це збільшує значущість проблеми якості життя. У сучасному світі висока якість життя населення вважається ознакою благополуччя держави, а досвід провідних країн свідчить, що в стратегії розвитку держави доцільно орієнтуватися на концепцію якості життя людини.

Інтерес до проблеми якості життя зростає, проте в науковому середовищі ще не сформувався єдиний підхід до змісту самого поняття "якість життя", немає загально визнаної методології і методики його вимірювання. Оцінку якості життя можна визначити як спосіб виявлення ступеня відповідності основних параметрів і умов життєдіяльності людини її життєвим потребам, а також власним уявленням про достойне життя. Окрім того, проблема дедалі більше стає соціальною, міждисциплінарною і на сьогодні потребує додаткового вивчення.

На думку Ж. Вірної, якість життя можна визначити як рівень пристосованості людини до свого внутрішнього світу, так і до суспільства (Вірна, 2013). Таким чином, якість життя – це поняття багатофакторне, тому дослідники зацікавлені не у загальному показнику якості життя, а у його компонентах: задоволеність

A person's quality of life and features of its measurement

satisfaction with a degree of physical (activity, freedom of movement, an opportunity of self-help), psychological (emotional state, including the feelings of happiness or sufferings), social (an option of the participation in public activities, contacts, limited options for the study, work, leisure due to health conditions), spiritual well-being of a person; general perception of one's physical condition and well-being. In other words, quality of life can be considered as a subjective feeling similar to happiness and personal well-being (Virna, 2013).

Analyzing the studies on quality of life, S. Bazhenov and N. Malikov (2002) mark that they generally embrace two aspects: based on the objective living conditions and the examination of satisfaction with life by the very subjects. According to the mentioned model, the specialists define quality of life as a complex synthetic category which accumulates all conditions for the existence and development relevant to a person.

In our opinion the most complete and precise definition revealing the essence of quality of life is as follows: a person's quality of life is a perception of his or her life position as well as physical, mental and social well-being, depending on the quality of the environment in which the person lives and the level of satisfaction with life and other components of psychological comfort. It should be emphasized that the psychological aspect of a person's quality of life is manifested in a way the person identifies the frames of well-being and the benefits of life (Halian, 2019; Kaźmierczyk, 2019; Serdiuk et al., 2018; Chaban, 2008; Berenger & Verdier-Chouchane, 2007).

Consequently, the study of quality of life as a psychological category is impossible without referring to the concept of "satisfaction". This concept scarcely plays any role in the economic theory of objective quality of life, while it prevails in the theory of subjective quality of life by becoming one of central. So, M. Argyle interprets the state of experiencing satisfaction with life as happiness by understanding it as a general reflexive assessment of past and present by a person, as well as the frequency and intensity of positive emotions (Argyle, 2003). In the scientist's opinion, the following

ступенем фізичного (активність, рухомість, можливість самообслуговування), психологічного (емоціональний фон, в тому числі відчуття щастя або страждання), соціального (можливість участі в суспільній діяльності, контакти, обмеження можливостей за станом здоров'я в плані навчання, роботи, відпочинку), духовного благополуччя людини; загальне сприйняття стану свого здоров'я та благополуччя. Тобто, якість життя можна вважати суб'єктивним відчуттям, близьким до щастя й особистого благополуччя (Вірна, 2013).

Аналізуючи дослідження якості життя, С. Баженов і Н. Маліков (2002) вказують, що вони проводяться в цілому в двох напрямках: на базі об'єктивних умов життя і на основі вивчення ступеня задоволеності життям самими суб'єктами. Відповідно до зазначеної моделі, фахівці визначають якість життя як складну синтетичну категорію, що акумулює в собі усі істотні для особи умови існування та розвитку.

На нашу думку, найбільш повним та точним визначенням, що розкриває суть якості життя, є те, що якість життя особистості – це сприйняття нею своєї життєвої позиції, а також фізичного, психічного та соціального благополуччя, залежно від якості середовища, в якому людина живе і рівня задоволення життям та іншими складовими психологічного комфорту. Слід зазначити, що психологічна сторона якості життя людини виявляється у тому, як сама людина визначає рамки свого благополуччя та переваги свого життя (Halian, 2019; Kaźmierczyk, 2019; Сердюк та ін., 2018; Чабан, 2008; Berenger, Verdier-Chouchane, 2007).

Таким чином, вивчення якості життя як психологічної категорії неможливо без звернення до поняття "задоволеність". Дане поняття практично не грає ролі в економічній теорії об'єктивної якості життя, тоді як в теорії суб'єктивної якості життя воно виходить на перший план, стаючи одним із ключових. Так, М. Аргайл визначив стан переживання задоволеності життям у цілому як щастя, розуміючи як загальну рефлексивну оцінку людиною свого минулого і теперішнього, а також частоту та інтенсивність позитивних емоцій (Аргайл, 2003). На думку вченого, значущими для задоволення

factors are of importance for the satisfaction with life: significant social contacts, assessment of the social state, self-assessment of health, financial standing, an opportunity for creative manifestation, satisfaction with the professional activity, own prospects, leisure activity, personal growth, family (Argyle, 2003).

It is noteworthy that the satisfaction with life depends on the requirements for oneself, meeting the demands, level of aspirations, expectations from life as well as the possibilities to realize the personal endeavors; therefore, the criterion for the quality of life of a person is his or her satisfaction with life. Therefore, we understand life satisfaction as a state characterized by satisfying one's actual needs, the conformity of the level of ambitions to real possibilities and requirements to oneself and expectations from life as well.

Taking into account the axiological guidelines for assessing the quality of life, it was decided to divide it into two main approaches. An objective approach is the most common. It determines the quality of life through the indicators of objective conditions and processes of life. The purpose of this approach is to measure the level of the public life based on various statistical data. The objective indicators of the assessment of quality of life are evaluated by the relevant methods. These methods don't depend on an estimator's attitude to the properties of an object under assessment and are targeted at obtaining values from the standardized units of measurement. An objective assessment of economic factors of quality of life covers the indicators of material well-being, income; an average monthly salary, the subsistence level, the population with incomes below the subsistence level, the structure of cash income and expenditure of the population; housing, etc. The latter approach – subjective – involves characterizing quality of life following the sociological surveys. The subjective assessments provide a person's perception of the quality of life and rely on the subjective feelings, personal values. Some scientists distinguish the rational and emotional components of the subjective assessments. The former component consists of general satisfaction with life and assessment of satisfaction with different aspects of life. The latter component is the correlation of positive and negative emotions (Prystupa & Kurysh, 2010). The subjective indicators

життям такі фактори: наявність значущих соціальних контактів, оцінка соціального стану, оцінка власного здоров'я, оцінка матеріального стану, можливість проявляти творчість, задоволеність професійною діяльністю, власні перспективи, наявність дозвілля, особистісне зростання, наявність сім'ї (Аргайл, 2003).

Слід наголосити, що задоволеність життям залежить від вимог до себе, задоволення потреб, рівня домагань, очікувань від життя, а також від можливостей реалізації своїх прагнень, тому критерієм якості життя людини є її задоволеність життям. Таким чином, ми розуміємо під задоволеністю життям стан, який характеризується задоволенням своїх актуальних потреб, відповідністю рівня домагань реальним можливостям і вимогам до себе, а також очікувань від життя.

Із урахуванням ціннісних настанов до оцінювання якості життя ми поділяємо його на два основних підходи. Найбільш поширеним є об'єктивний підхід. Він визначає якість життя через параметри об'єктивних умов і процесів життєдіяльності. Метою даного підходу є вимірювання рівня життя суспільства на основі різної статистичної інформації. Об'єктивні параметри оцінки якості життя вимірюються відповідними методами. Ці методи не залежать від ставлення оцінювача до властивостей об'єкту вимірювання та націлені на отримання значень у стандартизованих одиницях виміру. Об'єктивна оцінка економічних чинників якості життя охоплює показники матеріального добробуту, доходу; середньомісячної заробітної плати, розміру прожиткового мінімуму, чисельності населення з доходами нижчими за прожитковий мінімум, структури грошових доходів і витрат населення; забезпеченості житлом тощо. Другий підхід, суб'єктивний, передбачає охарактеризування якості життя на основі соціологічних опитувань. Суб'єктивні оцінки презентують індивідуальне сприйняття людиною якості життя та ґрунтуються на суб'єктивних відчуттях, особистих оцінках. Деякі науковці виділяють раціональну і емоційну складові у суб'єктивних оцінках. Перший компонент складається із загальної задоволеності життям і оцінок ступеня задоволеності різними сторонами

A person's quality of life and features of its measurement

are evaluated through the algorithms that depend on knowledge and accumulated personal life experience, individual criteria for evaluating objects, subjects and phenomena, life values and worldview. Thus, it is essential to choose the criteria according to which a person should assess the quality of his or her life, methodological tools for generalizing the obtained statements and evaluation, to determine the factors which can influence the perception of the relevant states of the individual, etc. (Libanova et al., 2013). Hence, the relevance of this research is determined by specific importance of the concept under study and the public demand, which is conditioned by the wish of every person to be satisfied and happy as well as the need to improve a person's quality of life.

The purpose of the article is to cover the author's model of quality of life and present the results of a practical evaluation of the author's method "Person's Quality of Life Questionnaire" for studying the satisfaction and quality of life.

Methods

To detect the indicators of quality of life, it has been developed a questionnaire to examine the quality of life of a personality, which contains 16 questions related to the assessment of satisfaction with one's life and quality of life. To determine the competitive validity of the author's questionnaire, it also has been used Maddi's Hardiness Survey for studying the assessment of the ability and readiness of a person to act dynamically and flexibly in a situation of stress and difficulties, the degree of his or her vulnerability to experiences and stress (Leontiev & Rasskazova, 2006); General Self-Efficacy Scale (R. Schwarzer, M. Jerusalem) to identify the level of professional self-efficacy (Kokun et al., 2011: 142-144); Lyubomirsky's Subjective Happiness Scale (Lyubomirsky & Lepper, 1999) and Satisfaction with Life Scale (E. Diener, R. Emmons, R. Larsen and S. Griffin) to examine the degree of subjective satisfaction with life (Diener, Emmons, Larsen, 1985).

Participants

117 persons from different regions of Ukraine participated in the empirical research: 41.9% – men and 58.1% – women of different professions aged from 19 to 40 years. According to

життя. Другий компонент є співвідношенням позитивних і негативних емоцій (Приступа, Куриш, 2010). Суб'єктивні параметри оцінюються алгоритмами, що залежать від знань та накопиченого особистого життєвого досвіду, індивідуальних критеріїв оцінювання об'єктів, суб'єктів та явищ, життєвих цінностей і світогляду. Тому важливим є вибір критеріїв, за якими людина повинна оцінювати якість свого життя, методологічний інструментарій узагальнення отриманих висловлювань і оцінок, визначення факторів, здатних впливати на усвідомлення відповідних станів індивіда тощо (Лібанова та ін., 2013). Отже, актуальність нашого дослідження визначається особливою значимістю досліджуваного поняття, а також запитом зі сторони суспільства, яке обумовлене бажанням кожної людини бути задоволеною та щасливою, а також необхідністю покращення якості життя особистості.

Метою статті є висвітлення авторської моделі якості життя та представлення результатів апробації авторської методики "Вивчення якості життя особистості" для дослідження задоволеності та якості життя.

Методологія

Для діагностики показників якості життя ми розробили опитувальник на вивчення якості життя особистості, який містить 16 питань, що стосуються оцінки задоволеності власним життям та якості життя. А також для визначення конкурентної валідності нашого опитувальника ми використовували тест життєстійкості ("Hardiness Survey") С. Мадді на вивчення оцінки здатності та готовності людини активно і гнучко діяти в ситуації стресу і труднощів, ступінь її уразливості до переживань та стресу (Леонт'єв, Рассказова, 2006); шкалу самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема на визначення рівня професійної самоефективності (Кокун та ін., 2011: 142-144); шкалу суб'єктивного щастя С. Любомирські для вимірювання рівня суб'єктивного щастя (Lyubomirsky, Lepper, 1999) та шкалу задоволеності життям (Е. Дінер, Р. Еммонс, Р. Ларсен, С. Гріффін) для вивчення вираженості суб'єктивної задоволеності життям людей (Diener et al., 1985).

the way of selection, the sample is random to avoid unintentional or deliberate distortion of the facts.

Procedure and tools

An important component of the system of quality of life is the configuration of the environment and conditions under which a person's values are realized, human and social capital is formed. The environment of quality of life shapes opportunities for the person's development and establishes a degree of correspondence of living standards with the personal physiological and psychological needs and values (Libanova et al., 2013). Person's quality of life includes the standard of life which involves the following: health condition, leisure time, nutrition, services, housing conditions, level of education, public safety, movement safety, as well as living conditions: sanitary conditions, conditions for leisure, health care, ecology, mental state. Relying on the above, the beforementioned phenomenon has a complex structure.

Taking into account the forgoing, it was developed a model of quality of life, which is presented in figure 1. The model is based on the idea that the actual value of the quality of life is reflected in the subjective feelings of a person, and these feelings are developed through the prism of specific objective conditions (Chykhantsova, 2020). It should be emphasized that the subjective perception of different components of quality of life by individuals can markedly differ. Some conditions, which guarantee a decent life, are significant for one person and insignificant for another.

The quality of life is a complex, multi-component phenomenon dependent both on objective factors (satisfaction of human needs and interests in these socio-economic conditions) and a wide range of subjective factors (psychological, social, socio-cultural and others). The improvement of quality of life is a criterion and required condition for human development.

When interpreting the model, it was taken the opinion that the subjective and objective components of the quality of life more than coexist in one system – they reflect the same life spheres of a person from different perspectives. As a result, quality of life represents the basic preconditions and a degree of the implementation

Учасники

У емпіричному дослідженні взяли участь 117 осіб із різних регіонів України, із яких 41.9% – чоловіки та 58.1% – жінки, різних за фахом та віком від 19 до 40 років. За способом відбору – вибірка випадкова, оскільки ми намагалися уникнути ненавмисного або свідомого спотворення фактів.

Процедура та інструменти

Важливим компонентом системи якості життя виступає конфігурація середовища та умов, за яких реалізуються цінності особистості, формується людський та соціальний капітал. Середовище якості життя формує можливості розвитку, які надаються людині, а також визначає ступінь відповідності умов життєдіяльності фізіологічним та психологічним потребам і цінностям людини (Лібанова та ін., 2013). Якість життя людини включає рівень життя до якого належать: стан здоров'я, вільний час, харчування, послуги, житлові умови, рівень освіченості, суспільна безпека, безпека пересування, а також умови життя: санітарні умови, умови для проведення дозвілля, охорона здоров'я, екологія, психічний стан. Виходячи з наведеного, вище зазначений феномен має складну структуру.

Отже, з огляду на вище сказане, ми розробили модель якості життя, яка представлена на рисунку 1. Наша модель побудована на твердженні, що дійсне значення якості життя відображене в суб'єктивних відчуттях людини, а ці відчуття формуються на основі конкретних об'єктивних умов (Chykhantsova, 2020). Також слід звернути увагу на те, що суб'єктивне сприйняття різних компонентів якості життя окремими людьми може дуже відрізнятися. Так, деякі умови, які забезпечують достойне життя, є значимі для однієї людини, можуть бути невагомими або малозначимими для іншої.

Так, якість життя виступає складним, багатоконпонентним явищем, залежним як від об'єктивних факторів (задоволення людських потреб та інтересів у даних соціально-економічних умовах), так і від різноманітних суб'єктивних факторів (психологічних, соціальних, соціокультурних та інших). Підвищення рівня якості життя виступає критерієм і необхідною умовою людського розвитку.

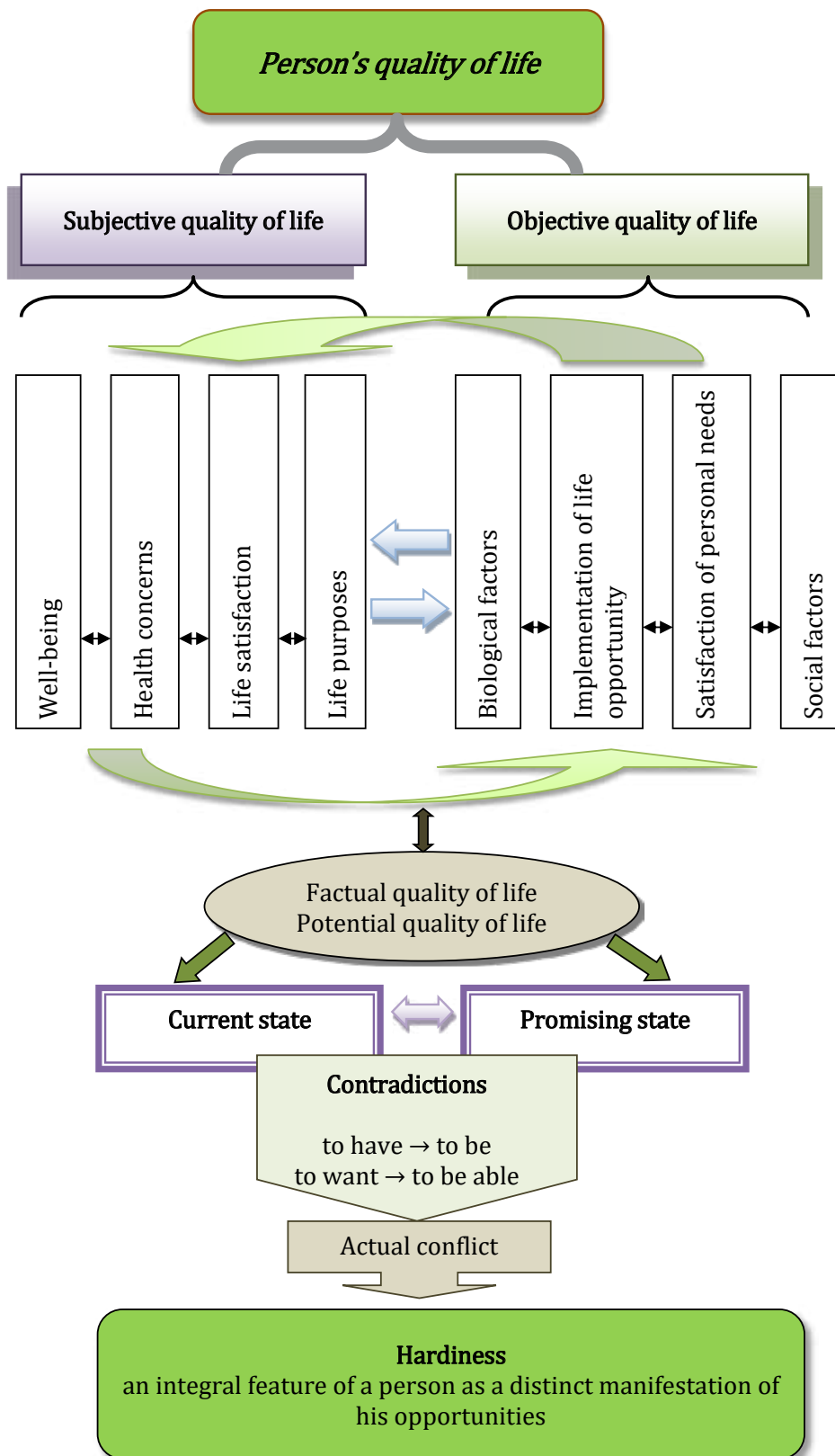

Fig. 1. Person's quality of life model

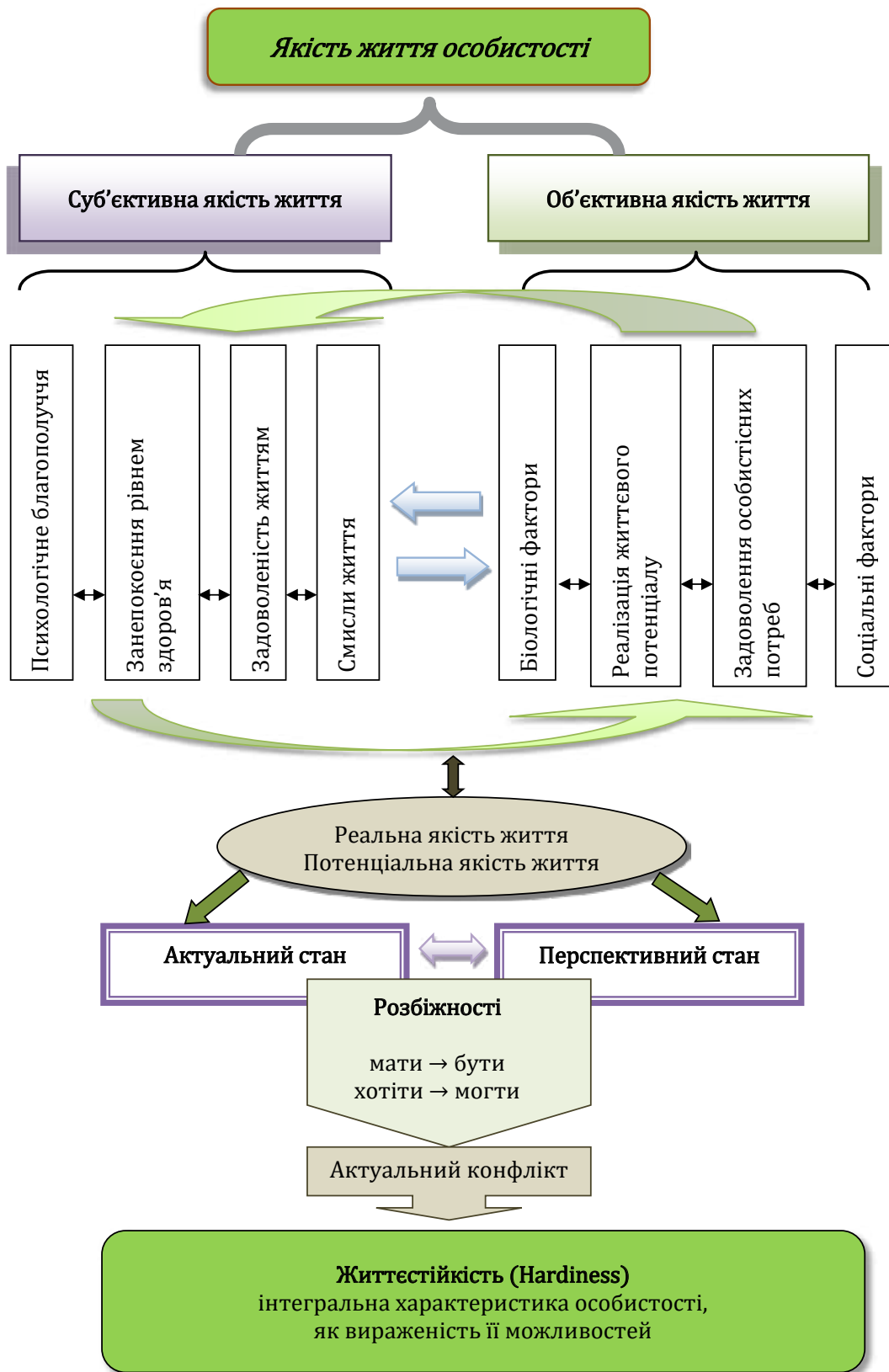

Рис. 1. Модель якості життя особистості

A person's quality of life and features of its measurement

of requirements for human development, the order of priority of the development in the cultural process, self-identity as well as the self-actualization and hardiness (Chykhantsova, 2018; Serdiuk et al., 2019). The achievement of a high level of personal quality of life is impossible without maintaining a high level of hardiness (Chykhantsova, 2018). Thus, quality of life is considered as a system of indices, which characterize a degree of implementation of living strategies of a person and meeting his or her vital demands.

The above-stated visions of quality of life determine the specifics and way of diagnosing the relevant phenomenon. To be sure, the peculiarities of the current state of the methodological aspect of this problem were taken into account as there is a sufficient quantity of valid procedures of psychodiagnostics which have contributed to the elaboration of substantial empirical data on the level of personal quality of life. However, these methods do not allow obtaining qualitative and quantitative information about the quality of life of a personality to its full extent and do not involve examining the person's needs, his or her search for life purpose and drive for happiness.

Procedure and tools

Guided by our well-founded theoretical approach to the study of life quality in the development of "Person's Quality of Life Questionnaire", we have changed from an analytical method of diagnosing quality of life to a systemic one. Following the fact that the method is investigative, it doesn't provide for the determination of a degree of manifestation of the parameters under diagnostics, their standardizing, and transformation into standard indicators. At the same time, the method makes it possible to define the conceptual, qualitative and quantitative characteristics of case qualities. We tried to identify a general degree of expression of the level of quality of life, taking into account the conceptual characteristics of quality of life. Due to the heterogeneous nature of a person's quality of life, it is impossible to characterize it in a clear way through the quantitative parameters. Thus, it has been decided to cover the structural characteristic of the quality of life as well.

Трактуючи нашу модель, ми дотримуємося думки, що суб'єктивна й об'єктивна складові якості життя не просто співіснують в одній системі, вони з різних сторін відображають одні й ті ж сфери життя людини. Таким чином, якість життя відображає базові передумови та ступінь реалізації вимог розвитку людини, ступінь пріоритетності розвитку у культурному процесі, самоідентичність, а також самопізнання людини та життєстійкість (Чиханцова, 2018; Serdiuk et al., 2019). Досягнення високого рівня якості життя людини не можливе без утвердження високого рівня життєстійкості (Чиханцова, 2018). Так, якість життя розглядається як система показників, які характеризують ступінь реалізації життєвих стратегій людини та задоволення її життєвих потреб.

Викладені вище уявлення про якість життя визначають специфіку та спосіб діагностування зазначеного явища. Звичайно, ми прийняли до уваги особливості сучасного стану методичного аспекту даної проблеми, оскільки створено достатньо валідних психодіагностичних процедур, за допомогою яких отримано значний емпіричний матеріал про рівень якості життя людини. Однак ці методи не дозволяють у повній мірі отримати якісну та кількісну інформацію про якість життя особистості та не передбачають дослідження потреби особистості, пошук людиною сенсу життя та її прагнення до щастя.

Процедура та інструменти

При розробці опитувальника "Вивчення якості життя особистості" ми керувалися обґрунтованим нами теоретичним підходом до дослідження якості життя, який дозволяє перейти від аналітичного способу діагностики якості життя до системного. Оскільки наша методика є дослідницькою, тому нами не передбачено визначення ступеня вираженості діагностованих параметрів, їх нормування, а також введення в стенові показники. Хоча методика дозволяє визначити змістові, якісні, кількісні характеристики досліджуваних якостей. Ми намагалися визначити загальну ступінь вираженості рівня якості життя, враховуючи змістові характеристики якості життя. Через гетерогенний характер якості життя особистості, її

Based on the approved model, it has been chosen a way specifying a list of indices revealing the subject-matter of diagnostics. The use of the method of free associations has given an option of proposing a list of the questions for elucidating indices of the personal quality of life, which have laid the groundwork for the formulation of 35 statements. Having used the factor analysis, identical statements have been rejected and the final version of the questionnaire, which contains 16 statements to be evaluated following 7-point grading scale, has been adopted: 1 point – very low level; 2 points – low level; 3 points – below the average; 4 points – average level; 5 points – above the average; 6 points – high level; 7 points – very high level. For instance, evaluate satisfaction with your life in general, satisfaction with your family life, satisfaction with your study (work, professional activity), evaluate the relationship with relatives and family and the level of quality of life in general. The questionnaire does not provide questions that can be used to detect insincerity of a respondent. When counting the number of points, the total points are summed both in the actual and potential dimensions, because they make a certain contribution to this indicator. The statements include the calculation of points on a direct scale.

Statistical analysis

Statistical processing of empirical data and graphical presentation of results have been carried out using the statistical programs “SPSS” v. 21.0 and “MS Excel”.

Statistical processing of data obtained has been based on the sample involving 117 persons. The wording of statements is similar both for women and men. The age varies from 19 years and older. The statistical characteristics of the sample can be regarded to be suitable for assessing the level of diagnosed indices.

Results

The building of the standard scale

The reliability of the method of studying a person's quality of life according to the level on inner coherence of the statements (Cronbachs alpha) is high ($\alpha = .802$). Descriptive statistics of “Person's quality of life questionnaire” are presented in table 1.

неможливо чітко охарактеризувати лише кількісними параметрами, тому ми вирішили також розкрити структурну характеристику якості життя.

На основі прийнятої нами моделі, ми обрали спосіб визначення переліку індикаторів, що розкривають предмет діагностики. Використавши метод вільних асоціацій, було сформульовано перелік питань для виявлення індикаторів якості життя людини, які слугували у подальшому для побудови тверджень опитувальника. Як наслідок, було сформовано 35 тверджень. Використавши факторний аналіз, було відкинуто тотожні твердження та визначено остаточний варіант опитувальника, що налічує 16 тверджень, які потрібно оцінити за 7-ю шкалою: 1 бал – дуже низький рівень; 2 бали – низький рівень; 3 бали – нижче середнього; 4 бали – середній рівень; 5 балів – вище середнього; 6 балів – високий рівень; 7 балів – дуже високий рівень. Наприклад, оцініть задоволеність своїм життям у цілому, задоволеність своїм сімейним життям, задоволеність своїм навчанням (своєю роботою, професійною діяльністю), оцініть взаєностосунки з близькими та сім'єю та рівень якості життя у цілому. Опитувальник не передбачає запитання за допомогою яких можна виявити нещирість респондента. При підрахунку кількості балів складається сума балів як в актуальному, так і в потенційному вимірі, оскільки вносять визначений вклад в даний показник. Твердження передбачають підрахунок балів за прямою шкалою.

Статистичне аналізування

Статистичну обробку емпіричних даних і графічну презентацію результатів здійснено за допомогою статистичних програм “SPSS” v. 21.0 та “MS Excel”.

Статистична обробка отриманих даних була проведена на вибірці із 117 осіб. Формування речень однакові як для жінок, так і чоловіків. Віковий діапазон – 19 років і старше. Вважаємо, що статистичні характеристики даної вибірки можна вважати придатними для визначення рівнів діагностованих показників.

Результати

Побудова нормативної шкали.

Надійність методики вивчення якості життя особистості за рівнем внутрішньої узгодженості

Table 1. Descriptive statistics of “Person’s quality of life questionnaire” (n=117)

Таблиця 1. Описові статистики опитувальника “Вивчення якості життя” (n=117)

Scale Шкала	Average value Середнє значення	Minimum value Мінімальне значення	Maximum value Максимальне значення	Standard deviation Стандартне відхилення	Variation coefficient Коефіцієнт варіації
Quality of life Якість життя	70.87	16.0	112.0	13.91	25.0%

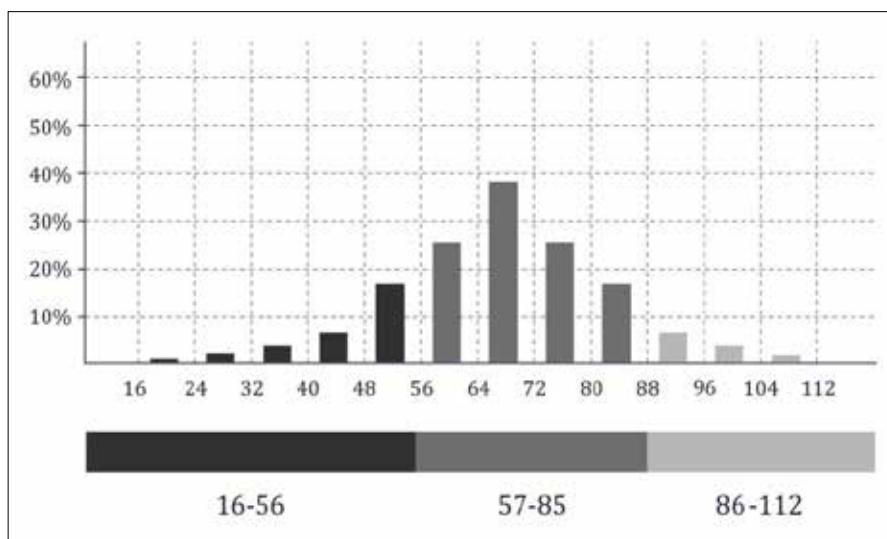
The research has also examined for compliance with the normal distribution (the Kolmogorov-Smirnov test). As the indices meet these criteria, the standard values of quality of life are formed under the 3-sigma rule. In accordance with the Gaussian distribution, 99.6% of the statistical population data is within 3σ , 94.0% – within 2σ , and 68.0% – within 1σ . For the sample, $X \pm S_x$ is regarded as an average value of the indicator, $X + 2S_x$ – as a high value, $X - 1S_x$ – as a low value, and $X \pm 3S_x$ – as very high and very low values, where X – an arithmetical mean; S – a standard deviation (Serdiuk, 2012).

Following the calculations, the values are distributed as follows (see figure 2).

Consequently, the levels of quality of life have the following values: low quality of life – 16-56 points, average quality of life – 57-58 points, high quality of life – 86-112 points.

тверджень (альфа Кронбаха) є високою ($\alpha = .802$). Описові статистики “Опитувальника вивчення якості життя” наведено у таблиці 1.

Також була здійснена перевірка на відповідність закону нормального розподілу (критерій Колмогорова-Смірнова). Оскільки показники відповідають цим критеріям, то нормативні значення показника якості життя визначатимуться за правилом 3σ . Відповідно до закону нормального розподілу К. Гауса, в межах 3σ знаходиться 99.6% даних генеральної сукупності, в межах 2σ знаходиться 94.0% і в межах 1σ – 68.0%. Тому для вибірки середніми значеннями показників будемо вважати $X \pm S_x$, високими значеннями будемо вважати $X + 2S_x$, низькими значеннями – $X - 1S_x$, і $X \pm 3S_x$ відповідно дуже високими і дуже низькими значеннями, де X – середнє арифметичне; S – стандартне відхилення (Сердюк, 2012).

Fig. 2. Values of the quality of life levels

Рис. 2. Значення рівнів якості життя

When rendering obtained points, one can state that a high level (86-112 points) is characterized by the satisfaction with one's needs and compliance of real opportunities with expected. A feature of the high level of quality of life includes good living conditions, favorable conditions for recreation and leisure, an advanced level of education and culture, qualitative medical care and social security, public care for children and motherhood, protection of life safety and property rights. Accordingly, low points (16-56) indicate the opposite characteristics.

Reliability and validity of output data of the method

The reliability of the method has been checked by re-interviewing the participants in two months. The correlation between the results of the former and later testing is $r = .78$ that confirms test-retest reliability of the questionnaire. Therefore, the method can be considered as reliable as the least acceptable value for retest reliability is .7 (Serdiuk, 2012).

To identify concurrent validity, it has been calculated the correlation coefficients between the obtained indicators and similar indices of individual scales of the test methods: Hardiness Test by S. Maddi, General Self-Efficacy Scale (R. Schwarzer, M. Jerusalem), Lyubomirsky's Subjective Happiness Scale, Satisfaction with Life Scale (E. Diener, R. Emmons, R. Larsen and S. Griffin) (see table 2).

Having applied the correlation analysis, we defined the natural relationships between these indicators. In particular, it is marked the positive interrelation between the quality of life and hardiness ($r=.736$;

Відповідно розрахункам значення розподілятимуться наступним чином (див. рис. 2).

Отже, рівні якості життя матимуть наступні показники: низький рівень якості життя – 16-56 балів, середній рівень якості життя – 57-58 балів, високий рівень якості життя – 86-112 балів.

Трактуючи отримані бали, ми можемо сказати, що високий рівень (86-112 балів) характеризується задоволеністю потреб людини і відповідністю реальних можливостей очікуваням. Також ознакою високого рівня якості життя є хороші житлово-побутові умови, гарні умови відпочинку і використання вільного часу, високий рівень освіти і культури, якісне медичне обслуговування, якісне соціальне забезпечення, піклування суспільства про дітей і материнство, захист безпеки життя і прав власності. Відповідно, низькі бали (16-56) вказуватимуть на протилежні характеристики.

Надійність та валідність вихідних даних методики.

Надійність методики перевірялась повторним опитуванням досліджуваних через два місяці. Кореляція між результатами першого та другого тестування виявилася на рівні $r = .78$, що свідчить про ретестову надійність опитувальника. Тому, методику можна вважати надійною, оскільки найменшим задовільним значенням для ретестової надійності є .7 (Сердюк, 2012).

Для визначення конкурентної валідності розраховувались коефіцієнти кореляції

Table 2. The Pearson correlation coefficients between the indices of alternative methods (n=117)

Таблиця 2. Значення коефіцієнтів кореляції Пірсона між показниками альтернативних методик (n=117)

Scale Шкала	Hardiness (S. Maddi) Життєстійкість (С. Мадді)	Self-efficacy (R. Schwarzer, M. Jerusalem) Самоефективність (Р. Шварцер, М. Єрусалем)	Subjective happiness (Lyubomirsky) Суб'єктивне щастя (С. Любомірський)	Satisfaction with life (E. Diener) Задоволеність жит- тям (Е. Дінер)
Quality of life Якість життя	.736**	.629*	.659**	.707**

Note: ** correlation significance level ≤ 0.01 ; * correlation significance level ≤ 0.05

Примітка: ** кореляція значуща на рівні 0.01; * кореляція значима на рівні 0.05

A person's quality of life and features of its measurement

$p \leq .01$), i.e. the higher hardiness, the higher quality of life of the participants. They have also manifested the positive correlation relations between the indices of satisfaction with life, subjective happiness ($r = .659$; $p \leq .01$) and self-efficacy ($r = .629$; $p \leq .05$). High indices of the interrelation of the indicators under study confirm the objectivity of data obtained and give grounds to consider the author's method to be suitable for further use.

It is worth mentioning that happiness is one of the most essential indices when identifying human satisfaction with life. During the study, we found out that 28.2 % of the respondents are happy, 34.2% – rather happy and 37,6% – unhappy. The findings prove the fact that the higher level of people's quality of life is (according to their evaluation), the happier they are.

It should be emphasized that the evaluation of quality of life is relative. The person's determination of a degree of satisfaction with his or her needs is based on his or her life experience, the level of cultural, intellectual and emotion development. Thus, quality of life is expressed as the well-being in which the person feels inner satisfaction with his or her living conditions (Chykhantsova, 2020).

Using "Person's Quality of Life Questionnaire", it is confirmed the idea that quality of life is a multi-component phenomenon dependent on objective and subjective factors (see table 3).

As mentioned above, the criterion of quality of life is satisfaction with life that is proved

між отриманими показниками та подібними показниками окремих шкал тестових методик: тест життєстійкості С. Мадді, шкала самооефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема, шкала суб'єктивного щастя С. Любомирські, шкала задоволеності життям (Е. Дінер, Р. Еммонс, Р. Ларсен, С. Гріффін) (див. табл. 2).

Застосувавши кореляційний аналіз ми визначили закономірні взаємозв'язки між зазначеними показниками. Зокрема, виділено позитивний взаємозв'язок між якістю життя та життєстійкістю ($r = .736$; $p \leq .01$), тобто, чим вищий рівень життєстійкості, тим вищою є якість життя досліджуваних. У досліджуваних також було зафіксовано позитивні кореляційні зв'язки між показниками задоволеності життям ($r = .707$; $p \leq .01$), суб'єктивним щастям ($r = .659$; $p \leq .01$) і самооефективністю ($r = .629$; $p \leq .05$). Високі показники взаємозв'язку досліджуваних параметрів свідчать про об'єктивність отриманих даних та дають підстави вважати авторську методику придатною для майбутнього використання.

Варто наголосити, що щастя є одним із важливих показників при ідентифікації задоволення життям людей. У ході дослідження ми виявили, що 28,2% досліджуваних почуваються щасливими, 34,2% – досить щасливими і 37,6% – нещасливими. Результати дослідження підтверджують, що чим вища у людей якість життя (за їх власним

Table 3. The interrelations between quality of life and objective and subjective factors (n=117)

Таблиця 3. Взаємозв'язки якості життя з об'єктивними та суб'єктивними факторами (n=117)

Scale Шкала	Satisfaction with life Задоволеність життям	Satisfaction with a profession Задоволеність професією	Satisfaction with one's job Задоволеність своєю роботою	Satisfaction with personal happiness Задоволеність своїм щастям	Satisfaction with the level of education Задоволеність рівнем своєї освіти освітою	Satisfaction with health condition Задоволеність станом здоров'я	Satisfaction with the finan- cial standing Задоволеність рівнем фінансового забезпечення	Satisfaction with communica- tion with others Задоволеність від спілку- вання з друзями
Quality of life Якість життя	.749**	.556**	.617**	.583**	.553**	.648**	.617**	.435**

Note: ** correlation significance level ≤ 0.01

Примітка: ** кореляція значуща рівні 0.01

($r = .747$; $p \leq .01$). Quality of life also depends on the satisfaction with personal health condition ($r = .648$; $p \leq .01$), satisfaction with a profession ($r = .556$; $p \leq .01$) and satisfaction with the financial standing ($r = .617$; $p \leq .01$). Based on the results of this research, we can conclude that the happier a person is, the higher is quality of his or her life ($r = .583$; $p \leq .01$). It is interesting to state that communication with friends scarcely affects the quality of life ($r = .435$; $p \leq .01$).

Discussion

The feature of measuring quality of life is that it can be carried out in two ways: by assessing the objective living conditions and assessing the subjective living conditions. Human needs and interests are individual and a degree of their satisfaction can be evaluated only by the subjects themselves. They are not fixed by any statistical values and exist in the consciousness of people and thus, in their personal thoughts and judgements. Moreover, the measurement of quality of life has two forms: a degree of meeting subjective needs and interests and subjective satisfaction with person's quality of life. In other words, quality of life is assessed through the objective and subjective indices. We can state that subjective quality of life indicates how well a person feels and is satisfied in general. The objective quality of life is the correspondence of public and cultural requirements with tangible wealth, social status and physical well-being.

Having regard to the above indices of the interrelation of quality of life with other indicators under study, we highlight the impartiality of data obtained. The application of other methods of psychodiagnostics and representativeness of the sample give the grounds to consider "Person's Quality of Life Questionnaire" to be expedient for studying quality of life. It should be emphasized that the assessment of quality of life renders the individual perception of the mentioned phenomenon and relies on the subjective feelings and personal judgements. Moreover, the research procedure includes the adjustment options, which involves recognizing the key concepts of one's own life, satisfaction with life, level and quality of a person's life.

Keeping in mind questionnaire's outcomes, we state that quality of life often has an overshoot

оцінюванням), то тим щасливішими вони себе почувають.

Слід зазначити, що оцінка якості життя є відносною. Визначення людиною ступеня задоволення своїх потреб ґрунтується на її життєвому досвіді, рівні культурного, інтелектуального, емоційного розвитку. Так, якість життя виражається як психологічне благополуччя, в якому людина відчуває внутрішнє задоволення від умов її життя (Chykhantsova, 2020).

За допомогою нашого опитувальника "Вивчення якості життя особистості" ми підтвердили думку про те, що якість життя виступає багатокомпонентним явищем, залежним від об'єктивних і суб'єктивних чинників (див. табл. 3).

Як і зазначалося вище, критерієм якості життя є задоволеність життям, що і було підтверджено ($r = .747$; $p \leq .01$). Також якість життя залежить від задоволеності станом свого здоров'я ($r = .648$; $p \leq .01$), задоволеності професією ($r = .556$; $p \leq .01$) та задоволеністю фінансовим станом ($r = .617$; $p \leq .01$). Із отриманих результатів, ми можемо зробити висновок, що чим щасливішою почуває себе людина, тим вище буде якість її життя ($r = .583$; $p \leq .01$). Цікавим виявився той факт, що спілкування з друзями особливо не впливає на якість життя ($r = .435$; $p \leq .01$).

Дискусія

Особливість вимірювання якості життя полягає у тому, що її можна провести двома способами: вимірюванням об'єктивних умов життя і вимірюванням суб'єктивних оцінок життя. Потреби та інтереси людей індивідуальні та ступінь їх задоволення можуть оцінити тільки самі суб'єкти. Вони не фіксуються будь-якими статистичними величинами і практично існують лише в свідомості людей, і відповідно, в їх особистих думках і оцінках. Таким чином, оцінка якості життя виступає в двох формах: ступінь задоволення об'єктивних потреб та інтересів і суб'єктивна задоволеність якістю життя самої особистості. Тобто, якість життя оцінюється за допомогою об'єктивних та суб'єктивних показників. Можна сказати, що суб'єктивна якість життя вказує на те, на скільки добре себе почуває людина і є задоволеною речами у загальному.

A person's quality of life and features of its measurement

effect, i.e. the person's satisfaction with one sphere of quality of life influences the level of satisfaction in other spheres. For instance, a high quality of professional engagement ($r=.556$; $p\leq.01$) and satisfaction with a job ($r=.617$; $p\leq.01$) boost the satisfaction with the whole life (see table 3).

Consequently, quality of life is understood as a complex characteristic, an integral index characterizing a degree of development and fulfillment of the whole set of needs and interests of the person. In this regard, we treated the concept of quality of life as a psychological category, i.e. how the person subjectively feels, perceives, evaluates the quality of his life, and elaborated the relevant method of psychodiagnostics for measuring the personal quality of life.

Conclusions

Psychologists often consider quality of life as a synonym for subjective well-being or satisfaction with life. At the same time, the major task of the diagnostic assessment is to determine the general level of subjective well-being of a particular person without taking into account an objective situation, and the structure of diagnostic tool is stipulated by the theoretical model according to a researcher's preference. Approaches to the definition and diagnosis of the quality of life in the human sciences are gradually converging that requires of psychology both mastering tools of other sciences and understanding the basic features, capabilities and limitations of such diagnostics.

To understand the concept of a person's quality of life, we outlined its components: subjective (psychological well-being, concern about health condition, life satisfaction, life purposes) and objective (biological factors, implementation of life plan, satisfaction with personal needs, social contacts). Thus, investigating quality of life as integral characteristic of the objective and subjective indices of human life, we found out the special significance for mental health of the very subjective assessment of quality of life which is manifested in the perception and attitude of the person to specific conditions and changes in life that determines mental and moral satisfaction with his or her life.

As a result of the practical evaluation of "Person's Quality of Life Questionnaire", it

Об'єктивна якість життя полягає у відповідності суспільних та культурних вимог до матеріального багатства, соціального статусу та фізичного самопочуття.

Виходячи із вище наведених показників взаємозв'язку якості життя з іншими досліджуваними параметрами, ми можемо стверджувати про об'єктивність отриманих даних. А також застосування інших психодіагностичних методик та репрезентативність вибірки дають нам підстави вважати методіку "Вивчення якості життя особистості" доцільною для дослідження якості життя. Також, слід зазначити, що оцінка якості життя відображає індивідуальне сприйняття зазначеного феномена та ґрунтуються на суб'єктивних відчуттях і особистих оцінках. Крім того, в процедурі дослідження є корекційні можливості, які полягають в усвідомленні ключових понять власного життя, задоволеності життям, рівня та якості життя особистості.

Ми можемо констатувати, виходячи із результатів нашого опитування, що якість життя часто має надлишковий ефект, тобто, задоволеність людини однією сферою якості життя впливає на рівень задоволеності в інших сферах. Наприклад, висока якість професійної зайнятості ($r=.556$; $p\leq.01$) та задоволеність своєю роботою ($r=.617$; $p\leq.01$) підвищують задоволеність усією якістю життя (див. табл. 3).

Отже, під якістю життя ми розуміємо комплексну характеристику, інтегральний показник, що характеризує ступінь розвитку і повноту задоволення всього комплексу потреб та інтересів особистості. У зв'язку з цим ми розглядали поняття якості життя як психологічну категорію, тобто яким чином особистість суб'єктивно відчуває, сприймає, оцінює якість свого життя та розробили відповідну психодіагностичну методіку для вимірювання рівня якості життя особистості.

Висновки

Якість життя дуже часто розглядається психологами як синонім суб'єктивного благополуччя або задоволеність життям. Основним завданням діагностики при цьому є виявлення загального рівня суб'єктивного благополуччя

is applied such tools which permit identifying the level of the person's quality of life and analysing its features. The statistical data processing clarifies the positive interrelation between the indices of quality of life and hardiness, the indices of life satisfaction and subjective happiness, and self-efficacy.

The method of psychodiagnostics "Person's Quality of Life Questionnaire" meets modern demands on the psychometric substantiation of the personal questionnaires and has high test-retest reliability (.7). It can be used for defining the levels of quality of a person's life. The standardization of "Person's Quality of Life Questionnaire" has shown a high reliability ($\alpha = .802$) and validity.

References:

- Argyle, M. (2003). *Psychology of happiness*. St. Petersburg: Peter.
- Baranauskienė, I., Serdiuk, L. & Chykhantsova, O. (2016). Psychological characteristics of school-leavers' hardiness at their professional self-determination. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, 6 (2), 64-73. DOI: 10.21277/sw.v2i6.275
- Bazhenov, S. A. & Malikov, N. S. (2002). Quality of life of the population: theory and practice. *Living standards of the population of the regions of Russia*, 2, 1-46.
- Berenger, V. & Verdier-Chouchane, A. (2007). Multidimensional Measures of Well-Being: Standard of Living and Quality of Life Across Countries. *World Development*, 35 (7), 1259-1276.
- Chaban, O. S. (2008). Quality of life of the patient from the standpoint of medical psychology. *The art of healing*, 5(51), 40-43.
- Chykhantsova, O. (2018). Hardiness and its connection with personal values. *Problems of modern psychology*, 42, 211-231. DOI: 10.32626/2227-6246.2018-42.211-231
- Chykhantsova, O. (2020). The personal quality of life and life satisfaction. *The 3rd International scientific and practical conference – Scientific Congress (March 22-24, 2020) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain*, 304-307.
- Diener, E., Emmons, R., Larsen, R. et al. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49,71-75.
- Halian, I. (2019). Personal determinants of responsibility of future educators. *Insight: the psychological dimensions of society*, 1, 15-21. DOI: 10.32999/2663-970X / 2019-1-2

окремої людини, зазвичай без врахування об'єктивної ситуації, а структура діагностичного інструменту задається бажаною дослідником теоретичною моделлю. Підходи до визначення та діагностики якості життя в науках про людину поступово зближуються, що вимагає від психології як оволодіння інструментарієм різних наук, так і розуміння основних особливостей, можливостей і обмежень такої діагностики.

Для розуміння поняття якості життя особистості ми окреслили її складові: суб'єктивна (психологічне благополуччя, занепокоєння рівнем здоров'я, задоволеність життям, смисли життя) та об'єктивна (біологічні фактори, реалізація життєвого плану, задоволення особистісних потреб, соціальні контакти). Таким чином, досліджуючи якість життя як інтегральну характеристику об'єктивних і суб'єктивних індикаторів життя людини, ми виявили особливу значимість для психічного здоров'я саме суб'єктивної оцінки якості життя, що виявляється в сприйнятті та ставленні особистості до певних умов та змін у житті, що визначає душевне і моральне задоволення власним життям.

У результаті проведеної апробації опитувальника "Вивчення якості життя особистості" для дослідження якості життя отримано такий інструментарій, який дає змогу виявити рівні якості життя особистості, а також здійснити аналіз її особливостей. За допомогою статистичного опрацювання даних виявлено позитивний взаємозв'язок між показниками якості життя та життєстійкістю, між показниками задоволеності життям, суб'єктивним щастям і самоефективністю.

Психодіагностична методика "Вивчення якості життя особистості" відповідає сучасним вимогам до психометричного обґрунтування особистісних опитувальників та має високу ретестову надійність (.7) і може використовуватись для визначення рівнів якості життя особистості. Стандартизація опитувальника "Вивчення якості життя особистості" показала його високу надійність ($\alpha = .802$) та валідність.

Список використаних джерел

- Аргайл М. Психология счастья. Санкт-Петербург: Питер. 2003. 332 с.

A person's quality of life and features of its measurement

- Kaźmierczyk, J. (2019). Work force segmentation model: banks' example. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 6 (4), 1938-1954. DOI: 10.9770/jesi.2019.6.4(28)
- Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Kopanitsa, O. V. & Malkhazov, O. R. (2011). *Collection of methods for diagnostics of psychological readiness of servicemen of military service under the contract to activity as a part of peacekeeping units*. Kyiv: NDC GP ZSU.
- Leontiev, D. A. & Rasskazova, E. I. (2006). *Hardiness test*. Moscow: Smysl.
- Libanova, E. M., Gladun, O. M., Lisogor, L. S et al. (2013). *Measuring the quality of life in Ukraine*. Analytical report: monograph. Kyiv.
- Lyubomirsky, S. & Lepper, H. S. (1999). A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*, 46(2), 137-155. DOI: 10.1023/A:1006824100041
- Prystupa, Ye. & Kurish, N. (2010). Quality of human life: categories, components and their measurement. *Physical activity, health and sports*, 2, 54-63.
- Ryan, R. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychology*, 55 (1), 68-78.
- Serdiuk, L. Z. (2012). Psychology of motivation of future specialists' learning: system-synergetic approach: monograph. Kyiv: University "Ukraine".
- Serdiuk, L. Z., Daniliuk, I. V., Turban, V. V., Penkova, O. I., Volodarskaya, N. D. et al. (2018). *Psychological technologies of self-determination of personality development: monograph*. Kyiv: G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine.
- Serdiuk, L., Danyliuk, I. & Chykhantsova, O. (2019). Psychological factors of secondary school graduates' hardiness. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, 9(1), 93-103. DOI: 10.21277/sw.v1i9.454
- Virna, Zh. (2013). Axiology of quality of life of the personality. *Personality psychology*, 1 (4), 104-112.
- Baranauskienė, I., Serdiuk, L., Chykhantsova, O. (2016). Psychological characteristics of school-leavers' hardiness at their professional self-determination. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, № 6 (2). P. 64-73. DOI: 10.21277/sw.v2i6.275
- Баженов С. А., Маликов Н. С. Качество жизни населения: теория и практика. *Уровень жизни населения регионов России*. 2002. № 2. С. 1-46.
- Berenger V., Verdier-Chouchane A. (2007). Multidimensional Measures of Well-Being: Standard of Living and Quality of Life Across Countries. *World Development*, № 35 (7). P. 1259-1276.
- Чабан О.С. Якість життя пацієнта з позицій медичної психології. *Мистецтво лікування*. 2008. № 5 (51). С. 40-43.
- Чиханцова О. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 42. С. 211-231. DOI: 10.32626/2227-6246.2018-42.211-231
- Chykhantsova, O. The personal quality of life and life satisfaction. *The 3rd International scientific and practical conference*. Scientific Congress (March 22-24, 2020) Barca Academy Publishing, Barcelona, Spain. 2020. P. 304-307.
- Diener, E., Emmons, R., & Larsen R. et al. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
- Галян І. Особистісні детермінанти відповідальності майбутніх педагогів. *Науковий журнал Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2019. № 1. С. 15-21. DOI: 10.32999/2663-970X/2019-1-2
- Kaźmierczyk, J. Workforce segmentation model: banks' example. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2019. № 6 (4). P. 1938-1954. DOI: 10.9770/jesi.2019.6.4(28)
- Коқун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Копаниця О. В., Малхазов О. Р. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. С. 142-144.
- Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. Москва: Смысл, 2006. 63 с.
- Лібанова Е. М., Гладун О. М., Лісогор Л. С. та ін. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь: монографія. Київ, 2013. 48 с.
- Lyubomirsky, S., Lepper, H.S. (1999). A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*, № 46(2), P. 137-155. DOI: 10.1023/A:1006824100041
- Приступа Є., Куриш Н. Якість життя людини: категорії, компоненти та їх вимірювання. *Фізична активність, здоров'я і спорт*. 2010. № 2. С. 54-63.

- Ryan, R. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychology*. Vol. 55 (1). P. 68-78.
- Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно-синергетичний підхід: монографія. Київ: Університет "Україна", 2012. 323 с.
- Сердюк Л. З., Данилюк І. В., Турбан В. В., Пенькова О. І., Володарська Н. Д. та ін. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / ред. Л. З. Сердюк. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.
- Serdiuk, L., Danyliuk, I., Chykhantsova, O. Psychological factors of secondary school graduates' hardiness. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, 2019. № 9(1). P. 93-103. DOI: 10.21277/sw.v1i9.454
- Вірна Ж. Аксиологія якості життя особистості. *Психологія особистості*. 2013. № 1(4). С. 104-112.

Link article (Style APA): Hromova H. M. (2020). Intolerance of uncertainty in seriously injured veterans: a comparative analysis. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 29-41. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-2

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Hromova, H. M. Intolerance of uncertainty in seriously injured veterans: a comparative analysis. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 29-41. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-2

UDC 316.647.5:355.01-056.266

Intolerance of uncertainty in seriously injured veterans: a comparative analysis

Інтолерантність до невизначеності у ветеранів з важкими пораненнями: порівняльний аналіз

Received: August 30, 2020 Accepted: November 06, 2020

Hromova Hanna Mykhailivna
Postgraduate student
Institute of Social and Political Psychology,
Ukraine
annagrom@gmail.com,
ORCID 0000-0002-6547-339X

Громова Ганна Михайлівна
аспірантка
Інститут соціальної та політичної
психології, Україна
annagrom@gmail.com,
ORCID 0000-0002-6547-339X

Abstract

Intolerance of uncertainty is seen as tendency to perceive unexpected and new circumstances as dangerous, and respond to them as a threat. It is known that the rejection of uncertainty is a factor that complicates the course and treatment of affective disorders (anxiety, depression, PTSD, sociophobia, etc.). **The purpose** of the research is to identify the relationship between intolerance of uncertainty and signs of PTSD in veterans with serious injuries or disabilities. **Methods:** using the parametric Student's t-criterion and the non-parametric Mann-Whitney and Kruskal-Wallis test, a comparative analysis was performed, and the Spearman coefficient ρ was used to analyze the correlations. Data collected in two groups of servicemen were compared. Officers ($n = 47$) and veterans who participated in the qualifying round of the Invictus Games ($n = 32$) completed the Intolerance of Uncertainty Scale questionnaire, the N. Carleton's short version, and the PCL-5 PTSD Symptom Questionnaire. **Results:** it was found that

Анотація

Інтолерантність до невизначеності розглянуто як властивість сприймати несподівані та нові обставини як небезпечні, та реагувати на них як на загрозу. Відомо, що неприйняття невизначеності є чинником, який ускладнює перебіг та лікування афективних розладів (тривожність, депресію, ПТСР, соціофобію та ін.). **Метою** дослідження є визначення особливостей зв'язку інтолерантності до невизначеності з ознаками ПТСР у ветеранів з важкими пораненнями або інвалідністю. **Методи:** за допомогою параметричного критерію t-Стюдента та непараметричних критеріїв Манна-Уїтні та Краскала-Уоліса був проведений порівняльний аналіз, для аналізування кореляцій використаний коефіцієнт ρ Спірмена. Були співставлені дані, зібрані в двох групах військовослужбовців. Офіцери ($n = 47$) та ветерани, що брали участь у відбірковому турі змагань "Ігри Нескорених", ($n = 32$), заповнили опитувальники "Шкала інтолерантності до невизначеності", модифікована версія Н. Карлетона, та опитувальник симптомів посттравматичного стресового

groups of servicemen do not differ in the general level of intolerance of uncertainty, but there was a significant difference on the scale of “depressing anxiety”. Subgroups with a higher level of intolerance of uncertainty have significantly more manifestations of post-traumatic stress symptoms. Intolerance of uncertainty correlates with all clusters of PTSD symptoms in the general military group, and the “Inhibitory anxiety” subscale has a stronger correlation with all clusters than the “Perspective anxiety” subscale. **Conclusions:** for the first time, the connection between IU and signs of PTSD in servicemen was studied in the Ukrainian sample. Veterans with serious injuries and disabilities have higher scores on the “Inhibitory anxiety” subscale. The specificity of the connection between intolerance of uncertainty in veterans with serious injuries or disabilities, and signs of PTSD, is the lack of correlation with aggressive and self-destructive behaviour (symptoms of cluster E). This feature reflects the specifics of the experience and manifestations of aggression in veteran athletes with disabilities.

Keywords: intolerance of uncertainty, PTSD, veterans, comparative analysis, disability.

Introduction

Researchers of intolerance of uncertainty study a person’s attitude to the obscurity and unpredictability of the world around him or her. Today, in the English literature, tolerance and intolerance of uncertainty are studied as two related but separate constructs, because in English the difference in terminology is more noticeable and has led to the separation of the terms “tolerance for ambiguity” and “intolerance of uncertainty”, respectively. Intolerance of uncertainty is understood as the property of an individual to perceive uncertainty as unacceptable, dishonest feature, and to react to it as a threat. Researches of intolerance of uncertainty (IU) are currently numerous and confirm the association of IU with a number of negative affective states. There is evidence that IU is a transdiagnostic factor that complicates the treatment of affective disorders. K. Freeston’s questionnaire and its short version made by N. Carleton (Carleton et al., 2007) are used to study IU as a transdiagnostic factor. In Ukraine, research on IU and its connection with negative emotional states has not been conducted, primarily due to the lack of translated, adapted and validated tools for this purpose.

розладу PCL-5. **Результати:** з’ясовано, що групи військовослужбовців не відрізняються за загальним рівнем інтолерантності до невизначеності, але є значуща різниця за шкалою “гнітюча тривога”. У підгрупи з більш високим рівнем інтолерантності до невизначеності значно більше проявів посттравматичного стресу. Інтолерантність до невизначеності корелює з усіма кластерами симптомів ПТСР в загальній групі військовослужбовців, субшкала “гнітюча тривога” має більш сильну кореляцію з усіма кластерами, ніж субшкала “тривога перед майбутнім”. **Висновки:** Вперше на українській вибірці був досліджений зв’язок ІТН з ознаками ПТСР у військовослужбовців. Ветерани з важкими пораненнями та інвалідністю мають більш високі бали за субшкалою “гнітюча тривога”. Специфікою зв’язку інтолерантності до невизначеності у ветеранів, що мають важкі поранення або інвалідність, з ознаками ПТСР є відсутність кореляції з проявами агресії та самопошкоджувальною поведінкою (симптомами кластеру “Е”). Ця особливість відображає специфіку переживання та проявів агресії у ветеранів-спортсменів з обмеженими можливостями.

Ключові слова: інтолерантність до невизначеності, ПТСР, ветерани, порівняльний аналіз, інвалідність.

Вступ

Дослідники інтолерантності до невизначеності вивчають ставлення людини до невідомості та непередбачуваності навколишнього світу. Сьогодні в англомовній літературі толерантність та інтолерантність до невизначеності вивчається як два суміжних, але окремих конструкта, бо англійською різниця в термінології більш помітна і призвела до виокремлення термінів “tolerance for ambiguity” та “intolerance of uncertainty”, відповідно. Під інтолерантністю до невизначеності розуміють властивість особистості сприймати невизначеність як неприйнятну, нечесну, та реагувати на неї як на загрозу. Дослідження інтолерантності до невизначеності (ІТН) наразі чисельні і підтверджують зв’язок ІТН з низкою негативних афективних станів. Є свідчення, що ІТН є трансдіагностичним фактором, що ускладнює лікування афективних розладів. Для вивчення ІТН як трансдіагностичного чинника використовують опитувальник М. Фрістона та його скорочену версію, зроблену Н. Карлетоном (Carleton et al., 2007). В Україні досліджень ІТН та її зв’язку з негативними

The object of our study is the experience of intolerance of uncertainty in people with traumatic experiences, because IU affects the severity of symptoms of depression and PTSD (Fetzner et al., 2013; Saulnier et al., 2019). According to statistics on the distribution of clinical disorders of the Veterans Health Administration of the United States of America (Veterans Health Administration, USA), these diagnoses are, respectively, first and second in frequency in the servicemen (Trivedi et al., 2015). There are no official statistics available in Ukraine, so we will focus on international data, assuming that the distribution of diseases is similar.

There are still few IU studies that link attitudes to uncertainty with signs of PTSD. Most of them are made on a sample of civilians, usually students. In particular, the hypothesis that a high level of intolerance of uncertainty is a factor that increases vulnerability to stress was tested on students. Level of IU and a variety of symptoms (anxiety, signs of PTSD) was measured before and after negative life events in two independent researches. Both studies confirmed that IU was a significant predictor of the development of signs of post-traumatic stress (Oglesby et al., 2016; Boelen, 2019).

The authors, who studied the relationship of IU with signs of PTSD in the servicemen, also found a significant contribution of intolerance of uncertainty in the development and maintenance of post-traumatic stress signs, in particular, in the symptoms of hyper arousal and reactivity. The samples consisted of servicemen who sought help in the clinic and were diagnosed with PTSD (Banducci et al., 2016; Raines et al., 2019), and demobilized veterans with combat experience (Zerach, Levi-Belz, 2019). The specifics of the attitude to uncertainty in veterans with serious injuries and / or disabilities in the world have not been studied. In Ukraine, the issue of the connection between intolerance of uncertainty and the development of negative emotional states and post-traumatic stress in the servicemen has also not been studied.

The probability of developing signs of PTSD, in addition to the presence of traumatic experience and individual characteristics, also has a social component: financial status, preservation / loss

емоційними станами не проводилось, насамперед через брак перекладеного, адаптованого та валідизованого інструменту для цього.

Об'єктом нашого дослідження є переживання інтолерантності до невизначеності у осіб з травматичним досвідом, бо ІТН впливає на важкість симптомів депресії та ПТСР (Fetzner et al., 2013; Saulnier et al., 2019). За даними статистики розподілу клінічних розладів Управління здоров'я ветеранів США (Veterans Health Administration, USA) ці діагнози посідають, відповідно, перше і друге місце за частотою прояву у військових (Trivedi et al., 2015). В Україні немає доступної офіційної статистики, тому будемо орієнтуватися на міжнародний досвід, з припущенням, що розподіл захворювань є схожим.

Досліджень ІТН, присвячених зв'язку ставлення до невизначеності з ознаками ПТСР, досі небагато. Більшість з них зроблена на вибірці цивільних, зазвичай, студентів. Зокрема, на студентах була перевірена гіпотеза про те, що високий рівень інтолерантності до невизначеності є чинником, який збільшує вразливість до стресу. В незалежних дослідженнях, проведених у респондентів, був помірний рівень ІТН та різноманітних симптомів (тривога, ознаки ПТС) до та після негативних подій у житті. В обох дослідженнях було підтверджено, що ІТН є значущим предиктором розвитку ознак посттравматичного стресу (Oglesby et al., 2016; Boelen, 2019).

Автори, що вивчали зв'язок ІТН з ознаками ПТСР у військових, також виявили значущий вклад інтолерантності до невизначеності у розвиток та підтримку ознак посттравматичного стресу, зокрема, в проявах гіперзбудження і реактивності. Вибірки складались з військових, що звертались за допомогою у клініку та у яких був діагностований посттравматичний стресовий розлад (Banducci et al., 2016; Raines et al., 2019), та демобілізованих ветеранів, що мають бойовий досвід (Zerach, Levi-Belz, 2019). Специфіка ставлення до невизначеності у ветеранів з важкими пораненнями та/або інвалідністю в світі не досліджувалась. В Україні питання зв'язку інтолерантності до невизначеності з розвитком негативних емоційних станів та посттравматичного стресу у військових також не вивчалась.

of social status, the presence of social support from society and the surroundings. The research of the veterans of Afghanistan confirms the fact that there are much more adapted ones among socially active veterans than among socially passive ones; the severity of trauma (the presence of serious physical injuries, disability) significantly impede readaptation (Pidchasov, Lomakin, 2011). The connection with the symptoms of PTSD is reciprocal: the restriction of activity leads to manifestations of social psychological maladaptation, which exacerbates the symptoms of PTSD, which, in turn, actualizes alienation and leads to a decrease in social activity. Thus, rehabilitation and reintegration of veterans into peaceful life in personal, instrumental, spatial, temporal areas (Tytarenko, 2019) are important component of preventing the development of PTSD in veterans. The intolerance of uncertainty level should be the focus of attention as one of the strategies of a complex process of social psychological support at its diagnostic-target and community-communicative stages (Tytarenko, 2020).

The purpose of this study is to examine the relationship between intolerance of uncertainty and signs of PTSD in veterans with serious injuries or/and disabilities.

Methodology

Participants

The total sample consisted of two groups of servicemen. The sample No. 1 (hereinafter referred to as *veterans*) consisted of 32 servicemen who took part in the final selection for the Ukraine's Paralympic team in 2019 to participate in the competition "Invictus Games" 2020. The selection criteria for the final were the presence of confirmed serious injuries or disabilities, the formation of the desire to undergo rehabilitation, the ability to work in a team, sports ethics and a proactive attitude. The research was conducted on a voluntary basis; participants were informed about the objectives of the study and signed consent to data processing. A total of 38 respondents filled in the questionnaires, of which 6 were excluded from further analysis due to the incomplete filling process or many gaps

Вірогідність розвитку ознак ПТСР окрім наявності травматичного досвіду та індивідуальних характеристик людини має також і соціальний компонент: фінансове становище, збереження/втрата соціального статусу, наявність соціальної підтримки з боку суспільства та близького оточення. В дослідженні ветеранів-афганців підтверджується той факт, що серед соціально-активних ветеранів адаптованих значно більш, ніж серед соціально-пасивних; ступінь травматизації (наявність фізичних важких поранень, інвалідність) значно ускладнює реадaptaцію (Підчасов, Ломакін, 2011). Зв'язок з симптомами ПТСР тут реципрокний: обмеження активності призводить до проявів соціально-психологічної дезадаптованості, яка сприяє загостренню симптомів ПТСР, що, в свою чергу, актуалізує відчуження та веде до зниження соціальної активності. Отже, реабілітація і реінтеграція ветеранів в мирне життя в персональному, інструментальному, просторовому, часовому напрямках (Титаренко, 2019) є важливою складовою запобігання розвитку ПТСР у ветеранів. Рівень інтолерантності до невизначеності має бути в фокусі уваги у якості однієї зі стратегій комплексного процесу соціально-психологічного супроводу на його діагностико-цільовому та спільотно-комунікативному етапах (Титаренко, 2020).

Метою цього дослідження є вивчення особливостей зв'язку інтолерантності до невизначеності з ознаками ПТСР у ветеранів, що мають важкі поранення або інвалідність.

Методологія

Учасники

Загальну вибірку склали дві групи військовослужбовців. Вибірку №1 (далі ветерани) склали 32 військові, які брали участь у фінальному відборі в паралімпійську збірну України в 2019 році для участі у змаганнях "Ігри Нескорених" 2020. Критеріями відбору у фінал були наявність підтверджених важких поранень або інвалідності, сформованість бажання проходити реабілітацію, здатність працювати в команді, етика спорту та проактивна життєва позиція. Дослідження проводилось на добровільних засадах, учасники були проінформовані щодо цілей дослідження

in the data. The mean age was 33.7 years (from 23 to 50 years, $SD = 7.2$).

Sample No. 2 (hereinafter referred to as *officers*) consisted of servicemen, mostly with combat experience, who passed a master's program in one of the higher education institutions of the Ministry of Defence of Ukraine. The total number of respondents was 47 people, the mean age was 34.8 years (from 28 to 44 years, $SD = 3.7$).

Representatives of both samples filled in questionnaires, which are described in paragraph "Methodology".

Methodology

Intolerance of uncertainty scale, a short version of N. Carleton. The "Intolerance of Uncertainty Scale" test, a short version by N. Carleton (IUS-12) adapted by G. Hromova (*in press*) is an abbreviated version of the questionnaire "Intolerance of Uncertainty Scale" by M. Freeston (Carleton et al., 2007; Freeston, 1994). The test has total score and subscales: Perspective anxiety and Inhibitory anxiety. Respondents were asked to answer the Likert scale to what extent they agree with each question, where 1 – completely disagree, 5 – completely agree. Maximum total score was 60.

The Posttraumatic Stress Disorder Checklist for DSM-5 (PCL-5). The PCL-5 questionnaire with criterion A is a 20-point test designed to measure the symptoms of PTSD according to the DSM-5 criteria for PTSD (Karachevskiy A. B., 2016; Bovin M. J., 2015). After identifying the worst event by criterion A, respondents answered questions about the various symptoms and the degree of their experience during the last month. The answers were rated using a five-point Likert-type scale ranging from 0 (not at all) to 4 (very strongly). Maximum possible total score is 80. Scores of 45 and higher indicate a significant probability of having PTSD. The Cronbach's alpha coefficient in the total sample was $\alpha = .94$.

Stages of analysis

Initially, a comparative analysis of two servicemen groups was conducted on the level of the general score of intolerance of uncertainty and on subscales. Also, the data of two groups were compared to determine the difference in the level of post-traumatic stress signs in servicemen with

і підписали згоду на обробку даних. Всього заповнили анкети 38 респондентів, з них 6 анкет були відбраковані через незавершений процес заповнення, або багатьох пропусків в даних. Середній вік склав 33.7 років (від 23 до 50 р., $SD = 7.2$).

Вибірка №2 (далі – офіцери) – це військово-вослужбовці, що переважно мають бойовий досвід, які проходили магістерську програму в одному з ВНЗ Міністерства оборони України. Загальна кількість респондентів 47 осіб, середній вік 34.8 (від 28 до 44 р., $SD = 3.7$).

Представники обох вибірок діагностувалися за представленими нижче методиками.

Методики

Шкала інтолерантності до невизначеності, коротка версія Н. Карлетона. Тест "Шкала інтолерантності до невизначеності", коротка версія Н. Карлетона (IUS-12) в адаптації Г. Громової (готується до публікації) є скороченою версією опитувальника "Шкала інтолерантності до невизначеності" М. Фрістона (Carleton et al., 2007; Freeston, 1994). Тест має загальний бал та дві шкали: тривога перед майбутнім і гнітюча тривога. Респондентам пропонується відповісти за шкалою Р. Лайкерта наскільки вони згодні з кожним запитанням, де 1 – зовсім не типово для мене, 5 – дуже характерно для мене. Максимальний загальний бал 60.

Опитувальник на виявлення наявності симптомів посттравматичного стресового розладу (PCL-5). Опитувальник PCL-5 з критерієм А – це тест з 20 пунктів, розроблений для вимірювання симптомів ПТСР згідно з сучасним визначенням, зафіксованим в DSM-5 (Карачевський А.Б., 2016; Bovin M. J., 2015). Після ідентифікації найгіршої події за критерієм А, респонденти відповідають на запитання про різні симптоми і ступінь їх переживання впродовж останнього місяця. Відповіді оцінюються за шкалою Р. Лайкерта від 0 (зовсім ні) до 4 (дуже сильно). Максимальний загальний бал 80. Про значну вірогідність наявності ПТСР свідчать бали 45 і вище. Коефіцієнт альфа Кронбаха в загальній вибірці склав $\alpha = .94$.

Етапи аналізу

Спочатку був проведений порівняльний аналіз групи ветеранів з групою офіцерів за рівнем загального балу інтолерантності до

different levels of IU. The analysis was performed using Student's t-test and Mann-Whitney U-test.

In the second stage, a correlation analysis of IU scores and PTSD symptoms was performed for the entire sample of veterans and for subgroups formed by the level of intolerance of uncertainty (the nonparametric Spearman's criterion ρ was used). The calculations were performed using the program for statistical data processing SPSS 23.0.

Results

The servicemen groups total score and subscales descriptive statistics of intolerance of uncertainty are presented in Table 1.

Comparison of the group of veterans with the group of officers on the general scale of the IUS-12 questionnaire did not show a significant difference in the level of intolerance of uncertainty. But a comparison of the mean values on the subscales (Student's t-test) made it possible to conclude that there was a significant difference between the groups on the "Inhibitory anxiety" subscale ($p < .05$). The average values

невизначеності та за субшкалами. Також дані двох груп були співставленні між собою для визначення різниці у рівні прояву ознак пост-травматичного стресу у військовослужбовців з різним рівнем ІТН. Аналіз проводився за допомогою t-критерія Стюдента та U-критерія Манна-Уїтні.

На другому етапі був проведений кореляційний аналіз показників інтолерантності до невизначеності та симптомів ПТСР для всієї вибірки ветеранів і для підгруп, сформованих за рівнем інтолерантності до невизначеності (використовувався непараметричний критерій ρ Спірмена). Розрахунки проводились за допомогою програми для статистичної обробки даних SPSS 23.0.

Результати

Описові статистики відповідей двох груп військових за загальним балом інтолерантності до невизначеності та за субшкалами представлені у табл. 1.

Співставлення групи ветеранів з групою

Table 1. Descriptive statistics of intolerance of uncertainty in different groups

Таблиця 1. Описові статистики показників інтолерантності до невизначеності в різних групах

Scales Шкали	α	M	SD	Skew Асиметрія	Kurtosis Екседс
Veterans, n=32 Ветерани, n=32					
IUS-12 Total	.81	32.03	6.5	-.27	-.95
IUS-12 PA	.69	20.84	4.2	-.19	-.58
IUS-12 IA	.72	11.19	3.1	-.28	-.83
PCL-5	.92	31.16	15	-.21	-.15
Officers, n=47 Офіцери, n=47					
IUS-12 Total	.81	29.96	5.6	.6	.97
IUS-12 PA	.72	20.17	4.3	.75	.75
IUS-12 IA	.71	9.78	3.0	.61	-.28
PCL-5	.90	12.13	11.1	1.5	3.3
General group of servicemen (n=79) Загальна група військовослужбовців (n=79)					
IUS-12 Total	.81	30.8	6.6	.23	-.32
IUS-12 PA	.71	20.4	4.2	.29	.04
IUS-12 IA	.72	10.4	3.1	.05	-.71
PCL-5	.94	19.8	15.8	.67	-.34

Note: IUS-12 Total - total score of the questionnaire "Intolerance of Uncertainty Scale"; IUS-12 PA - "Perspective anxiety" subscale; IUS-12 IA - "Inhibitory anxiety" subscale; PCL-5 - the total result of the PTSD symptoms questionnaire.

Примітка: IUS-12 Total – загальний бал опитувальника "Шкала інтолерантності до невизначеності"; IUS-12 PA – субшкала "тривога перед майбутнім"; IUS-12 IA – субшкала "гнітюча тривога"; PCL-5 – загальний результат по опитувальнику симптомів ПТСР.

of Inhibitory anxiety were higher in groups of veterans with serious injuries.

Then the general group of servicemen ($n = 79$) was divided into two subgroups, formed by the level of intolerance of uncertainty (up to 29 points, and more than 31). Mann-Whitney U test revealed that there was a significant difference between two subgroups in the level of PTSD symptoms. That is, in the group with a higher level of intolerance of uncertainty, there were more of the post-traumatic stress signs, and this difference was significant for all clusters of symptoms.

According to the general level of PTSD signs, the group of veterans differs from the group of officers by higher scores. In the group of veterans, the number of people with a very high risk of developing PTSD ($PCL-5 > 45$) reached 19.0%, and in the group of officers it was only 2.0%.

As it can be seen from the Table 2, IU has a strong correlation with all clusters of PTSD symptoms. Weaker association is only with the group of symptoms related to changes in hyper arousal and reactivity, exaggerated startle response, excessive starting reaction, problems with concentration and sleep. Inhibitory anxiety has a stronger connection with all types of post-traumatic stress reactions than the scale of Perspective anxiety, except for the cluster E.

In the group of officers, no correlations were found between IU and signs of PTSD, because the vast majority of respondents had zero or close to zero values in the PCL-5 questionnaire.

Correlation analysis of IU with signs of PTSD in the group of veterans gave a completely different picture. The overall IU score correlated with all clusters of PTSD symptoms, only the subscales were not associated with marked alterations in arousal and reactivity. A thorough analysis of the correlations of IU with the items included in cluster E showed that in the group of veterans the "Perspective anxiety" subscale significantly correlated with a sense of alertness and hypervigilance ($\rho = .41, p < .05$). At the same time, "Inhibitory anxiety" had a positive correlation with complaints of problems with concentration ($\rho = .49, p < .01$) and sleep ($\rho = .57, p < .01$) at a statistically significant level.

офіцерів за загальною шкалою опитувальника IUS-12 не показало значущої різниці в рівні інтолерантності до невизначеності. Але порівняння середніх значень за субшкалами (t-критерій Стюдента) дає можливість зробити висновок, що між групами є значуща різниця за субшкалою "гнітюча тривога" ($p < .05$). Середні значення гнітючої тривоги більш високі у групи ветеранів з важкими пораненнями.

Далі загальна група військових ($n = 79$) була поділена на дві підгрупи, сформовані за рівнем інтолерантності до невизначеності (до 29 балів, та більш 31). В результаті аналізу за критерієм Манна-Уїтні виявлено, що є значуща різниця між двома підгрупами в рівні ознак ПТСР. Тобто у групи з більш високим рівнем інтолерантності до невизначеності прояви посттравматичного стресу вищі, і ця різниця значуща по всіх кластерах симптомів.

За загальним рівнем ознак ПТСР група ветеранів відрізняється від групи офіцерів більш високими балами. При цьому в групі ветеранів кількість осіб з дуже високим ризиком розвитку ПТСР ($PCL-5 > 45$) досягає 19.0%, а в групі офіцерів тільки 2.0%.

Як видно з таблиці 2, ІТН має сильний зв'язок з усіма кластерами проявів посттравматичного стресового розладу. Слабкіший зв'язок тільки з групою симптомів, що стосуються змін у реакціях збудження і реактивності, перевищеної стартової реакції, проблемами з концентрацією та зі сном. Гнітюча тривога має більш сильний зв'язок з усіма типами реакцій посттравматичного стресу, ніж субшкала тривоги перед майбутнім, окрім кластеру "Е".

У групі офіцерів не встановлено кореляцій між ІТН та ознаками ПТСР, тому що переважна більшість респондентів має нульові або близькі до нуля значення за опитувальником PCL-5.

Кореляційний аналіз ІТН з ознаками ПТСР у групі ветеранів дає зовсім іншу картину. Загальний бал ІТН корелює з усіма кластерами ознак ПТСР, тільки за субшкалами не встановлено зв'язку з негативними змінами у процесах збудження і реактивності. Проведений ґрунтовний аналіз кореляцій ІТН з питаннями,

Table 2. Correlations between clusters of PTSD symptoms and intolerance of uncertainty, Spearman's rank correlation ρ

Таблиця 2. Кореляційні зв'язки між кластерами симптомів ПТСР та інтолерантністю до невизначеності, ρ Спірмена

Scale Шкала	IUS-12 Total	PA	IA	PCL-5	B	C	D	E
Servicemen, n=79 Військовослужбовці, n=79								
IUS-12 Total	1	.91**	.87**	.39**	.38**	.38**	.34**	.31**
PA		1	.61**	.31**	.26**	.29**	.28**	.22**
IA			1	.41**	.45**	.42**	.34**	.34**
PCL-5				1	.87**	.79**	.93**	.86**
Veterans, n=32 Ветерани, n=32								
IUS-12 Total	1	.94**	.96**	.64**	.56**	.64**	.54**	.37**
PA		1	.64**	.54**	.43**	.52**	.48**	-
IA			1	.59**	.55**	.64**	.51**	-
PCL-5				1	.79**	.78**	.86**	.82**
Officers, n=47 Офіцери, n=47								
IUS-12 Total	1	-	-	-	-	-	-	-
PA		1	.55**	-	-	-	-	-
IA			1	-	.32*	-	-	-
PCL-5				1	.77**	.67**	.86**	.72**

Note: * - the correlation is significant at the level of 0.05; ** - correlation is significant at the level of 0.01; IUS-12 - N. Carleton's test of intolerance of uncertainty; PA - Perspective anxiety; IA - Inhibitory anxiety; clusters of PTSD symptoms: B - intrusions; C - avoidance behaviour; D - negative changes in thoughts and moods; E - marked alterations in arousal and reactivity; PCL-5 - the total score of the PTSD symptoms questionnaire.

Примітка: * - кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння); ** - кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння); IUS-12 - тест інтолерантності до невизначеності Н. Карлетона; PA - тривога перед майбутнім; IA - гнітюча тривога; кластери симптомів ПТСР: B - інтрузії; C - поведінка уникнення; D - негативні зміни в думках та настрої; E - негативні зміни у процесах збудження і реактивності; PCL-5 - загальний результат по опитувальнику симптомів ПТСР.

Discussion

The comparison of two groups of servicemen in terms of the general level of intolerance of uncertainty did not show significant differences. At the same time, in absolute terms, the level of IU in the group of officers was slightly lower. The significant difference between groups of veterans and officers was on the "Inhibitory anxiety" subscale. This result may be due to the fact that officers have been taught and trained to act in conditions of uncertainty and therefore they respond to its presence more calmly. Another reason for the difference in the level of Inhibitory anxiety may be that in the group of veterans with serious injuries, the experience of encountering unforeseen events had catastrophic consequences for life and health, and test questions indirectly activated these memories, affected feelings and responses.

які входять до кластеру E, засвідчив, що в групі ветеранів субшкала "тривога перед майбутнім" значущо корелює з відчуттям настороженості та станом пильності ($\rho = .41, p < .05$). Водночас, "гнітюча тривога" має додатну кореляцію із скаргами на проблеми з концентрацією ($\rho = .49, p < .01$) та сном ($\rho = .57, p < .01$) на статистично значущому рівні.

Дискусія

Співставлення двох груп військовослужбовців за загальним рівнем інтолерантності до невизначеності не показало значущих відмінностей. Водночас за абсолютними значеннями рівень ІТН в групі офіцерів дещо нижчий. Значуща різниця між групами ветеранів і офіцерів є за субшкалою "гнітюча тривога". Такий результат може бути пов'язаний з тим, що офіцери

In the group of veterans, the level of post-traumatic stress signs was much higher than in the group of officers. Primarily, this was due to the difference in the number and severity of combat experience and injuries. This connection was well studied and proven (Humeniuk, Fedchuk, 2016; Steele, 2017). A secondary factor might be the difference in the level of Inhibitory anxiety, which increased vulnerability to stress.

At the same time, the correlation analysis did not show an association of IU in Ukrainian veterans with symptoms of hyperarousal and reactivity, which differs from data, which had been obtained from samples of the US servicemen and students in previous studies (Fetzner et al., 2013; Oglesby et al., 2016; Oglesby, Gibby et al., 2017; Raines et al., 2019). This might be due to the specifics of the sample, as the group of veterans consisted mainly of motivated veterans who tamed their emotions. Correlation analysis of the answers to the questions of cluster E clarified the following: intolerance of uncertainty in veterans was associated with vigilance and problems with concentration and sleep. Examples of the IU correlation with sleep difficulties were studied previously and an indirect effect of IU on sleep quality due to anxiety and sensitivity to anxiety was found (Lauriola et al., 2019). Significantly fewer points were scored by the cluster's answers regarding outbursts of aggression towards others, self-destructive behavior and exaggerated startle response. The reason for this difference might be precisely in the specifics of the aggression experience in athletes with disabilities, in particular their inherent "positive aggression" (Gluhova et al., 2017: 89). One of goals and value of participation in the "Invictus Games" is the opportunity to undergo rehabilitation, i.e. the achievement is the performance and participation in the competition, not victory, not the desire to get a result at any cost. This orientation shifts the expression of aggression from themselves or others to the process of preparation for competition. From a prognostic point of view, this distribution of responses in this cluster allows to make a positive assessment of the veterans' state, because previous studies have found a correlation between the level

проходять навчання та тренуються діяти в умовах невизначеності і тому реагують на її наявність більш спокійно. Іншою причиною різниці в рівні гнітючої тривоги може бути те, що в групі ветеранів з важкими пораненнями набутий досвід зіткнення з несподіванками мав катастрофічні наслідки для життя і здоров'я, і питання тесту непрямим чином активували ці спогади, вплинули на переживання та відповіді.

В групі ветеранів рівень ознак посттравматичного стресу значно вищий, ніж в групі офіцерів. Це пов'язано, в першу чергу, з різницею в кількості бойового досвіду і отриманих пораненнях. Цей зв'язок є добре вивченим й доведеним (Гуменюк, Федчук, 2016; Steele, 2017). Другорядним чинником може бути саме різниця у рівні гнітючої тривоги, яка збільшує вразливість до переживання стресу.

Одночасно кореляційний аналіз не показав зв'язку ІТН у українських ветеранів з симптомами гіперзбудження та реактивності, що розходиться з деякими попередніми даними, отриманими на вибірках американських військових та студентах (Fetzner et al., 2013; Oglesby et al., 2016; Oglesby, Gibby et al., 2017; Raines et al., 2019). Це може бути пов'язано зі специфікою вибірки, адже група ветеранів складалась переважно з вмотивованих ветеранів, що приборкали свої емоції. Кореляційний аналіз відповідей на запитання кластеру Е прояснив це: інтолерантність до невизначеності у ветеранів пов'язана зі станом пильності та проблемами з концентрацією і сном. Приклади зв'язку ІТН зі складнощами зі сном були досліджені раніш і виявили непрямий вплив ІТН на якість сну через тривогу та чутливість до тривожності (Lauriola et al., 2019). Значно менше балів набрали відповіді кластеру, що стосуються спалахів агресії у бік оточуючих, самопошкоджувальної поведінки та перевищеної стартової реакції. Причина цієї відмінності може полягати саме у специфіці прояву агресії у спортсменів з обмеженими можливостями, зокрема властивою їм "позитивною агресією" (Глухова та ін., 2017: 89). Однією з цілей і цінністю участі у "Іграх Нескорених" є можливість пройти реабілітацію, тобто досягненням є сам виступ й участь у змаганнях, а не перемога, не бажання

of hyper arousal symptoms with difficulty in recovery and chronic PTSD (Marshall, 2006).

In the group of veterans, the level of IU significantly correlated with all clusters of symptoms of post-traumatic stress. Similar results were also obtained from samples of civilians (Fetzner et al., 2013) and African-American servicemen (Hollingsworth et al., 2018), although some researches did not confirm the contribution of IU to the development of negative changes in thoughts and moods (Raines et al., 2019) or re-experiencing a traumatic event-intrusions (Oglesby, Gibby et al., 2017). There is an assumption that the type of traumatic experience may affect the characteristics of uncertainty and the severity of certain signs of post-traumatic stress (Raines et al., 2019). For example, the presence of traumatic childhood experiences and the level of IU differently affect the choice of coping strategies and emotional reactions in overcoming stress (Hromova, 2020). But this connection needs further study.

Conclusions

Results of IU level comparing in two groups of servicemen showed that veterans differ from officers primarily in the "Inhibitory anxiety" subscale. According to the intolerance of uncertainty total score, no significant difference has been found.

A distinction of the correlation of intolerance of uncertainty level with signs of post-traumatic stress in the group of veterans with serious injuries is the lack of significant connection with the cluster E – hyper arousal and reactivity, in particular, outbursts of aggression and self-destructive behavior. This difference reflects the specifics of the experience and expression of aggression in athletes with disabilities.

Servicemen with a higher level of intolerance of uncertainty have more severe signs of post-traumatic stress, which was first studied in the Ukrainian sample and is in line with an array of data from foreign publications.

Acknowledgements

The author expresses gratitude to the public organization "Come Back Alive" for cooperation and support in collecting data for the study.

отримати результат за будь-яку ціну. Ця спрямованість зміщує прояви агресії з себе або оточуючих на процес підготовки до змагань. З прогностичного погляду, такий розподіл відповідей в цьому кластері дає можливість позитивної оцінки стану ветеранів, бо попередні дослідження виявили зв'язок між рівнем симптомів гіперзбудження зі складністю у відновленні та хронічним перебігом ПТСР (Marshall, 2006).

У групі ветеранів рівень ІТН значущо корелює з усіма кластерами симптомів посттравматичного стресу. Подібні результати були також отримані на вибірках цивільних (Fetzner et al., 2013) та військових-афроамериканців (Hollingsworth et al., 2018), хоч деякі дослідження не підтверджують внесок ІТН у розвиток негативних змін думок і настрою (Raines et al., 2019) або повторне переживання травматичної події - інтрузій (Oglesby, Gibby et al., 2017). Висловлюється припущення, що тип отриманого травматичного досвіду може впливати на особливості переживання невизначеності та прояв тих чи інших ознак посттравматичного стресу (Raines et al., 2019). Наявність, наприклад, травматичного дитячого досвіду та рівень ІТН по-різному впливають на вибір копінг-стратегій та емоційні реакції при подоланні стресу (Громова, 2020). Але цей зв'язок потребує подальшого вивчення.

Висновки

В результаті порівняння двох груп військовослужбовців за рівнем інтолерантності до невизначеності можна стверджувати, що ветерани відрізняються від офіцерів насамперед за субшкалою "гнітюча тривога". За загальним балом інтолерантності до невизначеності значущої різниці не встановлено.

Особливістю кореляції інтолерантності до невизначеності з ознаками посттравматичного стресу в групі ветеранів, що мають важкі поранення, є відсутність значущого зв'язку з кластером "Е" – гіперзбудження та реактивність, зокрема, спалахів агресії та самопошкоджувальної поведінки. Ця відмінність відображає специфіку переживання та прояву агресії у спортсменів з обмеженими можливостями.

References

- Banducci, A. N., Bujarski, S. J., Bonn-Miller, M. O., Patel, A. & Connolly, K. M. (2016). The impact of intolerance of emotional distress and uncertainty on veterans with co-occurring PTSD and substance use disorders. *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 73-81. DOI: 10.1016/j.janxdis.2016.03.003
- Boelen, P. A. (2019). Intolerance of uncertainty predicts analogue posttraumatic stress following adverse life events. *Anxiety, Stress, & Coping*, 32(5), 498-504. DOI: 10.1080/10615806.2019.1623881
- Bovin, M. J., Marx, B. P., Weathers, F. W., Gallagher, M. W., Rodriguez, P., Schnurr, P. P., Keane, T. M. (2015). Psychometric Properties of the PTSD Checklist for Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders-Fifth Edition (PCL-5) in Veterans. *Psychological Assessment*, 2015. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/pas0000254>
- Carleton, R. N., Norton, M. A. P. J. & Asmundson, G. J. G. (2007). Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21(1), 105-117. DOI: 10.1016/j.janxdis.2006.03.014
- Fetzner, M. G., Horswill, S. C., Boelen, P. A., & Carleton, R. N. (2013). Intolerance of Uncertainty and PTSD Symptoms: Exploring the Construct Relationship in a Community Sample with a Heterogeneous Trauma History. *Cognitive Therapy and Research*, 37(4), 725-734. DOI: 10.1007/s10608-013-9531-6
- Freeston, M. H., Rhéaume, J., Letarte, H., Dugas, M. J. & Ladouceur, R. (1994). Why do people worry? *Personality and Individual Differences*, 17(6), 791-802. DOI: 10.1016/0191-8869(94)90048-5
- Gluhova, V., Maltseva, A., Koltynov, E., & Halabov, A. (2017). Peculiarities of Aggressiveness and its Correlation with Decision-Making Parameters in Disabled and Able-Bodied Athletes. *Human. Sport. Medicine*, 17(5), 85-94. DOI: 10.14529/hsm17s09
- Humeniuk, L. Y., Fedchuk, O. V. (2016). Research of post-traumatic stress disorder and directions of psychorehabilitation of victims of military psychotraumas. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*. 1, 228-240. Retrieved from: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/01_2016/16glivvp.pdf
- Hollingsworth, D. W., Gauthier, J. M., McGuire, A. P., Peck, K. R., Hahn, K. S., & Connolly, K. M. (2018). Intolerance of Uncertainty Mediates Symptoms of PTSD and Depression in African American Veterans With Comorbid PTSD and Substance Use Disorders. *Journal of Black Psychology*, 44(7), 667-688. DOI: 10.1177/0095798418809201
- Hromova, H. (2020). Research measures of correlation between uncertainty intolerance and adverse life experience outcomes. *Scientific Studios on*
- Військовослужбовці з більш високим рівнем інтолерантності до невизначеності мають більш важки прояви посттравматичного стресу, що вперше було досліджено на українській вибірці і узгоджується з масивом даних зарубіжних публікацій.

Подяка

Авторка висловлює подяку громадській організації “Повернись живим” (“Come back Alive”) за співробітництво і допомогу в зборі даних для дослідження.

Список використаних джерел

- Banducci, A. N., Bujarski, S. J., Bonn-Miller, M. O., Patel, A. & Connolly, K. M. (2016). The impact of intolerance of emotional distress and uncertainty on veterans with co-occurring PTSD and substance use disorders. *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 73-81. DOI: 10.1016/j.janxdis.2016.03.003
- Boelen, P. A. (2019). Intolerance of uncertainty predicts analogue posttraumatic stress following adverse life events. *Anxiety, Stress, & Coping*, 32(5), 498-504. DOI: 10.1080/10615806.2019.1623881
- Bovin, M. J., Marx, B. P., Weathers, F. W., Gallagher, M. W., Rodriguez, P., Schnurr, P. P., Keane, T. M. (2015). Psychometric Properties of the PTSD Checklist for Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders-Fifth Edition (PCL-5) in Veterans. *Psychological Assessment*, 2015. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/pas0000254>
- Carleton, R. N., Norton, M. A. P. J. & Asmundson, G. J. G. (2007). Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21(1), 105-117. DOI: 10.1016/j.janxdis.2006.03.014
- Fetzner, M. G., Horswill, S. C., Boelen, P. A., & Carleton, R. N. (2013). Intolerance of Uncertainty and PTSD Symptoms: Exploring the Construct Relationship in a Community Sample with a Heterogeneous Trauma History. *Cognitive Therapy and Research*, 37(4), 725-734. DOI: 10.1007/s10608-013-9531-6
- Freeston, M. H., Rhéaume, J., Letarte, H., Dugas, M. J. & Ladouceur, R. (1994). Why do people worry? *Personality and Individual Differences*, 17(6), 791-802. DOI: 10.1016/0191-8869(94)90048-5
- Gluhova, V., Maltseva, A., Koltynov, E., & Halabov, A. (2017). Peculiarities of Aggressiveness and its Correlation with Decision-Making Parameters in Disabled and Able-Bodied Athletes. *Human. Sport. Medicine*, 17(5), 85-94. DOI: 10.14529/hsm17s09
- Гуменюк Л. Й., Федчук О. В. (2016). Дослідження посттравматичного стресового розладу

- Social and Political Psychology*, 45(48), 88-99. DOI: 10.33120/ssj.vi45(48).145
- Lauriola, M., Carleton, R. N., Tempesta, D., Calanna, P., Succi, V., Mosca, O. et al. (2019). A Correlational Analysis of the Relationships among Intolerance of Uncertainty, Anxiety Sensitivity, Subjective Sleep Quality, and Insomnia Symptoms. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(18), 3253. DOI: 10.3390/ijerph16183253
- Marshall, G. N., Schell, T. L., Glynn, S. M., & Shetty, V. (2006). The role of hyperarousal in the manifestation of posttraumatic psychological distress following injury. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(3), 624-628. DOI: 10.1037/0021-843x.115.3.624
- Oglesby, M. E., Boffa, J. W., Short, N. A., Raines, A. M., & Schmidt, N. B. (2016). Intolerance of uncertainty as a predictor of post-traumatic stress symptoms following a traumatic event. *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 82-87. DOI: 10.1016/j.janxdis.2016.01.005
- Oglesby, M. E., Gibby, B. A., Mathes, B. M., Short, N. A. & Schmidt, N. B. (2017). Intolerance of uncertainty and post-traumatic stress symptoms: An investigation within a treatment seeking trauma-exposed sample. *Comprehensive Psychiatry*, 72, 34-40. DOI: 10.1016/j.comppsy.2016.08.011
- Pidchasov, E. V., Lomakin, H. I. (2011). PTSD symptoms social and psychological analysis in combatants. *Problems of extreme and crisis psychology*. 10, 86-98. Retrieved from: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol10/013.pdf>
- Karachevskyi, A. B. (2016). Adaptation of PTSD scales and questionnaires for Ukrainian and Russian languages. *Collection of scientific works of the P.L.Shupyka NMAPO*, 25, 607-622.
- Raines, A. M., Oglesby, M. E., Walton, J. L., True, G. & Franklin, C. L. (2019). Intolerance of uncertainty and DSM-5 PTSD symptoms: Associations among a treatment seeking veteran sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 62, 61-67. DOI: 10.1016/j.janxdis.2018.12.002
- Saulnier, K. G., Allan, N. P., Raines, A. M. & Schmidt, N. B. (2019). Depression and Intolerance of Uncertainty: Relations between Uncertainty Subfactors and Depression Dimensions. *Psychiatry*, 1-8. DOI: 10.1080/00332747.2018.1560583
- Steele, M., Germain, A. & Campbell, J. S. (2017). Mediation and Moderation of the Relationship Between Combat Experiences and Post-Traumatic Stress Symptoms in Active Duty Military Personnel. *Military Medicine*, 182(5), e1632-e1639. DOI: 10.7205/milmed-d-16-00169
- Trivedi, R. B., Post, E. P., Sun, H., Pomerantz, A., Saxon, A. J., Piette, J. D. et al. (2015). Prevalence, і напрямків психореабілітації постраждалих від воєнних психотравм. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 1, 228-240. Retrieved from: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyku/nvsp/01_2016/16glivvp.pdf
- Hollingsworth, D. W., Gauthier, J. M., McGuire, A. P., Peck, K. R., Hahn, K. S., & Connolly, K. M. (2018). Intolerance of Uncertainty Mediates Symptoms of PTSD and Depression in African American Veterans With Comorbid PTSD and Substance Use Disorders. *Journal of Black Psychology*, 44(7), 667-688. DOI: 10.1177/0095798418809201
- Hromova, H. (2020). Research measures of correlation between uncertainty intolerance and adverse life experience outcomes. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 88-99. DOI: 10.33120/ssj.vi45(48).145
- Lauriola, M., Carleton, R. N., Tempesta, D., Calanna, P., Succi, V., Mosca, O., ... Ferrara, M. (2019). A Correlational Analysis of the Relationships among Intolerance of Uncertainty, Anxiety Sensitivity, Subjective Sleep Quality, and Insomnia Symptoms. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(18), 32-53. DOI: 10.3390/ijerph16183253
- Marshall, G. N., Schell, T. L., Glynn, S. M., & Shetty, V. (2006). The role of hyperarousal in the manifestation of posttraumatic psychological distress following injury. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(3), 624-628. DOI: 10.1037/0021-843x.115.3.624
- Oglesby, M. E., Boffa, J. W., Short, N. A., Raines, A. M., & Schmidt, N. B. (2016). Intolerance of uncertainty as a predictor of post-traumatic stress symptoms following a traumatic event. *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 82-87. DOI: 10.1016/j.janxdis.2016.01.005
- Oglesby, M. E., Gibby, B. A., Mathes, B. M., Short, N. A. & Schmidt, N. B. (2017). Intolerance of uncertainty and post-traumatic stress symptoms: An investigation within a treatment seeking trauma-exposed sample. *Comprehensive Psychiatry*, 72, 34-40. DOI: 10.1016/j.comppsy.2016.08.011
- Pidchasov E.V., Lomakin H.I. (2011) PTSD symptoms social and psychological analysis in combatants. *Problems of extreme and crisis psychology*. 10, 86-98. Retrieved from: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol10/013.pdf>
- Karachevskyi A. B. (2016). Adaptation of PTSD scales and questionnaires for Ukrainian and Russian languages/ *Collection of scientific works of the P.L.Shupyka NMAPO*, 25/2016, 607-622.
- Raines, A. M., Oglesby, M. E., Walton, J. L., True, G. & Franklin, C. L. (2019). Intolerance of uncertainty

Intolerance of uncertainty in seriously injured veterans: a comparative analysis

- Comorbidity, and Prognosis of Mental Health Among US Veterans. *American Journal of Public Health*, 105(12), 2564–2569. DOI: 10.2105/ajph.2015.302836
- Tytarenko, T. (2020). Socio-psychological support of post-traumatic personal transformations. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, (45(48), 59-68. DOI: 10.33120/ssj.vi45(48).142
- Tytarenko, T. M. (2019). *Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events* – Practical guide / Ed. Tytarenko T.M. / NAES of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology. Kropyvnytskyi: Imex-LTD, Retrieved from: <https://www.academia.edu/40028931/>
- Weathers, F. W., Litz, B., Keane, T., Palmieri, P., Marx, B., & Schnurr, P. (2013). *The PTSD checklist for DSM-5 (PCL-5)*. Scale available from the National Center for PTSD at www.ptsd.va.gov.
- Zerach, G. & Levi-Belz, Y. (2019). Intolerance of Uncertainty Moderates the Association Between Potentially Morally Injurious Events and Suicide Ideation and Behavior Among Combat Veterans. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 424-436. DOI: 10.1002/jts.22366
- and DSM-5 PTSD symptoms: Associations among a treatment seeking veteran sample. *Journal of Anxiety Disorders*, 62, 61-67. DOI: 10.1016/j.janxdis.2018.12.002
- Saulnier, K. G., Allan, N. P., Raines, A. M., Schmidt, N. B. (2019). Depression and Intolerance of Uncertainty: *Relations between Uncertainty Subfactors and Depression Dimensions*. *Psychiatry*, 1-8. DOI:10.1080/00332747.2018.1560583
- Steele, M., Germain, A. & Campbell, J. S. (2017). Mediation and Moderation of the Relationship Between Combat Experiences and Post-Traumatic Stress Symptoms in Active Duty Military Personnel. *Military Medicine*, 182(5), e1632-e1639. DOI: 10.7205/milmed-d-16-00169
- Trivedi, R. B., Post, E. P., Sun, H., Pomerantz, A., Saxon, A. J., Piette, J. D., ... Nelson, K. (2015). Prevalence, Comorbidity, and Prognosis of Mental Health Among US Veterans. *American Journal of Public Health*, 105(12), 2564–2569. DOI: 10.2105/ajph.2015.302836
- Tytarenko, T. (2020). Socio-psychological support of post-traumatic personal transformations. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, (45(48), 59-68. DOI: 10.33120/ssj.vi45(48).142
- Tytarenko T. M. (2019) *Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events* – Practical guide/Ed. Tytarenko T.M./ NAPS of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology. – Kropyvnytskyi: Imex-LTD, 2019. P. 220.
- Zerach, G. & Levi-Belz, Y. (2019). Intolerance of Uncertainty Moderates the Association Between Potentially Morally Injurious Events and Suicide Ideation and Behavior Among Combat Veterans. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 424-436. DOI: 10.1002/jts.22366

Link article (Style APA): Medvedskaya E. I., Onufriieva L. A. & Tavrovetska N. I. (2020). The semantic space of the personality of adult active web-users. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 42-56. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-3

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Medvedskaya, E. I., Onufriieva, L. A. & Tavrovetska, N. I. The semantic space of the personality of adult active web-users. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 42-56. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-3

UDC 159.922:004.77-052

The semantic space of the personality of adult active web-users

Семантичний простір особистості у дорослих активних web-користувачів

Received: June 03, 2020 Accepted: October 05, 2020

Medvedskaya Elena Ivanovna

Ph. D. in Psychology, Assistant Professor
Department of Psychology
Brest State University named after
A. S. Pushkin, the Republic of Belarus
EMedvedskaja@mail.ru,
ORCID 0000-0003-2033-510X

Onufriieva Liana Anatoliivna

Ph. D. in Psychology, Professor
Department of General
and Practical Psychology
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University, Ukraine
kpnu_lab_ps@ukr.net,
ORCID 0000-0003-2442-4601

Tavrovetska Natalia Ivanivna

Ph. D. in Psychology, Assistant Professor
Department of Practical Psychology
Kherson State University, Ukraine
1882181@gmail.com,
ORCID 0000-0002-9497-7386

Медведська Олена Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент
кафедра психології
Брестський державний університет імені
О. С. Пушкіна, Республіка Білорусь
EMedvedskaja@mail.ru,
ORCID 0000-0003-2033-510X

Онуфрієва Ліана Анатоліївна

кандидат психологічних наук, професор
кафедра загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, Україна
kpnu_lab_ps@ukr.net,
ORCID 0000-0003-2442-4601

Тавровецька Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент
кафедра практичної психології
Херсонський державний університет,
Україна
1882181@gmail.com,
ORCID 0000-0002-9497-7386

Abstract

A common problem of the impact of online practices on the cognitive sphere of adult consumers of information is discussed in the article. The **purpose** of the article is to test the hypothesis on a greater

Анотація

У статті обговорюється загальна проблема впливу онлайн-практик на когнітивну сферу дорослих споживачів інформації. **Метою** статті є перевірка гіпотези про більшу когнітивну складність свідомості

The semantic space of the personality of adult active web-users

cognitive complexity of consciousness of active web-users in the field of knowledge about the personality, as they more often have access to an unlimited amount of network information, in particular in the sphere of social perception. **Methods.** The research was carried out on a homogeneous sample of respondents by the age (all participants were older than 35 years old) and by the sphere of professional activity (higher education, representatives of intellectual work). Based on an anonymous questionnaire from a total sample, two groups were differentiated based on the personal preferences of the media (traditional, paper, and digital). Modeling of the semantic space of the personality was carried out in these contrast groups. Experimental psychosemantics was used as the methodological basis of the research. The method of personal semantic differential, the processing of which with the help of factor analysis made possible to build models of the semantic space of the personality of an acquaintance was used as the basic method for obtaining empirical data. **Results.** Comparative analysis has shown that the semantic space of the personality for active web-users is simpler in two parameters: firstly, in the number of components of personal categories, and secondly, in the internal structure of knowledge about the personality presented in the categories. **Conclusions.** The data obtained reveal that adult web-users do not enhance their knowledge about the personality as compared with those who prefer traditional reading. The differences identified can be explained by the specifics of the word and the media image as units of information coding. Probably, the word is a stronger sign system and a medium of propositional information, as compared with the media image that is a medium of iconic information.

Keywords: categories of consciousness, semantic differential, factor analysis, cognitive complexity

Introduction

Network technologies, the emergence of which since the late twentieth century has sufficiently changed various spheres of life of any state as well as a particular person, continue their rapid advancement. Nowadays, the experts talk about “new media”, which also refers to the terms: new generation web, Web 2.0, online media, network media. This group includes all media, the content of which can be digitized and posted on the Internet. An English cultural critic A. Kirby suggests designating the current stage of social

активних web-користувачів в області знань про особистість, оскільки вони частіше мають доступ до необмеженого обсягу мережевої інформації, зокрема в області соціальної перцепції. **Методи.** Дослідження здійснювалося на гомогенній за віком (всі учасники старше 35 років) та за сферою професійної діяльності (вища освіта, представники розумової праці) вибірці респондентів. На основі анонімного анкетування із загальної вибірки було диференційовано дві групи на підставі особистих уподобань носіїв інформації (традиційних, паперових і цифрових). Моделювання семантичного простору особистості здійснювалося в даних контрастних групах. Методологічною основою дослідження була експериментальна психосемантика. Основним методом отримання емпіричних даних виступив метод особистісного семантичного диференціала, обробка якого за допомогою факторного аналізу уможливила побудувати моделі семантичного простору особистості знайомої людини. **Результати.** Порівняльний аналіз показав, що семантичний простір особистості у активних web-користувачів простіший за двома параметрами: по-перше, за числом складових його особистісних категорій, по-друге, за внутрішньою структурою знань про особистість, представлених у категоріях. **Висновки.** Отримані дані констатують відсутність у дорослих web-користувачів збільшення знань про особистість у порівнянні з тими, хто надає перевагу традиційному читанню. Виявлені відмінності можна пояснити специфікою слова та медіаобразу як одиниць кодування інформації. Ймовірно, слово є сильнішою знаковою системою, носієм пропозиційної за своїм характером інформації, в порівнянні з медіа-образом, носієм переважно іконічної інформації.

Ключові слова: категорії свідомості, семантичний диференціал, факторний аналіз, когнітивна складність.

Вступ

Мережеві технології, поява яких із кінця ХХ ст. істотно змінює різні сфери життєдіяльності як будь-якої держави, так і конкретної людини, продовжують стрімко вдосконалюватися. В наш час фахівці говорять про “нові медіа”, для позначення яких використовуються також терміни “веб нового покоління”, “Web 2.0”, “онлайн-медіа”, “мережеві медіа”. До цієї групи входять усі медіа, зміст яких може бути оцифровано і розміщено в мережі Інтернет. Англійський критик культури А. Кірбі

development as digital modernism, defining the impact of computers on all spheres of culture in this concept (Kirby, 2009). The scientist considers digitization to be the dominant factor of our time, which gradually pulls everything into its orbit and pulls everything out already formatted and edited in its way. A prominent position is held by a famous French philosopher J. Baudrillard, who speaks about the “digitalization” of the universe, mind, and thought (Baudrillard, 2015).

The rapid spread of network technologies, the possibility to carry out with their help different types of traditional activities (playing, communication, learning, work), and constant technological modifications significantly complicate an opportunity of severe scientific investigation of their impact on human psychology.

The positive valence of this influence is popularized by Web 2.0 ideologists. For example, one of the most active of them, an American publisher T. O'Reili, along with the technical capabilities of new media (digitization of any content and its instantaneous transmission at any distance) emphasizes the psychological moment of strengthening web technology through “collective activity” and “collective mind” of their users (O'Reili, 2018). This is possible due to such major characteristics of Web 2.0 as hypertext, interactivity (dialogical nature of information consumption), decentralization of information sources, and, as a consequence, the democratization of the society in general and the individual's consciousness in particular. From a psychological point of view, the above characteristics of new media ensure the existence of proper developmental potential in them. That suggests that active web users will have some cognitive advantages over others, namely: due to the volume and availability of web-information, they will have a more complex categorical structure of consciousness, including the field of social perception.

In Ukrainian research field, the issues of virtualization of intellectual activity, the manifestation of subjectivity of adult active web-users are considered by M. Smulson (Smulson, 2016). In her publications, M. Smulson raises the issue of the relationship between the development of adult intelligence

пропонує позначати сучасний етап соціального розвитку як дігімодернізм, фіксуючи в цьому понятті вплив комп'ютерів на всі сфери культури (Kirby, 2009). Вчений вважає оцифрування домінуючим фактором нашого часу, який поступово все затягує в свою орбіту і видає вже все відформатованим і відредагованим за своїм образом. Близької позиції дотримується і видатний французький філософ Ж. Бодрійяр, говорячи про “дигіталізацію” всесвіту розуму і думки (Бодрійяр, 2015).

Швидке поширення мережевих технологій, можливість здійснення з їх допомогою різних видів традиційної діяльності (гра, спілкування, навчання, праця), постійна технологічна модифікація, істотно ускладнюють можливість суворого наукового дослідження їх впливу на психологію людини.

Безумовно, що позитивна валентність цього впливу пропагується ідеологами Web 2.0. Наприклад, один із найактивніших із них американський видавець Т. О'Рейлі поряд з технічними можливостями нових медіа (оцифровка будь-якого змісту і миттєвість його передачі на будь-які відстані) наголошує також власне на психологічному моменті посилення веб-технології за допомогою “колективної активності” і “колективного розуму” їх користувачів (О'Рейлі, 2018). Це можливо завдяки таким провідним характеристикам Web 2.0, як гіпертекстовість, інтерактивність (діалоговий характер споживання інформації), децентралізація джерел інформації і, як наслідок, демократизація суспільства загалом і свідомості окремого індивіда зокрема. З психологічної точки зору, вищезазначені характеристики нових медіа забезпечують наявність у них певного розвиваючого потенціалу. Це дозволяє припускати, що активні веб-користувачі матимуть якісь когнітивні переваги в порівнянні з іншими, а саме: завдяки обсягу і доступності веб-інформації вони матимуть складнішу категоріальну структуру свідомості, в тому числі і в області соціальної перцепції.

В українському дослідницькому полі питання віртуалізації інтелектуальної діяльності, прояв суб'єктності дорослих активних веб-користувачів розглядає М. Смульсон

The semantic space of the personality of adult active web-users

and subjectivity in the virtual world. The author considers intellect and subjectivity as the bases of independence and critical thinking, that is an opposition to the world of virtualization. The author concludes that intellect is not limited to the system of cognitions, but also includes metacognitions, metacognitive integrators, among which the leading ones are intellectual initiation, decentration, reflection, and strategic fit. These are intellectual metacognitions that determine the development of adult subjectivity, develop their view of life and their activity, provide a creative design of their vital activity, and counteract the “death” of the subject in modern real and virtual worlds.

O. Shapiro’s research (Shapiro, 2013) is devoted to the logical and philosophical analysis of the modern virtual space of mass (public) communication. The author analyzes the semantic basis of modeling the space of the global Internet. She provides a comparative analysis of the general characteristics of traditional and virtual media. The researcher concludes that there are general trends in the transformation of the space of public communications, and highlights the specifics of virtual mass communication on the example of social networks. In her publications, the author points out the general global tendency to replace traditional means of communication by network competitors but notes there is not just a change in the means of obtaining socially significant information, but a change in perception and reaction to it. Thus, we can confirm the change in the semantic space of Internet users.

M. Zhydko (Zhydko, 2019) proposed his original topological model of consciousness based on the analysis of the phenomenology of the conditions of consciousness in the context of digital future shock. The analysis of his publication leads to the conclusion that digital distribution, virtualization of the world, and related digital dependence and a kind of digital dementia lead to a specific phenomenology of consciousness. The author states that digital technologies gradually drive out the usual, traditional external ways and agents of changes in the individual’s consciousness and lead to the formation of fundamentally new ones. As a result, all this leads to the exteriorization

(Смульсон, 2016). У своїх публікаціях М. Смульсон ставить питання взаємозв’язку процесів розвитку інтелекту і суб’єктності дорослих у віртуальному світі. Авторка розглядає інтелект і суб’єктність як основи самостійності і критичності мислення, що є протистоянням світу віртуалізації. Авторка доходить висновку, що інтелект - це не просто система когніцій, а це система, яка включає в себе метакогніції, метакогнітивні інтегратори, серед яких провідні – це інтелектуальна ініціатива, децентрація, рефлексія і стратегічність. Саме інтелектуальні метакогніції обумовлюють розвиток суб’єктності дорослої людини, розвивають її самостійний погляд на світ і власну активність, забезпечують творче проектування життєдіяльності, взагалі, протидіють смерті суб’єкта в сучасному реальному і віртуальному світах.

Дослідження О. Шапіро (Шапіро, 2013) присвячено логіко-філософському аналізу сучасного віртуального простору масової (публічної) комунікації. Авторка аналізує семантичні основи моделювання простору глобальної мережі Інтернет. Нею здійснюється порівняльний аналіз загальних характеристик традиційних і віртуальних засобів масової комунікації. Дослідниця приходить до висновку, що існують загальні тенденції трансформації простору публічних комунікацій, а також виділяє специфіку віртуальної масової комунікації на прикладі соціальних мереж. У своїх публікаціях авторка вказує на загальну світову тенденцію до витіснення традиційних засобів комунікації мережевими конкурентами. Проте зазначає, що відбувається не просто зміна засобів отримання суспільно значущої інформації, а відбувається зміна в сприйнятті цієї інформації та реакції на неї. Отже, можемо стверджувати про зміну семантичного простору користувачів інтернет ресурсами.

Свою оригінальну топологічну модель свідомості на основі аналізу феноменології станів свідомості в контексті цифрового футурошока запропонував М. Жидко (Zhydko, 2019). Аналізування його публікації дає нам підстави зробити висновок, що цифрове поширення, віртуалізація світу і пов’язана з ним цифрова залежність і свого роду цифрові деменції призводять до

of the structure of consciousness into the structure of artificial intelligence, which is capable of self-learning.

In Russian-language psychology, experimental psychosemantics is the most developed field of science that studies the genesis, structure, and functioning of categories of everyday cognition. According to the founder of this area of psychology, an academician V. F. Petrenko (Petrenko, 2005), psychosemantics implements the subjective constructivist paradigm of psychology, which makes possible to identify the ways of cognition that another subject operates. V. F. Petrenko considers the categorization as the process of cognitive organization of the information by the subject, which is perceived according to his knowledge acquired in different ways: both purposefully in the learning process and spontaneously, as a result of structuring direct life experience. Categories, as generalized value systems, are the indirect link through which various forms of subject activity, including cognitive ones, are changed.

The purpose of the research. Our research continues the tradition of modeling private semantic spaces for homogeneous groups of respondents. Its purpose is to build the semantic space of the individual in the minds of adult active web-users.

Methodology

The main method for studying categorization and, at the same time, the form of modeling the structures of consciousness in the psychosemantic paradigm is the method of the formation of semantic spaces, which means a specially organized system for describing reality (Tokareva & Shamne, 2020). V. F. Petrenko identifies several parameters of the semantic space, the measurement of which makes possible to identify proper aspects of the actual cognitive organization of consciousness. The leading parameter indicating the complexity of the subject's consciousness in a certain subject area, that demonstrates the amount of his or her knowledge about something, is the dimension of a space that is determined by the number of independent categories. The content of such categories enables establishing the bases which are used by the subject in the perception of reality.

специфічної феноменології свідомості. Автор констатує, що цифрові технології поступово витісняють звичні, традиційні зовнішні способи і агенти змін свідомості індивіда, і призводять до формування принципово нових. У підсумку все це призводить до екстеріоризації структур свідомості у структури штучного інтелекту, який здатний до самонавчання.

У російськомовній психології найбільш розробленою областю науки, що вивчає генезис, будову і функціонування категорій буденного пізнання, є експериментальна психосемантика. На думку засновника цього напрямку психології, академіка В. Ф. Петренка (Петренко, 2005), психосемантика реалізує суб'єктну конструктивістську парадигму психології, що уможливорює виявити ті способи пізнання, якими оперує інший суб'єкт. Категоризацію В. Ф. Петренко розглядає як процес когнітивної організації суб'єктом інформації, яка актуально сприймається відповідно до вже наявних у нього знань, набутими різними способами: як цілеспрямовано в процесі навчання, так і стихійно, в результаті структуралізації безпосереднього життєвого досвіду. Категорії, як узагальнені системи значень, є тією опосередкованою ланкою, через яку переломлюються різні форми активності суб'єкта, в тому числі і пізнавальні.

Мета дослідження. Наше дослідження продовжує традицію моделювання приватних семантичних просторів для гомогенних груп респондентів. Його метою є конструювання семантичного простору особистості у свідомості дорослих активних web-користувачів.

Методологія

Основним методом вивчення категоризації і одночасно формою моделювання структур свідомості в психосемантичній парадигмі виступає метод побудови семантичних просторів, під яким розуміється особливим чином організована система опису дійсності (Токарева, Шамне, 2020). В. Ф. Петренко виділяє кілька параметрів семантичного простору, вимір яких уможливорює виявити певні аспекти власне когнітивної організації свідомості. Ведучий параметр, який свідчить про складність свідомості суб'єкта в деякій предметній області, що демонструє обсяг його знань

Another parameter is the subjective power of this semantic basis, which is denoted as the perceptual or permissive power of the characteristic.

Categorization is carried out at several levels. At the basic or simple level, it is formed on emotional and evaluative bases (Lee et al., 2020), and three universal categories: evaluation, potency, and activity are its results (EPA space: Evaluation – Potency – Activity) (Osgood et al., 1957). Numerous experimental works that are carried out with representatives of various language cultures of different levels of education and categories of mental health have confirmed the versatility of the coordinates of consciousness of E – P – A: evaluations, potency, and activity identified by Osgood and his co-workers. The invariance of these coordinates is explained by the existence of the level of “deep semantics” at which the mechanism of synesthesia operates. This mechanism begins to work at the very first stages of perception of any object by the subject, in which his or her emotional and perceptual features have not been differentiated yet. The versatility of this deep code of categorization of the reality is due to the versatility of human emotions, or rather their signaling function, which provides adaptation to the world around. More complex, more developed forms of categorization arise as we get acquainted with some meaningful area, i.e., as a person studies the system of generalizations-standards inherent in a particular culture. This complication is expressed, in particular, in the growth of the number of categories and the change of the very principle of their organization, based not only on emotional (connotative) but actually on the subject (denotative) features. In other words, the perception of a particular subject leads to the division of basic, universal categories, which makes consciousness cognitively more complex, and space, respectively, has a greater dimension.

Procedure and tools

In early publications (Medvedskaya, 2019), we considered results of studying the cognitive complexity of consciousness in the field of subject-sensory cognition of adult active web-users. It has been empirically proved that the sample of network media users has no cognitive advantages as

про що-небудь, – це розмірність простору, що визначається за кількістю незалежних категорій. Зміст таких категорій уможливорює встановити ті основи, які використовуються суб’єктом при пізнанні реальності. Ще одним параметром виступає суб’єктивна сила цієї смислової основи, що позначається як перцептуальна або дозвільна сила ознаки.

Категоризація здійснюється на декількох рівнях. На базовому, або простому рівні вона будується на емоційно-оцінних основах (Lee et al., 2020), а її результатом є три універсальні категорії: оцінка, сила і активність (простір EPA: Evaluation – Potency – Activity) (Osgood, Suci, Tannenbaum, 1957). Численні експериментальні роботи, що проводяться з представниками різних мовних культур, різного рівня освіти і категорій психічного здоров’я, підтвердили універсальність виділених Ч. Осгудом і його співробітниками координат свідомості E – P – A: оцінки, сили та активності. Інваріантність зазначених координат пояснюється існуванням рівня “глибинної семантики”, на якому діє механізм синестезії. Цей механізм починає “працювати” вже на найперших стадіях пізнання суб’єктом деякого об’єкта, на яких ще не диференціюються його емоційні і власне перцептивні властивості. Універсальність цього глибинного коду категоризації дійсності обумовлена універсальністю людських емоцій, точніше їх сигнальної функцією, що забезпечує адаптацію до навколишнього світу. Складніші, розвиненіші форми категоризації виникають у міру знайомства з деякою змістовною областю, тобто у міру засвоєння людиною системи узагальнень-еталонів, властивих у певній культурі. Це ускладнення виражається, зокрема, у зростанні числа категорій та в зміні самого принципу їх організації, заснованому вже не лише за емоційними (конотативними), а власне за предметними (денотативними) ознаками. Іншими словами, пізнання певного предмета веде до поділу базових, універсальних категорій, що робить свідомість когнітивно складнішою, а простір, відповідно, володіє більшою розмірністю.

Процедура та інструменти

У ранніх публікаціях (Медведська, 2019) ми розглядали результати вивчення

compared with adults who continue to use the printed word as the preferred information coding system (on a sample of 500 people over 35 years old, mental workers). The research conducted in the Brest region allowed us to assume that the intensification of the subject's activity in the digital information flow does not automatically complicate the acquiring of knowledge, does not complicate the categorical structure of consciousness (and in some cases, even simplifies it). We expanded the obtained results by involving the respondents from Ukraine in the sample.

The research was conducted throughout 2017-2019. Six hundred adults (aged from 35 to 60) living in urban and rural areas of the Brest region (Republic of Belarus), Khmelnytsky and Kherson regions (Ukraine) took part (voluntarily and anonymously) in it. All respondents have higher education (pedagogical, economic, legal, and medical) and work in their specialty. Thus, the sample is homogeneous in three criteria: firstly, by the age of completion the main cycles of normative psychophysical development in a pre-digital society; secondly, by the experience of using various media (paper and digital) and access to them (including, all of them are subscribers of the proper professional printed media); thirdly, by social status: they have prestigious professions that make them members of the middle class, they lead a sedentary lifestyle that excludes the participants of the research from the category of "digital nomads" (Aroles et al., 2020; Jarrahi et al., 2019).

Self-report is an essential technology for collecting empirical data on online adult practices (e. g. Budrionis et al., 2020; Díaz-Prieto et al., 2016, etc.). In this research, the total sample was differentiated into two experimental groups based on an anonymous questionnaire aimed at studying the everyday practice of accessing different media. Assignment of the subject to the experimental group was based on the coincidence of two criteria:

- unconditional selection of the information system in free time (Internet or traditional paper media: book, magazine, newspaper);
- a significant share of the free time devoted to activities under this system.

когнітивної складності свідомості в області предметно-чуттєвого пізнання у дорослих активних web-користувачів. Емпірично було встановлено, що вибірка користувачів мережеских медіа не має ніяких когнітивних переваг у порівнянні з тими, хто продовжує використовувати друковане слово як бажану систему кодування інформації (на вибірці із 500 осіб, старші 35 років, працівниками розумової праці). Проведене дослідження на території Брестської області дозволило нам стверджувати, що інтенсифікація діяльності суб'єкта в інформаційному цифровому потоці не приводить до автоматичного ускладнення і набуття у нього знань, не ускладнює категоріальну структуру свідомості (а в деяких випадках, не виключено, що навіть і спрощує). Отримані результати ми розширили шляхом залучення до вибірки респондентів з України.

Дослідження проводилося впродовж 2017-2019 рр. У ньому (добровільно та анонімно) взяли участь 600 дорослих (віком від 35 до 60 років), які проживають у міській і сільській місцевостях Брестської області (Республіка Білорусь), Хмельницької та Херсонської областей (Україна). Всі респонденти мають вищу освіту (педагогічну, економічну, юридичну, медичну) і працюють за фахом. Отже, вибірка є гомогенною за трьома критеріями: по-перше, віком завершення основних циклів нормативного психофізичного розвитку в доцифровому суспільстві; по-друге, досвіду користування різними носіями інформації (паперовими та електронними) і доступу до них (в тому числі, всі є передплатниками відповідних професійних друкованих ЗМІ); по-третє, соціальним статусом: вони мають престижну професію, що робить їх представниками середнього класу, ведуть осілий спосіб життя, що виключає учасників дослідження із категорії "цифрових кочівників" (Aroles et al., 2020; Jarrahi et al., 2019).

Самозвіт є основною технологією збору емпіричних даних про онлайн-практики дорослих (наприклад, Budrionis et al., 2020; Díaz-Prieto et al., 2016 та ін.). У цьому дослідженні загальна вибірка також була диференційована за двома експериментальними групами на підставі анонімного анкетування,

The semantic space of the personality of adult active web-users

The method of the semantic differential that is "one of the most informative and universal methods for studying social perception" (Shmelev, 1982: 62) was used as a tool for studying the personality.

A compact and valid tool for studying self-awareness and interpersonal relationships, which is actively used by Russian-speaking psychologists in socio-psychological, psychodiagnostic and clinical work, is the method of personal differential, developed by the staff of Psychoneurological Institute named after V. M. Bekhterev. This personal differential is based on the modern Russian language and is a dichotomy of twenty-one personality traits. But in our research, we did not use such a ready-made tool. The main reason for this is rather rigid internal structure of this method, as it allows us to measure only three classical Osgood's factors. These factors have the following meanings in evaluating another person from the personal differential: evaluation in the perception of the other person acts as a degree of attractiveness/unattractiveness, potency is seen as dominance-subordination of the other, and activity is a category that combines communicative traits of the other person. Another reason was the fact, which was repeatedly pointed out by Ch. Osgood and other experts who use the method of semantic differential, namely: there is no standard, suitable variant of the methodology for any set of stimuli, so it must be re-created for each set of evaluated objects and the sample of respondents (Petrenko, 2005; Osgood, 1962, etc.).

40 descriptors defining personal qualities were the experimental material in the variant of semantic differential used in this research. When selecting them, several key points were taken into consideration.

Firstly, when designing a valid instrument, the problem is that the researcher imposes a proper vocabulary. For solving this problem, an advanced study was conducted, which involved 100 respondents of the same age and social status as in the main sample. For studying the actual vocabulary, an associative experiment was conducted in which the stimulus words were a good man and a bad man. Such an instruction,

спрямованого на вивчення буденної практики звернення до різних носіїв інформації. Віднесення суб'єкта до експериментальної групи здійснювалося на основі збігу двох критеріїв:

- безумовний вибір інформаційної системи у вільний час (Інтернет або традиційний паперовий носій: книга, журнал, газета);
- значна частка вільного часу, яка приділяється діяльності за цією системою.

Як інструмент вивчення особистості використано "один із найбільш інформативних і універсальних методів дослідження соціальної перцепції" (Шмельов, 1982: 62) – метод семантичного диференціала.

Компактним і дійсним інструментом вивчення самосвідомості та міжособистісних відносин, який активно використовується російськомовними психологами в соціально-психологічній, психодіагностичній і клінічній роботі, є методика особистісного диференціала, розроблена співробітниками психоневрологічного інституту імені В. М. Бехтерева. Названий особистісний диференціал створено на базі сучасної російської мови і є дихотомією з двадцяти однієї особистісної риси. Але у нашому дослідженні ми не використовували такий готовий інструмент. Основною причиною цього є досить жорстка внутрішня конструкція зазначеного методу, оскільки він дозволяє вимірювати тільки три класичних осгудовських фактори. Ці фактори при оцінюванні іншої людини з особистісного диференціалу мають такий зміст: оцінка – у сприйнятті іншого виступає як ступінь його привабливості / непривабливості, сила – розглядається як домінування-підпорядкування іншого, й активність – категорія, яка об'єднує в собі комунікативні риси іншої людини. Ще однією причиною був факт, на який не раз вказував сам Ч. Осгуд та інші фахівці, які використовують метод семантичного диференціала, а саме: не існує стандартного, придатного для будь-якого набору стимулів варіанту методики, тому його необхідно створювати заново для кожного набору оцінюваних об'єктів і для вибірки респондентів (Петренко, 2005; Osgood, 1962 та ін.).

У використаному в цьому дослідженні варіанті семантичного диференціала експериментальним матеріалом були 40 дескрипторів,

which polarizes man, is due to the following theoretical ideas: the meaning never exists in consciousness in isolation, in itself, but only in a system defined by a continuum of values. According to Yu. M. Lotman, when giving meaning to any object, "the starting point is not a single model but the semiotic space" (Lotman, 2004: 146), the very process of awareness of this object implies its inclusion in a certain semantic series, which defines sets of synonyms and antonyms (Lotman, 2004: 139). Secondly, to represent the personality in all his or her dimensions, the descriptors were classified according to six mega factors established in the implicit model of the personality of the Russian speaker (Shmelev et al., 1991). The deficit of the actual vocabulary, revealed for several factors (first of all, self-assessment and self-presentation), was filled with the most significant personal characteristics from Shmelev's thesaurus (namely: creative, contradictory). Therefore, in this version of the personal semantic differential all the factors reflecting the central categories of the personality for Russian-speaking culture are presented. Thirdly, the scales were given as unipolar because access to them "gives an additional" degree of freedom in the projection of cognitive structures of the respondents on the experimental material because it allows distinguishing subjective synonymy and antonymy of the described features, not necessarily coinciding with the normative language" (Petrenko, 2005: 206).

According to the given scales of the semantic differential on a 7-point scale (from 1 to 7), the participants of the research were asked to evaluate several individuals, including the personality of a certain acquaintance.

The processing of data obtained using the semantic differential was carried out with the help of factor analysis. To solve the problem of modeling the categorical structures of knowledge about the personality of a good person, a similarity matrix of descriptors was built when evaluating one object separately for different experimental groups (100 respondents on 40 descriptor scales). Then the primary matrices (two) were subjected to the procedure of factor analysis, which was carried out using the procedure adopted in psychosemantics

які фіксують особистісні якості. При їх відборі враховувалося кілька принципових моментів.

По-перше, при конструюванні валідного інструменту проблемою виступає "нав'язування" дослідником певного словника. Для вирішення названої проблеми було здійснено спеціальне дослідження, в якому взяли участь 100 респондентів того ж віку і соціального статусу, що і в основній вибірці. Для вивчення актуального словника було проведено асоціативний експеримент, в якому стимульними словами виступали "хороша людина" і "погана людина". Подібна інструкція, яка поляризує людину, обумовлена такими теоретичними уявленнями: значення ніколи не існує в свідомості ізольовано, саме по собі, а тільки в якійсь системі, визначеному континуумі значень. За словами Ю. М. Лотмана, при наданні значення будь-якому об'єкту, "вихідною точкою виявляється не поодиноким модель, а семіотичний простір" (Лотман, 2004: 146), сам же процес усвідомлення цього об'єкта має на увазі його включення "в деякий смисловий ряд, який визначає набори синонімів та антонімів" (Лотман, 2004: 139). По-друге, щоб представити особистість у всіх її вимірах, дескриптори були класифіковані за шістьма мегафакторами, встановленими в імпліцитній моделі особистості носія російської мови (Шмельов та ін., 1991). Дефіцит актуального словника, виявлений для декількох факторів (насамперед, самоставлення і самопрезентації), був заповнений найбільш значущими особистісними характеристиками із тезауруса О. Г. Шмельова (а саме: креативний, суперечливий). Тому в цьому варіанті особистісного семантичного диференціала представлено всі фактори, що відображають центральні для російськомовної культури категорії особистості. По-третє, шкали були задані як однополярні, оскільки звернення до них "дає додаткову "ступінь свободи" в проекції когнітивних структур респондентів на експериментальний матеріал, тому що дозволяє виділити суб'єктивну синонімію та антонімію описуваних ознак, не обов'язково співпадаючих із нормативно-мовною" (Петренко, 2005: 206).

За заданими шкалами семантичного диференціала за 7-бальною шкалою (від 1 до 7)

(Petrenko, 2005: 91): a centroid method with the selection of main components, including subroutine rotation of factor structures varimax ("SPSS" v. 16). Isolation of the factor became possible in the presence of those descriptors, the load of which had a high degree of statistical significance (for 40 variables $r = .4$ at $p \leq .01$).

Results and discussion

Processing of the survey data has made possible to divide the total sample into three groups:

- 1) active web-users – 180 people (30.0%);
- 2) reading subjects, i.e., people who are supporters of the traditional printed word in their selection of the system of information coding – 100 people (17.0%);
- 3) mixed type, subjects who do not have unambiguous preference of the media – 320 people (53.0%).

The purpose of this research provides a comparative analysis, for which the method of contrast groups was used. Therefore, protocols of representatives of the mixed type were excluded from further processing.

Only categories that are not random in subjective significance for the respondents are presented for discussion, the meaningful interpretation of which was based on the implicit theory of the personality of the Russian speaker (Shmelev et al., 1991)¹. Table 1, along with the name of the category factor, shows the percentage which is included in the total variance, as well as the descriptors with a maximum factor load (exceeding $p \leq .01$, which is $r = .4$ for 40 variables).

Two key points should be marked when analyzing the data in Table 1.

Firstly, it is higher in valence the number of categories that organize knowledge about the personality, in the group of "reading subjects" compared to active web users they are 5 and 4, respectively. It should be noted that under other conditions of the selection of categories identified as a result of the factor analysis, their number is more in the first group, namely: by the Kaiser criterion (criterion of eigenvalues of a factor

учасникам дослідження пропонувалося оцінити кілька особистостей, в тому числі й особистість певної, знайомої людини.

Обробка даних, отриманих за допомогою семантичного диференціала, здійснювалася за допомогою факторного аналізу. Для вирішення задачі моделювання категоріальних структур знань про особистість "хорошої людини" проводилося побудова матриці подібності дескрипторів при оцінці одного об'єкта окремо для різних експериментальних груп (100 респондентів на 40 шкал-дескрипторів). Потім первинні матриці (дві) піддавалися процедурі факторного аналізу, який здійснювався за допомогою прийнятої в психосемантиці процедури (Петренко, 2005: 91): центроїдний метод з виділенням головних компонент, що поєднує підпрограму повороту факторних структур Varimax (програма "SPSS" v. 16). Виділення фактора стало можливим за наявності тих дескрипторів, навантаження яких мало високий ступінь статистичної значущості (для 40 змінних $r = 0.4$ при $p \leq 0.01$).

Результати та дискусії

Обробка даних анкетування дозволила розділити загальну вибірку на три групи:

- 1) активні web-користувачі – 180 осіб (30.0%);
- 2) суб'єкти, які читають, тобто особи, що залишаються прихильниками традиційного друкованого слова у своєму виборі системи кодування інформації – 100 осіб (17.0%);
- 3) змішаний тип, суб'єкти, які не мають однозначних переваг носія інформації – 320 осіб (53.0%).

Мета цього дослідження передбачає порівняльний аналіз, для здійснення якого було використано метод контрастних груп. Тому протоколи представників змішаного типу було виключено з подальшої обробки.

Для обговорення представлено тільки невідповідності за суб'єктивною значущістю для респондентів категорії, змістовна інтерпретація яких здійснювалася з опорою на імпліцитну теорію особистості носія російської мови (Шмельов та ін., 1991)¹. У таблиці 1

¹ If different personal categories are combined in one factor, the "+" sign is used; if these categories are represented as two poles of one factor, the sign "-" is used.

¹ Якщо в одному факторі з'єднані різні особистісні категорії, то використовується знак "+"; якщо ці категорії представлені як два полюси одного фактора, знак "-".

Table 1. The semantic space of the personality of an acquaintance
Таблиця 1. Семантичний простір особистості знайомої людини

Reading person Людина, яка читає		Active web-user Активний web-користувач	
“Intellectual development – self-assessment” (28.48%) “Інтелектуальний розвиток – самоставлення” (28.48%)		“Moral and ethical image” (29.23%) “Морально-етичний облік” (29.23%)	
initiative/ініціативний	.773	sensitive/чуйний	.785
interesting/цікавий	.743	kind/добрий	.769
clever/розумний	.728	honest/чесний	.737
creative/креативний	.727	careful/турботливий	.638
decent/порядний	.707	decent/порядний	.636
dynamic/діяльний	.706	faithful/вірний	.592
kind/добрий	.661	fair/справедливий	.572
miscellaneous/різнобічний	.645	openminded/відкритий	.559
honest/чесний	.614		
purposeful/цілеспрямований	.599		
arrogant/зарозумілий	-.422		
selfish/ероїстичний	-.626		
“Moral and ethical appearance - emotional and volitional regulation” (14.44%) “Морально-етичний вигляд – емоційно-вольова регуляція” (14.44%)		“Intellectual development + emotional and volitional regulation” (11,64%) “Інтелектуальний розвиток + емоційно-вольова регуляція” (11.64%)	
aggressive/агресивний	.705	capable/здібний	.805
cruel/жорстокий	.681	clever/розумний	.796
reasonable/розважливий	.547	creative/креативний	.718
capable/здібний	.495	versatile/різнобічний	.704
greedy/жадібний	.430	intelligent/знаючий	.650
envious/зздрісний	.412	purposeful/цілеспрямований	.549
neat/акуратний	-.494	confident/впевнений	.523
organized/організований	-.502	organized/організований	.495
responsible/відповідальний	-.619		
“Nervous and mental health - Social behavior” (7.27%) “Нервово-психічне здоров'я – соціальна поведінка” (7.27%)		“Nervous and mental health” (5.58%) “Нервово-психічне здоров'я” (5.58%)	
intelligent/знаючий	.556	active/активний	.778
well-bred/вихований	.513	cheerful/веселий	.697
open minded/відкритий	-.401	initiative/ініціативний	.679
active/активний	-.485	friendly/товариський	.659
cheerful/веселий	-.516	interesting/цікавий	.514
		dynamic/діяльний	.475
“Moral and ethical appearance – psychopathy” (6.67%) “Морально-етичний вигляд – психопатизація” (6.67%)		“Moral and ethical appearance” (5.08%) “Морально-етичний вигляд” (5.08%)	
careful/турботливий	.480	envious/зздрісний	.741
sensitive/чуйний	.471	greedy/жадібний	.713
lucky/везучий	.406	cruel/жорстокий	.646
fair/справедливий	.396	aggressive/агресивний	.454
coward/боягузливий	-.465	reasonable/розважливий	.413
“Uniqueness of the personality” (5.14%) “Унікальність особистості” (5.14%)			
self-dependent/самостійний	.661	-	
lazy/лінивий	-.491		
controversial/суперечливий	-.494		

The semantic space of the personality of adult active web-users

is greater than one) in the sample of “reading subjects” 11 categories were obtained, and in the sample of web-users – 9; by the Humphrey criterion (the absolute value of multiplying two maximum factor loads should be twice as much as two, divided by the square root from the number of observations) in the first group 3 categories were obtained, and in the second group – 1.

Secondly, it is a more complex, bipolar structure of all identified factors-categories in the group of “reading subjects”. The unipolar structure of categories of active web-users indicates greater rigidity, conservatism, and their knowledge of the individual, which is difficult to change.

Thus, the obtained data reject the hypothesis about greater cognitive complexity of consciousness of adult active web-users (at least on the material of one object). It suggests that the promotion of a positive online impact on the cognitive sphere even among its adult users can be questioned. Regarding its influence on the parameters of social perception, representatives of earlier stages of ontogenesis already have some empirical data. For example, American physiologists G. Small and G. Worgan, studying the brain activity of “digital aborigines” (or people who grew up in the Internet Age), argue that the development of the frontal lobes which are responsible for planning and controlling activities in adolescents is slowed down and it “aggravates mental abilities and social skills” (Small & Worgan, 2011: 13). The latter conclusion is also confirmed by the results of other studies: each hour spent at the computer reduces the time of traditional face-to-face communication by half an hour, which leads to the decline of social skills, especially the ability to decipher nonverbal messages (Nie & Hillygus, 2002). From a psychological point of view, these deteriorations are quite natural. If the other person is the most difficult object for perception (and communication with him/her is just the brain training, especially at the stage of its formation), then the reduction of the subject’s experience of direct interpersonal interaction automatically leads to its simpler brain organization. Probably, the active cooperation with the digital stream also simplifies the results of the social cognition of adults, which requires a special inspection.

поряд з назвою фактора-категорії вказано відсоток, внесений ним у загальну дисперсію, а також наведені дескриптори, що мають максимальне факторне навантаження (перевищують $p \leq 0.01$, який становить для 40 змінних $r = 0.4$).

При аналізі даних таблиці 1 вертають на себе увагу два принципових моменти.

По-перше, це трохи більше за своєю валентністю число категорій, які організують знання про особистість, у групі “суб’єктів, які читають” у порівнянні з активними web-користувачами (відповідно, 5 і 4). Необхідно зазначити, що і при інших умовах відбору категорій, виявлених у результаті факторного аналізу, їх число більше в першій групі, а саме: за критерієм Кайзера (критерій власних чисел фактора більше одиниці) у вибірці “суб’єктів, які читають” отримано 11 категорій, а у вибірці web-користувачів – 9; за критерієм Хемфрі (абсолютна величина множення двох максимальних факторних навантажень повинна бути вдвічі більше двійки, поділеній на корінь квадратний із кількості спостережень) у першій групі 3, а в другій – 1.

По-друге, це – складніша, двополюсна структура всіх виявлених чинників-категорій у групі “суб’єктів, які читають”. Однополярна структура категорій в активних web-користувачів свідчить про більшу жорсткість, консервативність та про їх знання щодо особистості, які важко змінити.

Отже, отримані дані спростовують висунуту гіпотезу про більшу когнітивну складність свідомості дорослих активних web-користувачів (мінімум, на матеріалі одного об’єкта). Це говорить про те, що в пропагуванні позитивного онлайн-впливу на когнітивну сферу навіть у його дорослих користувачів можна засумніватися. Щодо його впливу на параметри соціальної перцепції у представників більш ранніх етапів онтогенезу вже є деякі емпіричні дані. Так, американські фізіологи Г. Смолл і Г. Ворган, досліджуючи мозкову активність “цифрових аборигенів” (або людей, які виростили в епоху Інтернету), стверджують, що у підлітків сповільнюється розвиток лобових часток, які відповідають за планування і контроль діяльності, а це “погіршує розумові

Conclusions

In the current socio-cultural situation of the diversity of media among adults maximum, every second is the representative of a mixed type, who uses different sources, and a minimum every sixth is the supporter of traditional paper media.

The semantic space of the personality of an acquaintance is simpler for active web users as compared with the connoisseurs of traditional reading, which is expressed: firstly, in fewer personal categories, and secondly, in their simple internal organization.

The data received show that even for adults, who have significant personal non-digital experience of social perception, the categorization is not being improved at the screen, that is, new systems for coding perceived information on the personality are not spontaneously formed for web-users. Probably, the revealed effect of simplification can be explained by the specifics of the media image, which is the basic unit of coding information in web-technology. Although the structure of the media image is more complex than the printed word - at least because the word contains information of other modalities, the prepotency of which probably leaves the user in a given situation, which does not allow the process of categorization to implement its basic functions of explanation and prediction of the reality.

References

- Aroles, J., Granter, E. & de Vaujany, F.-X. (2020). Becoming mainstream: the professionalisation and corporatisation of digital nomadism. *New Technology, Work and Employment*, 35(1), 114-129.
- Baudrillard, Zh. (2015). *Why hasn't it disappeared yet?* Retrieved from: <http://syg.ma/@alesya-bolgova/zhan-bodriiia-r-pochiemu-vsie-ieshchie-nie-ischiezlo>
- Budrionis, A., Wynn, R., Marco-Ruiz, L., Yigzaw, K. Y., Bergvik, S., Oyeyemi, S. O. & Bellika, J. G. (2020). Impact of the Use of Electronic Health Tools on the Psychological and Emotional Well-Being of Electronic Health Service Users (The Seventh Tromsø Study – Part 3): Population-Based Questionnaire Study. *J. Med. Internet Res.*, 22(3). DOI: 10.2196/13118.
- Diaz-Prieto, C., Nicasio, J. & Sanchez, G. (2016). Psychological profiles of older adult Web 2.0 tool users. *Computers in Human Behavior*, 64, 673-681.
- Jarrahi, N. H., Philips, G., Sutherland, W., Sawyer, S. &

здібності та соціальні навички” (Смолл & Ворган, 2011: 13). Останній висновок підтверджується також результатами інших досліджень: кожна година, проведена за комп'ютером, скорочує час традиційного спілкування вічна-віч на 0,5 години, що призводить до згасання соціальних навичок, насамперед уміння розшифровувати невербальні повідомлення (Nie, Hillygus, 2002). З психологічної точки зору, названі погіршення цілком закономірні. Якщо інша людина – це найскладніший об'єкт для пізнання (а спілкування з ним – це якраз тренування мозку, особливо на етапі його формування), то зменшення у суб'єкта досвіду безпосередньої міжособистісної взаємодії автоматично призводить і до його простішої мозкової організації. Ймовірно, активна взаємодія з цифровим потоком, своєрідно спрощує також результати соціального пізнання дорослих, що потребує ще спеціальної перевірки.

Висновки

В існуючій соціокультурній ситуації розмаїття носіїв інформації серед дорослих людей максимально (кожен другий) є представником змішаного типу, який користується різними джерелами, і мінімально (кожен шостий) зустрічаються прихильники традиційних паперових носіїв інформації.

Семантичний простір особистості знайомої людини відрізняється більшою простотою в активних web-користувачів, у порівнянні з поціновувачами традиційного читання, яка виражається: по-перше, в меншій кількості особистісних категорій, по-друге, в їхній простішій внутрішній організації.

Отримані дані переконують, що навіть у дорослих осіб, які мають значний особистий нецифровий досвід соціальної перцепції, біля екрану категоризація не вдосконалюється, тобто, у web-користувачів стихійно не формуються нові системи кодування сприйнятої інформації про особистість. Ймовірно, виявлений ефект спрощення можна пояснити специфікою медіаобразу, який виступає основною одиницею кодування інформації у web-технології. Хоча за своєю структурою медіаобраз є складнішим, ніж друковане слово – як мінімум тому, що у слово закладено інформацію

The semantic space of the personality of adult active web-users

- Erickson, I. (2019). Personalization of knowledge, personal knowledge ecology, and digital nomadism. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 70, 313-324.
- Kirby, A. (2009). *Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure Our Culture*. New York: Continuum Publishing Corporation.
- Lee J, Jatowt A, Kim K-S. (2020) Discovering underlying sensations of human emotions based on social media. *Journal of the Association for Information Science and Technology*. 1-16. DOI: 10.1002/asi.24214
- Lotman, Yu. M. (2004). *Semiosphere. Culture and explosion*. Saint Petersburg: Iskustvo.
- Medvedskaia, E. (2019). Features of Categorization in the Field of Subject Perception of Adult Active Internet Users. *Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 45, 261-279. DOI: 10.32626/2227-6246.2019-45.261-279
- Nie, N. H., & Hillygus, D. S. (2002). The impact of Internet use on Sociability. *Time-diary finding. IT & Society*, 1, 1-20.
- Osgood, C. E. (1962). Studies on generality of affective meaning system. *Amer. Psychologist*, 17, 10-28.
- Osgood, C. E., Suci G., & Tannenbaum, P. (1957). *The measurement of meaning*. Chicago and London: University of Illinois Press.
- O'Reili, T. (2018). *What is Web 2.0?* Retrieved from: <http://www.computerra.ru/think/234100/>.
- Petrenko, V. F. (2005). *Basics of psychosemantics*. Saint Petersburg: Piter.
- Tokareva N., Shamne A. (2020). Conceptualization of the Subjective Image of Adulthood in the Semantic Space of a Linguistic Personality. *Psycholinguistics*, 27 (1), 287-309. DOI: 10.31470/2309-1797-2020-27-1-287-309
- Shapiro, O. O. (2013). Mass communication in the online dimension: a paradigm shift. *Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav Mydrogo*. 2. 57-65.
- Shmelev, A. G. (1982). On the stability of the factor structure of the personal semantic differential. *Bulletin of Moscow state University. Episode 14. Psychology*, 2, 62-65.
- Shmelev, A. G., Pohil'ko, V. I. & Kozlovskaja-Tel'nova, A. Ju. (1991). Representativeness of personal traits in the mind of a native Russian speaker. *Psychological journal*, 12(2), 27-44.
- Smoll, G., & Worgan, G. (2011). *Man in the Internet age*. Moscow: Kolibri.
- Smulson, M. L. (2016). Development of intelligence and subjectivity of adults in cyberspace. інших модальностей, домінування яких, ймовірно, залишає користувача в рамках наочно даної ситуації, що не дозволяє процесу категоризації реалізувати свої основні функції пояснення та передбачення дійсності.
- ### Список використаних джерел
- Aroles J., Granter E., de Vaujany F.-X. Becoming mainstream': the professionalisation and corporatisation of digital nomadism. *New Technology. Work and Employment*. 2020, № 35(1). P. 114-129.
- Бодрийяр Ж. Почему все еще не исчезло? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://syg.ma/@alesya-bolgova/zhan-bodriiar-pochiemu-vsie-ieshchie-nie-ischiezlo>.
- Budronis A., Wynn R., Marco-Ruiz L., Yigzaw K. Y., Bergvik S., Oyeyemi S. O., Bellika J. G. Impact of the Use of Electronic Health Tools on the Psychological and Emotional Well-Being of Electronic Health Service Users (The Seventh Tromsø Study – Part 3): Population-Based Questionnaire Study. *J Med Internet Res*. 2020. 22(3). DOI:10.2196/13118.
- Diaz-Prieto C., Nicasio J., Sanchez G. Psychological profiles of older adult Web 2.0 tool users. *Computers in Human Behavior*. 2016. V. 64. P. 673-681.
- Jarrahi N. H., Philips G., Sutherland W., Sawyer S., Erickson I. Personalization of knowledge, personal knowledge ecology, and digital nomadism. *Journal of the Association for Information Science and Technology*. 2019. V. 70. P. 313-324.
- Kirby A. Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure Our Culture. New York: Continuum Publishing Corporation, 2009. 282 p.
- Lee J, Jatowt A, Kim K-S. Discovering underlying sensations of human emotions based on social media. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 2020, 1-16. DOI: 10.1002/asi.24414
- Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. СПб: Искусство, 2004. С. 12-148.
- Medvedskaia E. Features of Categorization in the Field of Subject Perception of Adult Active Internet Users. *Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine Issue 45. Kamianets-Podilskyi: Ruta*, 2019. P. 261-279. DOI: 10.32626/2227-6246.2019-45.261-279
- Nie, N. H., Hillygus D. S. The impact of Internet use on Sociability. *Time-diary finding. IT & Society*. 2002, № 1. P. 1-20.
- Osgood C. E. Studies on generality of affective meaning system. *Amer. Psychologist*. 1962. Vol. 17. P. 10-28.

Technologies of intelligence development. Kyev: G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Zhydko, M. (2019). Phenomenology and topology for states of consciousness in the context of digital future shock. *Insight: the psychological dimensions of society*, 1. 26-32. DOI: 10.32999/2663-970x/2019-1-4

Osgood C. E., Suci G., Tannenbaum P. The measurement of meaning. Chicago and London: University of Illinois Press, 1957. 342 p.

О'Рейли Т. Что такое Веб 2.0? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.computerra.ru/think/234100/>.

Петренко В. Ф. Основы психосемантики. СПб: Питер, 2005. 480 с.

Токарева Н, Шамне А. Концептуалізація суб'єктивного образу дорослості у семантичному просторі мовної особистості. *Психолінгвістика*. 2020, № 27(1), 287-309. DOI: 10.31470/2309-1797-2020-27-1-287-309

Шапіро О. О. Масова комунікація в он line вимірі: зміна парадигми. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2013. С. 57-65.

Шмелев А. Г. Об устойчивости факторной структуры личностного семантического дифференциала. *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология*. 1982. С. 62-65.

Шмелев А. Г., Похилько В. И., Козловская-Тельнова А. Ю. Репрезентативность личностных черт в сознании носителя русского языка. *Психологический журнал*. 1991, № 12(2). С. 27-44.

Смолл Г. Мозг онлайн. Человек в эпоху Интернета. М.: КоЛибри, 2011. 352 с.

Смульсон М. Л. Розвиток інтелекту та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі. *Технології розвитку інтелекту*. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2016. Т. 2, 2(13). URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/18

Zhydko M. Phenomenology and topology for states of consciousness in the context of digital future shock. *Insight: the psychological dimensions of society*, 1, 2019. P. 26-32. DOI: 10.32999/2663-970x/2019-1-4

Link article (Style APA): Vavryniv O. S. (2020). Empirical study of the professional empathy of future rescuers. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 57-72. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-4

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Vavryniv, O. S. Empirical study of the professional empathy of future rescuers. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 57-72. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-4

UDC 159.922.27

Empirical study of the professional empathy of future rescuers

Емпіричне дослідження професійної емпатії майбутніх рятувальників

Received: April 28, 2020 Accepted: October 30, 2020

Vavryniv Olena Stepanivna
Candidate of Psychological Sciences
Lviv State University of Life Safety, Ukraine
vavrynivolena@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5166-6887

Вавринів Олена Степанівна
кандидат психологічних наук
Львівський державний університет
безпеки життєдіяльності, Україна
vavrynivolena@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5166-6887

Abstract

The article analyzes the main views on the problem of working in special conditions and the peculiarities of the development of professional empathy of future rescuers. **The purpose** of the empirical research is to establish individual psychological correlates of professional empathy of future rescuers. **Methods: theoretical analysis and generalization;** Freiburg multifactor personal questionnaire "FPI"; "Diagnosis of emotional intelligence" (N. Hall); "Balanced Emotional Empathy Scale - BEES", A. Mehrabian – a modification of N. Epstein; "Diagnosis of the level of empathic abilities" V. Boiko; "Motivation for success" by T. Ehlers and "Diagnosis for motivation to avoid failures" by T. Ehlers; "SACS" (S. Hobfoll, adapted by N. Vodopyanova and O. Starchenkova); "Forecast" (assessment of neuropsychiatric instability); "Diagnosis of the risk readiness level" A. Schubert. **Results.** The social psychological features of the formation of professional empathy are described and the definition of the concept of "professional empathy of the rescuer" is given.

Анотація

У статті проаналізовано основні погляди на проблему діяльності в особливих умовах та особливості розвитку професійної емпатії майбутніх рятувальників. **Метою** емпіричного дослідження є встановлення індивідуально-психологічних корелятивів професійної емпатії майбутніх рятувальників. **Методи: теоретичне аналізування та узагальнення;** багатofакторний особистісний опитувальник "FPI"; "Діагностика емоційного інтелекту" (Н. Холл); "Шкала емоційного відгук" ("Balanced Emotional Empathy Scale – BEES", А. Меграбяна – модифікація Н. Епштейна); "Діагностика рівня емпатійних здібностей" В. Бойко; "Діагностика мотивації до досягнення успіху" Т. Елерса та "Діагностика мотивації уникнення невдач" Т. Елерса; "SACS" (S. Hobfoll, в адаптації Н. Водоп'янової і О. Старченкової); "Прогноз" (оцінка нервово-психічної нестійкості); "Діагностика рівня готовності до ризику" А. Шуберт. **Результати.** Описано соціально-психологічні особливості формування професійної емпатії та подано визначення поняття "професійна емпатія рятувальника". Встановлено, що учасникам дослідження притаманний високий рівень

It has been found that the study participants have a high level of empathy, high level of risk readiness, high level of motivation for success, medium level of motivation to avoid failure, high level of neuropsychiatric stability, high and medium level of spatial representations' ability to establish social contact, ability to control their emotions, self-motivation, sociability, balance, extroversion, openness and masculinity. Empathy correlates have also been established. High levels of empathy are closely correlated with indicators such as attitudes that promote or hinder empathy, penetrating empathy, risk readiness, high levels of motivation for success, sociability, masculinity, assertive actions, emotional awareness, high levels of neuropsychiatric stability, a moderately high level of motivation to avoid failure. **Conclusions.** Correlation analysis has found that empathy is positively influenced by education, namely the development of motivation to help others. The ability to empathize will promote positive adaptation in society and the establishment of social contacts. Cadets with a low level of empathy are aggressive and prone to cruelty, they do not seek to avoid failure or have certain internal fears.

Keywords: professional empathy, future rescuers, formation of professional empathy, components of professional empathy, correlation analysis of professional empathy.

Introduction

The role of empathy in personal development has been the subject of research for a long time. As a social psychological phenomenon, empathy significantly affects the personality as a whole, increases motivation, productivity and efficiency of activity of the person.

It is an important factor in individual and professional development of the person, in particular, the participants of socioeconomic professions. Empathy is a necessary condition for the development of emotional maturity of the personality and interpersonal understanding. It promotes humane relationships and altruistic behavior. Empathic compassion, involvement, is the motive for the choice and successful realization of a specialist in the helping professions, in particular, rescuers (Tarasova et al., 2017).

A special stressful factor for the professional activity of rescuers during the daily combat duty

емпатійності, високий рівень готовності до ризику, високий рівень мотивації до досягнення успіху, середній рівень мотивації на уникнення невдач, високий рівень нервово-психічної стійкості, високий та середній рівні розвитку просторових уявлень, схильність до асертивних дій, вміння встановлювати соціальний контакт, здатність управляти своїми емоціями, самомотивованість, комунікабельність, врівноваженість, екстравертованість, відкритість та маскулітність. Також встановлено кореляції емпатії. Високий рівень емпатії має тісні кореляційні зв'язки з такими показниками, як настановлення, що сприяють або перешкоджають емпатії, проникаюча здатність до емпатії, готовність до ризику, високий рівень мотивації досягнення успіху, комунікабельність, маскулітність, асертивні дії, емоційна обізнаність, високий рівень НПС, помірно високий рівень мотивації уникнення невдач. **Висновки.** Кореляційним аналізуванням встановлено, що на емпатійність позитивно впливає виховання, а саме розвиток мотивації допомоги оточуючим. Здатність до емпатії сприятиме позитивній адаптації у суспільстві та встановленню соціальних контактів. Курсанти з низьким рівнем емпатії агресивні та схильні до жорстокості, не прагнуть уникати невдачі або ж мають певні внутрішні страхи.

Ключові слова: професійна емпатія, майбутні рятувальники, формування професійної емпатії, компоненти професійної емпатії, кореляційний аналіз професійної емпатії.

Вступ

Роль емпатії в особистісному розвитку тривалий час є предметом наукових досліджень. Емпатія, як соціально-психологічний феномен, суттєво впливає на особистість в цілому, підвищує мотивацію, продуктивність та ефективність її діяльності.

Емпатія є важливим чинником індивідуального та професійного розвитку особистості, зокрема, у професіях соціономічного типу. Емпатія є необхідною умовою розвитку емоційної зрілості особистості та міжособистісного взаєморозуміння. Емпатія сприяє розвитку гуманних відносин та альтруїстичного стилю поведінки. Емпатійне співчуття, співпереживання є мотивом вибору та успішної реалізації фахівця у професіях допомагаючого типу, до яких, зокрема, належать рятувальники (Tarasova et al., 2017).

Особливим стресогенним чинником для професійної діяльності рятувальників під час

is a constant mode of anxious waiting. During the shift, an employee of the emergency rescue units of the SES is in a constant state of combat readiness to arrive at the scene in the event of a request to solve combat tasks and provide assistance to the injured persons. The “standby” mode and full combat readiness negatively affect both mental and physical health, as there are violations of the sleep-wake cycle (Vavryniv, 2020).

When researching the problem of psychological burnout in emergency workers, A. Kufliievskyi identifies external and internal factors of psychological burnout. External factors include: high responsibility for the performance of professional duties; chronically intense psycho-emotional activity; destabilizing organization of activity; unfavorable psychological atmosphere of professional activity; psychologically complex contingent the specialist encounters during the localization of an emergency. Internal factors of professional burnout of rescuers include: emotional rigidity; moral defects and disorientation of the personality; intensive internalization (perception and experience) of the conditions of professional activity (Kufliievskyi, 2006).

Peculiarities of behavior in extreme conditions can be traced in its disorganization; inhibition of acquired skills; inadequate reactions to stimuli; reduced efficiency; deterioration of switching and distribution of attention; narrowing of the volume of perception; blackout; the appearance of impulsive actions; deterioration of productive thinking; dysmotility. There are also autonomic, psychophysiological and biochemical changes, in particular, an increase of leukocytes, ascorbic acid, corticosteroids in urine; disorders of heart rate, respiration, blood pressure. The same symptoms will occur in representatives of risky sports (Kuzikova et al., 2020; Pshenychna et al., 2019).

The ability to empathize is the practice of providing an emotional response to the experiences, thoughts and feelings of the object of empathy. Some scholars believe that empathy is the emotional ability to respond to signals that convey the emotional experience of another person. Others define empathy as a behavioral

несення добового бойового чергування є постійний режим тривожного очікування. Під час своєї зміни працівник аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС знаходиться в стані постійної бойової готовності, щоб у разі виклику прибути на місце події для вирішення бойових завдань та надання допомоги потерпілим. Режим “очікування” та повна бойова готовність негативно впливає на стан як психічного, так і фізичного здоров’я, позаяк мають місце порушення режиму сон-неспання (Вавринів, 2020).

А. Куфлієвський, досліджуючи проблему психологічного вигорання у працівників аварійно-рятувальних підрозділів, виділяє зовнішні та внутрішні чинники психологічного вигорання. Так, до зовнішніх чинників відносять: високу відповідальність за виконання професійних обов’язків; хронічно напружену психоемоційну діяльність; дестабілізуючу організацію діяльності; несприятливу психологічну атмосферу професійної діяльності; психологічно складний контингент, з яким фахівець зустрічається під час локалізації надзвичайної ситуації. До внутрішніх чинників професійного вигорання рятувальників включає: емоційну ригідність; моральні дефекти й дезорієнтацію особистості; інтенсивну інтеріоризацію (сприйняття й переживання) умов професійної діяльності (Куфлієвський, 2006).

Особливості поведінки в екстремальних умовах простежуються в її дезорганізації; гальмуванні набутих навичок; неадекватних реакціях на подразники; зниженні працездатності; погіршенні переключення і розподілу уваги; звуження обсягу сприйняття; провалах пам’яті; появі імпульсивних дій; погіршенні продуктивного мислення; порушенні моторики. З’являються також вегетативні, психофізіологічні та біохімічні зміни, зокрема, збільшення у сечі лейкоцитів, аскорбінової кислоти, кортикостероїдів; порушення частоти серцевих скорочень, дихання, кров’яного тиску. Такі ж ознаки будуть мати місце у представників ризиконебезпечних видів спорту (Kuzikova et al., 2020; Pshenychna et al., 2019).

Здатність до емпатії полягає у вмінні надати емоційну відповідь на переживання, думки та почуття об’єкта емпатії. Деякі науковці вважають, що емпатія – це емоційна здатність

ability that is traced to helping, facilitating and providing altruistic behavior in response to another person's experiences or problems. M.L. Hoffman views empathy as a biologically conditioned predisposition to altruistic behavior. In his writings, he emphasizes that sincere compassion generates altruistic motivation for help behavior (Hoffman, 2002).

As a motivating factor for help, empathy is also divided into certain forms of help behavior: the actual actions aimed at providing help; prosocial behavior, altruistic behavior. C. Batson formulated his "empathy - altruism" hypothesis. Its essence is that true altruistic human behavior, aimed at helping others, does not provide in return for any benefit or social encouragement, the growth of respect or self-esteem due to the provision of assistance, motivated by empathy (Batson, 1997).

Empathy of representatives of professions related to assistance can be studied in two ways: empathy as a factor in the successful implementation of professional activities and empathy as a motivating factor in choosing a profession. Also, compassion, involvement acts as a mediatory motive in the activity of workers of the positions connected with assistance, namely rescuers.

In medical practice, empathy is extremely necessary, it greatly affects the success of treatment and further favorable conditions of the disease. In the practice of doctors, empathy allows making more accurate and early diagnoses, and avoid unnecessary research, which allows achieving lasting results in the treatment process. Researchers who study emotional intelligence also emphasize the need for empathy in physicians (Halian, 2020).

However, unfortunately, there are no studies of the empathy of rescuers as the brightest representatives of the type of professions related to help.

Readiness to act in special and extreme conditions is determined by the presence of intrinsic motivation to provide assistance to people who need it. Empathic compassion and involvement can be called a motive-mediator in the activities of representatives of the extreme profile.

реагувати на сигнали, що передають емоційний досвід іншого. Інші визначають емпатію як поведінкову здібність, яка простежується в допомозі, сприянні та альтруїстичній поведінці у відповідь на переживання чи проблеми іншої людини. М.-Л. Гофман розглядає емпатію як біологічно зумовлену схильність до альтруїстичної поведінки. У своїх працях він наголошує на тому, що щире співчуття (емпатія) породжує альтруїстичну мотивацію поведінки допомоги (Hoffman, 2002).

Також емпатія, як мотиваційний чинник допомоги, поділяється на певні форми поведінки допомоги: власне дії, спрямовані на надання допомоги; просоціальна поведінка, альтруїстична поведінка. Ч. Батсон сформулював свою гіпотезу "емпатія - альтруїзм". Суть її полягає в тому, що справжня альтруїстична поведінка людини, спрямована на допомогу іншій, не передбачає у відповідь жодної вигоди чи соціального заохочення, зростання поваги чи самоповаги внаслідок надання допомоги, змотивоване саме емпатією (Batson, 1997).

Емпатію представників професій, пов'язаних з допомогою, можна досліджувати за двома напрямками: емпатія як чинник успішного здійснення професійної діяльності та емпатія як мотиваційний чинник вибору професії. Також емпатійне співчуття, співпереживання виступає мотивом-посередником у діяльності представників професій, пов'язаних з допомогою, а саме рятувальників.

Емпатія в медичній практиці є вкрай необхідною, неабияк впливає на успішність лікування та подальші сприятливі умови перебігу хвороби. Емпатія у практичній діяльності лікарів дозволяє ставити більш точні та ранні діагнози, й уникати зайвих досліджень, що дозволяє досягти стійких результатів у процесі лікування. Також науковці, які досліджують емоційний інтелект, наголошують про необхідність його наявності у медиків (Halian, 2020).

Проте, на жаль, зовсім відсутні дослідження емпатії рятувальників як найяскравіших представників типу професій, пов'язаних з допомогою.

Готовність до діяльності в особливих та екстремальних умовах визначається наявністю внутрішньої мотивації до надання допомоги

Discussions are mostly about the characteristics of the emotional response, in particular, normative and situational, as empathy is considered an important factor in motivating help behavior. Also, the problem of empathy necessitates the need to identify various forms of care, in particular, prosocial, altruistic.

When talking about the relationship between empathy and help, it is important to emphasize such a phenomenon as empathic distress. Empathic distress is traced in the form of negative feelings and emotions due to contemplation of another person's suffering. High personal empathic distress is the motive for the emergence of help behavior (Batson et al., 2001).

S. Nartova-Bochaver believes that the basis of the help behavior is directly the readiness of the personality to help. Readiness implies the availability of certain personal resources: cognitive (analyzes the unfavorable situation in which another person is, understanding of what we can help and make the best decision); behavioral (assumes the ability to provide assistance) and motivation for assistance (inner desire to save a person from suffering). The concept of motivation for help is usually used in the context of the affective component of readiness for help as a motivational-affective sphere of personality. That is, it initiates an altruistic act. The research of this author shows that a necessary condition for help is the stability of altruistic intent (Nartova-Bochaver, 1992).

That is why we are convinced that *professional empathy of the rescuer* is a multilevel phenomenon, which is a set of emotional, cognitive and behavioral abilities of the rescuer, which causes intrinsic motivation to provide help.

Empathy can claim the professionally important quality of the rescuers' personality, as it contributes to the optimal acquisition of relevant professional skills and abilities. Also, the important components of educational and professional activities of students and cadets are the structure, variables and interdependence of factors of mental states of expectations (Popovych, Blynova, 2019; Shevchenko, 2019).

It will be useful to outline the social psychological features of the formation of professional empathy in view of the peculiarities of the future

людям, які її потребують. Мотивом-посередником у діяльності представників екстремального профілю впевнено можемо назвати емпатійне співчуття та співпереживання.

Дискусії стосуються здебільшого особливостей емоційного відгуку, зокрема, нормативного та ситуаційного, позаяк емпатія вважається важливим фактором мотивації допомагаючої поведінки. Також проблема емпатії задає потребу в необхідності виокремлення різноманітних форм допомоги, зокрема, просоціальної, альтруїстичної.

Ведучи мову про взаємозв'язок емпатії та допомоги, важливо наголосити на такому феномені, як емпатійний дистрес. Простежується емпатійний дистрес у вигляді негативних почуттів та емоцій внаслідок споглядання на страждання іншої людини. Високий особистісний емпатійний дистрес слугує мотивом виникнення поведінки допомоги (Batson et al., 2001).

С. Нартова-Бочавер вважає, що підґрунтям поведінки допомоги є безпосередньо готовність особистості до прояву допомоги. Готовність передбачає наявність певних особистісних ресурсів: когнітивних (аналізується несприятлива ситуація, в якій знаходиться інша людина, розуміння того, чим ми можемо допомогти та приймаємо оптимальне рішення); поведінкових (передбачається наявність здібностей та можливості надання допомоги) та мотивації допомоги (внутрішнє бажання врятувати людину від страждань). Поняття мотивації допомоги зазвичай використовується в контексті афективного компонента готовності до допомоги як мотиваційно-афективної сфери особистості. Тобто ініціює альтруїстичний вчинок. Дослідження даного автора свідчать про те, що необхідною умовою надання допомоги є стійкість альтруїстичного наміру (Нартова-Бочавер, 1992).

Саме тому ми переконані, що *професійна емпатія рятувальника* – це багаторівневий феномен, який є сукупністю емоційних, когнітивних та поведінкових здібностей особистості рятувальника, що викликає внутрішню мотивацію до надання допомоги.

Емпатія може претендувати на професійно важливу якість особистості рятувальників, позаяк вона сприяє оптимальному набуттю

rescuers' activities. After all, they will contribute to the optimal development of professional skills and abilities of future rescuers. These include: primary ability to empathize; empathic experience; respect for the profession and self-esteem of the rescuer; regularity of assistance; obligation to provide assistance.

Thorough theoretical analysis allowed to identify the following components of professional empathy: cognitive, emotional, motivational and behavioral.

Summing up, we can talk about the importance of empathy of future rescuers. Empathetic cadets, future rescuers, will be more interested in learning special disciplines and honing their practical skills, as they will understand the level of their responsibility placed to save the injured population. In the future, as employees of the SES of Ukraine, a high level of empathy will encourage them to improve their skills.

The purpose of the empirical research is to establish individual psychological correlatives of professional empathy of future rescuers.

Methodology and methods.

To carry out a thorough study of any phenomenon, it is necessary to determine the system of factors that identify it. The research lasted from 2016 to 2018.

Based on theoretical analysis, it is established that empathy is not only a necessary condition for full interaction and communication between people, but also an important quality in the profession of the helping type. In our study, we held the view of empathy as a complex functional system that involved the interdependent unity of cognitive, emotional, motivational and behavioral components. Therefore, based on the basis of the model of theoretical and semantic components of professional empathy of future rescuers developed by us, we will try to carry out empirical research and determine the factors of formation of future rescuers' professional empathy.

To ensure an empirical study of the professional empathy of future rescuers in accordance with the selected components, a number of techniques were selected, including the following: Freiburg multifactor personal questionnaire "FPI";

відповідних професійних вмінь і навичок. Також важливими складовими навчально-професійної діяльності студентів та курсантів є структура, змінні і взаємозалежність чинників психічних станів очікувань (Porovuch, Blynova, 2019; Shevchenko, 2019).

Доцільно буде окреслити соціально-психологічні особливості формування професійної емпатії з огляду на особливості діяльності майбутніх рятувальників. Адже саме вони сприятимуть оптимальному розвитку професійних навичок та вмінь майбутніх рятувальників. До них належать: первинна здатність до емпатії; емпатійний досвід; повага до професії та самоповага рятувальника; регулярність надання допомоги; обов'язковість надання допомоги.

Ґрунтовне теоретичне аналізування дозволило виокремити такі компоненти професійної емпатії: когнітивний, емоційний, мотиваційний та поведінковий.

Підсумовуючи, можемо говорити про важливість розвитку емпатії у майбутніх рятувальників. Курсанти – майбутні рятувальники, наділені емпатією, будуть з більшою цікавістю вивчати спеціальні дисципліни та відточувати практичні навички, позаяк розумітимуть рівень відповідальності, покладений на них за порятунок потерпілого населення. В майбутньому, будучи працівниками ДСНС України, високий рівень емпатії спонукатиме їх до підвищення професійної кваліфікації.

Метою емпіричного дослідження є встановлення індивідуально-психологічних корелятивів професійної емпатії майбутніх рятувальників.

Методологія і методи

Для здійснення ґрунтового дослідження будь-якого явища необхідно визначити систему чинників, які його детермінують. Дослідження тривало з 2016 р. по 2018 р.

На основі теоретичного аналізування встановлено, що емпатія є не лише необхідною умовою для повноцінної взаємодії і спілкування між людьми, а й важливою якістю в професії допомагаючого типу. У нашому дослідженні ми дотримувалися думки, що емпатія – це складна функціональна система, яка передбачає взаємозумовлену єдність когнітивного, емоційного, мотиваційного та поведінкового

“Diagnosis of emotional intelligence” (N. Hall); “Balanced Emotional Empathy Scale - BEES”, A. Mehrabian – a modification of N. Epstein); “Diagnosis of the level of empathic abilities” V. Boiko; “Diagnosis of motivation for success” by T. Ehlers and “Diagnosis of motivation to avoid failures” by T. Ehlers; “SACS” (S. Hobfoll, adapted by N. Vodopyanova and O. Starchenkova); “Diagnosis of the risk readiness level” A. Schubert. The sample consists of 282 fourth-year cadets of Lviv State University of Life Safety.

Statistical data processing was performed using the computer program SPSS 20.0.

Results and discussion

Based on the results of the method “Diagnosis of the risk readiness level” by A. Schubert, it was found that most of the studied future rescuers had high indicators of risk readiness, namely 59.6% of the total sample. 26.9% of respondents were ready for risk depending on the situation, external and internal factors. Also, only 13.5% of respondents were overly cautious.

Future rescuers were mostly focused on success. The results of the methodology “Diagnosis of motivation for success” by T. Ehlers were distributed as follows: too high level - 21.6%, high - 34.8%, medium - 28.7% and low - 14.9%. The results of the methodology “Diagnosis of motivation to avoid failure” by T. Ehlers gave grounds to claim that only 31.0% were motivated to avoid failure, of which 13.5% have too high level, and 17.4% - moderately high. The medium level of motivation to avoid failure was for 34.7% of cadets and low for 34.4%.

Detailed results of the methodology “Strategic Approach to Coping Scale” (“SACS”) are presented in Table 1. The studied subjects mostly use active and prosocial strategies of behavior in stressful situations, in particular, establishing social contact (32.0%) and assertive actions (26.0%).

From the analysis of data from Table 1, we assume that cadets in stressful situations will not be able to control themselves, their emotional state and behavior. Such behavior will be demonstrated unconsciously. A significant number of future rescuers have low values in terms of “search for social support”. Such results can be explained by the fact that most often they perceive this behavior

компонентів. Тому на основі розробленої нами моделі теоретично-змістових компонентів професійної емпатії майбутніх рятувальників спробуємо здійснити емпіричне дослідження та визначити чинники формування професійної емпатії майбутніх рятувальників.

Для забезпечення емпіричного дослідження професійної емпатії майбутніх рятувальників у відповідності до виокремлених компонентів було підібрано ряд методик, зокрема такі: багатофакторний особистісний опитувальник “FPI”; “Діагностика емоційного інтелекту” (Н. Холл); “Шкала емоційного відгуку” (“Balanced Emotional Empathy Scale – BEES”, А. Мегральяна – модифікація Н. Епштейна); “Діагностика рівня емпатійних здібностей” В. Бойко; “Діагностика мотивації до досягнення успіху” Т. Елерса та “Діагностика мотивації уникнення невдач” Т. Елерса; “SACS” (S. Hobfoll, в адаптації Н. Водоп’янової і О. Старченкової); “Діагностика рівня готовності до ризику” А. Шуберт. Вибірка досліджуваних складає 282 курсанти четвертого курсу Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп’ютерної програми SPSS 20.0.

Результати і дискусія

На основі результатів методики “Діагностика рівня готовності до ризику” А. Шуберта встановлено, що більшість досліджуваних майбутніх рятувальників має високі показники готовності до ризику, а саме – 59.6% усієї вибірки. 26.9% досліджуваних готові до ризику в залежності від ситуації, зовнішніх та внутрішніх чинників. Також тільки 13.5% респондентів демонструють надмірну обережність.

Майбутні рятувальники здебільшого спрямовані на досягнення успіху. Результати методики “Діагностика мотивації до досягнення успіху” Т. Елерс розподілилися наступним чином: надто високий рівень – 21.6%, високий – 34.8%, середній – 28.7% та низький 14.9%. Результати методики “Діагностика мотивації уникнення невдач” Т. Елерса, дає підстави стверджувати, що тільки 31.0% вмотивовані на уникнення невдач, з них 13.5% – надто

Table 1. The results of the study according to the method Strategic Approach to Coping Scale (“SACS”) **Таблиця 1.** Результати дослідження за методикою “Стратегії додання стресових ситуацій” (“SACS”)

Coping strategies Стратегії подолання	Models of behaviour Моделі поведінки	Level of expression, % Рівні вираженості, %		
		High Високий	Medium Середній	Low Низький
Active Активна	Assertive actions Асертивні дії	18.0	46.5	35.5
Passive Пасивна	Precautions Обережні дії	13.5	45.7	40.8
	Avoidance Уникнення	17.4	28.7	53.9
Prosocial Просоціальна	Search for social support Пошук соціальної підтримки	11.4	45.7	42.9
	Establishing social contact Встановлення соціального контакту	10.3	35.8	53.9
Direct Пряма	Impulsive actions Імпульсивні дії	5.7	29.0	65.3
Indirect Непряма	Manipulative actions Маніпулятивні дії	9.6	43.9	46.5
Antisocial Асоціальна	Antisocial actions Асоціальні дії	4.3	24.1	71.6
	Aggressive Агресивні діїactions	9.9	27.7	62.4

as a manifestation of weakness and insecurity. They also often have a desire to do some work on their own, while demonstrating their abilities and professional potential.

In coping behavior, emotional intelligence plays a resource role. After all, a high level of emotional intelligence allows to be more positive about the critical situation and better overcome stress. Cadets with a high level of emotional intelligence generally choose active and prosocial coping behavior strategies, and their risk of using destructive behavioral or avoidance strategies is reduced. It can be argued that emotional intelligence determines the choice of more adaptive strategies and behaviors of cadets. A low level of emotional intelligence will prevent cadets from controlling their own and others' emotions. As a result, future rescuers will use simpler coping strategies or destructive mechanisms of psychological protection.

The results of the study of emotional intelligence of future rescuers using the method of “Diagnosis of emotional intelligence” by N. Hall showed that 32.6% of respondents had a high level of emotional intelligence, 39.4% of medium level and 28.0% of low level. More than half of the surveyed

високий, а 17.4% – помірно високий. Середній рівень мотивації на уникнення невдач у 34.7% курсантів та низький у 34.4%.

Детальні результати методики “Стратегії додання стресових ситуацій” (“SACS”) представлено в табл. 1. Досліджувані здебільшого використовують активні та просоціальні стратегії поведінки у стресових ситуаціях, зокрема, встановлення соціального контакту (32.0%) і асертивні дії (26.0%).

З аналізування даних табл. 1, припускаємо, що курсанти в стресових ситуаціях не зможуть контролювати себе, свій емоційний стан і поведінку. Така поведінка буде демонструватися несвідомо. Значна кількість майбутніх рятувальників мають низькі значення за показником “пошук соціальної підтримки”. Такі результати можна пояснити тим, що найчастіше дану поведінку вони сприймають як прояв слабкості та невпевненості. Також у них часто виникає бажання самостійно виконувати якусь роботу, при цьому демонструючи свої здібності та професійний потенціал.

У копінг-поведінці емоційний інтелект виконує ресурсну роль. Адже високий рівень емоційного інтелекту дозволяє більш позитивно

future rescuers had high and medium levels of emotional intelligence. Such rescuers will be able to achieve high results in the service, because according to I. Prykhodko, the success of the personality in professional activities often depends on the level of development of emotional intelligence. Emotional intelligence acquires special significance in the implementation of emergency rescue activities, as certain professionally important qualities of rescuers are the main components of their emotional intelligence (Prykhodko, 2014).

Regarding the development of partial emotional intelligence, the results were distributed as follows: a high level of emotional awareness was characteristic of 11.3% of respondents, 25.2% were able to control their emotions, 28.0% were capable of self-motivation, a high rate of empathy recorded 22.7% of cadets. 12.8% of respondents have high indicators of their ability to recognize other people's emotions. This means that the subjects are able to control their emotions. This is a very important indicator for their professional activity, as psychotraumatic situations can cause a surge of emotions. Future rescuers, who know how to control their emotions, will quickly take matters into their hands and start performing their duties.

Also, the cadets participated in the research show high self-motivation. This means that they are endowed with internal resources to intensify their actions in order to achieve their goals.

We present research of the descriptive characteristics of semantic psychological parameters by the method of "FPI" (Freiburg Personality Inventory) in Table 2.

Based on the analysis of the results of the study of personal characteristics and qualities by the questionnaire "FPI" we see the studied cadets are mostly characterized as communicative, balanced, extroverted and open. The empirical section and the analyzed frequency characteristics allowed to state that the studied indicators of all psychological content parameters according to the FPI questionnaire did not deviate from the empirically established norms in other studies (Popovych et al., 2020a; 2020b; Striletska, 2017; Thoman et al., 2011).

Correlation analysis was used to establish relationships. Based on the correlation analysis, we

ставитись до критичної ситуації та краще долати стрес. Курсанти з високим рівнем емоційного інтелекту здебільшого обирають активні та про-соціальні стратегії копінг-поведінки, а також у них знижується ризик використання деструктивних поведінкових стратегій або стратегій уникнення. Можна стверджувати, що емоційний інтелект детермінує вибір більш адаптивних стратегій і способів поведінки курсантами. Низький рівень емоційного інтелекту заважатиме керувати своїми та чужими емоціями. Як наслідок, майбутні рятувальники використовуватимуть більш прості копінг-стратегії або деструктивні механізми психологічного захисту.

Результати дослідження емоційного інтелекту майбутніх рятувальників за допомогою методики "Діагностика емоційного інтелекту" Н. Холла показали, що у 32.6% респондентів спостерігається високий рівень емоційного інтелекту, у 39.4% середній та у 28.0% низький. Більша половина досліджуваних майбутніх рятувальників мають високі та середні показники емоційного інтелекту. Такі рятувальники зможуть досягнути високих результатів на службі, оскільки на думку І. Приходька, успішність особистості в професійній діяльності часто залежить від рівня розвитку емоційного інтелекту. Емоційний інтелект набуває особливої значущості у здійсненні аварійно-рятувальної діяльності, оскільки певні професійно-важливі якості рятувальників є основними компонентами його емоційного інтелекту (Приходько, 2014).

Щодо розвитку парціального емоційного інтелекту, то результати розподілились наступним чином: високий рівень емоційної обізнаності характерний для 11.3% досліджуваних, 25.2% – вміють керувати своїми емоціями, 28.0% – здатні до самомотивації, за високим показником емпатії зафіксовано 22.7% курсантів. Високі показники здатності до розпізнавання емоцій інших людей у 12.8% респондентів. Це означає, що досліджувані мають здатність керувати своїми емоціями. Для їх професійної діяльності це дуже важливий показник, позаяк психотравматичні ситуації можуть спричинити сплеск емоцій. Майбутні рятувальники, які вміють керувати своїми емоціями, швидше візьмуть себе в руки

Table 2. Descriptive characteristics of semantic psychological parameters by the method of “FPI”
Таблиця 2. Описові характеристики змістових психологічних параметрів за методикою “FPI”

Scale Шкала	M	S _x	SD
Neuroticism Невротичність	4.57	.16	1.63
Spontaneous aggression Спонтанна агресивність	3.68	.18	2.02
Depressiveness Депресивність	3.70	.15	1.79
Irritability Роздратованість	4.48	.15	1.71
Sociability Товариськість	4.18	.13	1.49
Balance Урівноваженість	5.65	.20	2.29
Reactive aggression Реактивна агресивність	5.60	.15	1.79
Shyness Сором'язливість	5.59	.15	1.79
Openness Відкритість	6.18	.15	1.69
Extraversion / Introversion Екстраверсія / Інтроверсія	5.42	.16	1.82
Emotional instability Емоційна лабільність	5.34	.18	1.86
Masculinity / Femininity Маскуліність / Фемінінність	5.21	.18	2.10

Note: M - arithmetic mean; S_x - standard error; SD - standard deviation.

Примітка: M – середнє арифметичне; S_x – стандартна похибка; SD – середнє квадратичне відхилення.

determined the nature of the internal connections of empathy development. Correlations of a very high level of empathy with indicators such as the intuitive channel of empathy ($r = .481$; $p \leq .01$), identification in empathy ($r = .325$; $p \leq .01$), risk readiness ($r = .548$; $p \leq .01$), a high level of motivation for success ($r = .421$; $p \leq .01$), femininity ($r = .324$; $p \leq .01$), search for social support ($r = .296$; $p \leq .01$) have been found. Cadets with a high level of empathy are mostly motivated for success, have high level of spatial representations, are ready to take risks and have a high educational score. These results indicate that they are ready to perform their work with quality and at a high professional level.

High levels of empathy are closely correlated with indicators such as attitudes that promote or hinder empathy ($r = .491$; $p \leq .01$), penetrating ability to empathize ($r = .316$; $p \leq .01$), risk readiness

та приступлять до виконання службових завдань.

Також досліджувані курсанти демонструють високі показники самомотивації. Це говорить про те, що вони наділені внутрішніми ресурсами для активізації своїх дій з метою досягнення поставлених цілей.

Подамо дослідження описових характеристик змістових психологічних параметрів за методикою “FPI” (“Freiburg Personality Inventory”) у табл. 2.

На підставі аналізування результатів дослідження особистісних властивостей та якостей за опитувальником “FPI” бачимо, що досліджувані курсанти здебільшого характеризуються як комунікативні, врівноважені, екстравертовані та відкриті. Проведений емпіричний зріз та проаналізовані частотні характеристики дозволили констатувати, що досліджувані

($r = .662$; $p \leq .01$), a high level of motivation for success ($r = .433$; $p \leq .01$), sociability ($r = .262$; $p \leq .05$), masculinity ($r = .297$; $p \leq .01$), assertive actions ($r = .378$; $p \leq .01$), emotional awareness ($r = .298$; $p \leq .01$), a high level of neuropsychiatric stability ($r = .399$; $p \leq .01$). There are identified inverse correlations of high level of empathy with the indicator “moderately high level of motivation to avoid failures” ($r = .324$; $p \leq .01$) combined with the positive relationship of the indicator “assertive actions” allow us to define that the cadets will confidently overcome both professional and life obstacles. Negative correlation with the indicator “emotional instability” ($r = -.351$; $p \leq .01$) suggests that cadets with a high level of empathy are not prone to mood swings, resistant to the development of depression or neurasthenia (as evidenced by the positive correlation with the indicator “in high level of neuropsychiatric stability”).

The normal (medium) level of empathy has direct correlation with such indicators as the rational channel of empathy ($r = .324$; $p \leq .01$), intuitive channel of empathy ($r = .378$; $p \leq .01$), a high level of motivation for success ($r = .148$ *; $p \leq .05$), a medium level of motivation for success ($r = .314$; $p \leq .01$), spontaneous aggression ($r = .228$; $p \leq .05$) irritability ($r = .273$ *; $p \leq .05$), masculinity ($r = .348$; $p \leq .01$), assertive actions ($r = .456$; $p \leq .01$). The correlation of the middle level of empathy with such channels of empathy as rational and intuitive allows us to conclude that the manifestation of assistance by such cadets is based on the work of these channels. Such cadets are characterized by a focus on the object of empathy, namely, the essence of the problem and behavior. They have a spontaneous interest in the problem situation without specific motivation and logic. Cadets with a pronounced intuitive channel of empathy operate in conditions of lack of information about a person based on experience.

Low level of empathy has positive correlations with such indicators as medium level of readiness for risk ($r = .341$; $p \leq .01$), moderately high level of motivation to avoid failures ($r = .248$; $p \leq .05$), spontaneous aggression ($r = .321$; $p \leq .01$), depressiveness ($r = .321$; $p \leq .01$), reactive aggression ($r = .315$; $p \leq .01$), manipulative

показники всіх психологічних змістових параметрів за опитувальником “FPI” не відхиляються від емпірично встановлених норм у інших дослідженнях (Popovych et al., 2020a; 2020b; Striletska, 2017; Thoman et al., 2011).

Для встановлення зв'язків було використано кореляційний аналіз. На основі кореляційного аналізу нами було визначено характер внутрішніх зв'язків розвитку емпатії. Кореляційні зв'язки дуже високого рівня емпатії з такими показниками, як інтуїтивний канал емпатії ($r = .481$; $p \leq .01$), ідентифікація в емпатії ($r = .325$; $p \leq .01$), готовність до ризику ($r = .548$; $p \leq .01$), високий рівень мотивації досягнення успіху ($r = .421$; $p \leq .01$), фемінність ($r = .324$; $p \leq .01$), пошук соціальної підтримки ($r = .296$; $p \leq .01$). Курсанти з високим рівнем емпатії здебільшого вмотивовані на досягнення успіху, мають високий рівень просторових уявлень, готові ризикувати та мають високий навчальний бал. Такі результати говорять про те, що вони готові виконувати свою роботу якісно та на високому професійному рівні.

Високий рівень емпатії має тісні кореляційні зв'язки з такими показниками, як настановлення, що сприяють або перешкоджають емпатії ($r = .491$; $p \leq .01$), проникаюча здатність до емпатії ($r = .316$; $p \leq .01$), готовність до ризику ($r = .662$; $p \leq .01$), високий рівень мотивації досягнення успіху ($r = .433$; $p \leq .01$), комунікабельність ($r = .262$; $p \leq .05$), маскуліність ($r = .297$; $p \leq .01$), асертивні дії ($r = .378$; $p \leq .01$), емоційна обізнаність ($r = .298$; $p \leq .01$), високий рівень НПС ($r = .399$; $p \leq .01$). Виокремленні обернені зв'язки високого рівня емпатії із показником “помірно високий рівень мотивації уникнення невдач” ($r = -.324$; $p \leq .01$) у поєднанні з позитивним зв'язком показника “асертивні дії” дозволяють говорити про те, що курсанти із впевненістю доластимуть як професійні, так і життєві перешкоди. Негативний зв'язок із показником “емоційна лабільність” ($r = -.351$; $p \leq .01$) дозволяє стверджувати про те, що курсанти із високим рівнем емпатії не схильні до перепадів настрою, стійкі до розвитку депресії чи неврастенії (про що говорить також позитивна кореляція з показником “високий рівень НПС”).

Нормальний (середній) рівень емпатії має прямі зв'язки з такими показниками, як

actions ($r = .317$; $p \leq .01$), aggressive actions ($r = .318$; $p \leq .01$). Based on the results, we can say that cadets with low levels of empathy often show a depressed mood, complain about problems in order to manipulate others, to provide them with help, support and compassion, so they themselves are not too prone to empathy.

A very low level of empathy is positively correlated with indicators such as: too cautious ($r = .352$; $p \leq .01$), a moderately high level of motivation to avoid failures ($r = .374$; $p \leq .01$), neuroticism ($r = .352$; $p \leq .01$), depressiveness ($r = .389$; $p \leq .01$), introversion ($r = .293$; $p \leq .01$), manipulative actions ($r = .368$; $p \leq .01$), antisocial action ($r = .392$; $p \leq .01$). We also have inverse correlations with indicators: risk readiness ($r = -.355$; $p \leq .01$), high level of motivation for success ($r = .287$; $p \leq .01$), femininity ($r = -.329$; $p \leq .01$). These results suggest that cadets with low levels of empathy are aggressive and prone to cruelty, do not take risks avoiding failure, or have certain internal fears. When problems arise, they may experience frustration.

Conclusions

It is empirically researched and identified that cadets have the following properties and qualities: high, medium and low levels of empathy, intuitive channel of empathy, channel of settings that promote / hinder empathy, channel of identification in empathy, risk readiness, high level of motivation to achieve success, medium and low levels of motivation to avoid failure, high and normal levels of neuropsychological stability, high and medium levels of the development of spatial representations, propensity to assertive actions, ability to establish social contact, desire to receive social support, ability to manage their emotions, self-motivation, sociability, balance, extroversion, openness and masculinity.

Correlation analysis has found that empathy is positively influenced by education, namely the development of motivation to help others. The ability to empathize will promote positive adaptation in society and the establishment of social contacts. Cadets with the medium level of empathy, willingness to take risks and a strategy of "assertive action" determine the readiness to carry out activities in special conditions

раціональний канал емпатії ($r = .324$; $p \leq .01$), інтуїтивний канал емпатії ($r = .378$; $p \leq .01$), високий рівень мотивації досягнення успіху ($r = .148^*$; $p \leq .05$), середній рівень мотивації досягнення успіху ($r = .314$; $p \leq .01$), спонтанна агресивність ($r = .228$; $p \leq .05$) дратівливість ($r = .273^*$; $p \leq .05$), маскуліність ($r = .348$; $p \leq .01$), асертивні дії ($r = .456$; $p \leq .01$). Взаємозв'язок середнього рівня емпатії з такими каналами емпатії, як раціональний та інтуїтивний, дозволяють зробити висновки, що прояв допомоги такими курсантами здійснюється на основі роботи даних каналів. Такі курсанти характеризуються спрямованістю уваги на об'єкті емпатії, а саме, на суть його проблеми та поведінку. До проблемної ситуації у них виникає спонтанний інтерес без конкретної мотивації та логіки. Курсанти з вираженим інтуїтивним каналом емпатії діють за умов дефіциту інформації про людину на основі досвіду.

Низький рівень емпатійності має позитивні кореляційні зв'язки з такими показниками, як середній рівень готовності до ризику ($r = .341$; $p \leq .01$), помірно високий рівень мотивації уникнення невдач ($r = .248$; $p \leq .05$), спонтанна агресивність ($r = .321$; $p \leq .01$), депресивність ($r = .321$; $p \leq .01$), реактивна агресивність ($r = .315$; $p \leq .01$), маніпулятивні дії ($r = .317$; $p \leq .01$), агресивні дії ($r = .318$; $p \leq .01$). На основі отриманих результатів можемо стверджувати, що курсанти з низьким рівнем емпатії часто проявляють депресивні настрої, скаржаться на проблеми з метою маніпулювати оточуючими, з метою надання їм допомоги, підтримки та співчуття, тому самі не надто схильні до співпереживання.

Дуже низький рівень емпатії позитивно корелює з такими показниками, як: занадто обережні ($r = .352$; $p \leq .01$), надто високий рівень мотивації уникнення невдач ($r = .374$; $p \leq .01$), невротичність ($r = .352$; $p \leq .01$), дратівливість ($r = .389$; $p \leq .01$), інтроверсія ($r = .293$; $p \leq .01$), маніпулятивні дії ($r = .368$; $p \leq .01$), асоціальні дії ($r = .392$; $p \leq .01$). Також маємо обернені кореляційні зв'язки з показниками: готовності до ризику ($r = -.355$; $p \leq .01$), високого рівня мотивації досягнення успіху ($r = -.287$; $p \leq .01$), фемінності ($r = -.329$; $p \leq .01$).

and confidence in combat missions. Cadets with a low level of empathy often show a depressed mood, complain about problems in order to manipulate others, to provide them with help, support and compassion, so they are not too prone to empathy. Cadets with a low level of empathy are aggressive and prone to cruelty, they do not seek to avoid failure or have certain internal fears.

We see the study of the role of empathy in the personality structure of representatives of other professions of the helping type as promising as well as disclosure of age and gender features of this phenomenon at different stages of professionalization of the personality.

References

- Batson, Ch. D. (1997). Self-other merging and the empathy-altruism hypothesis: Reply to Neuberg et al. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(3), 517-522.
- Batson, C. D. & Ahmad, N. (2001). Empathy-induced altruism in a prisoner's dilemma II: What is the target of empathy has defected? *European Journal of Social Psychology*, 25-36.
- Hoffman, M. L. (2002). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. New York: New York University Press.
- Halian, A., Halian, I., Burlakova, I., Shevchenko, R., Lappo, V., Zhigarenko, I., et al. (2020). Emotional Intelligence in the Structure of Adaptation Process of Future Healthcare Professionals, *Revista Inclusiones*, 7(3), 447-460.
- Kufliievskiy, A. S. (2006). Social psychological determinants of the development of the "burnout" syndrome among employees of fire and rescue units of the Ministry of Emergencies of Ukraine. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kharkiv.
- Kuzikova, S., Kuzikov, B., Shcherbak, T., Blynova, O., Vavryniv, O., Khmiliar, O. et al. (2020). Research of predisposition to risk of participants of extreme sports. *Revista Inclusiones*, 7 num Especial, 43-58.
- Nartova-Bochaver, S. K. (1992). Experimental study of situational variability of aid motivation. *Psychological Journal*, 15-23.
- Popovych, I. S. & Blynova, O. Ye. (2019). The Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Mental States of Expectations in Students' Academic and Professional Activities. *The New Educational Review*, 55 (1), 293-306. DOI: 10.15804/tner.2019.55.1.24
- Popovych, I., Kononenko, O., Kononenko, A., Stynska, V., Kravets, N., Piletska, L. et al. (2020a). Research of the Relationship between Existential Anxiety

Такі результати дозволяють говорити про те, що курсанти з низьким рівнем емпатії агресивні та схильні до жорстокості, не ризикують з метою уникнути невдачі або ж мають певні внутрішні страхи. При виникненні проблем у них може спостерігатися фрустрація.

Висновки

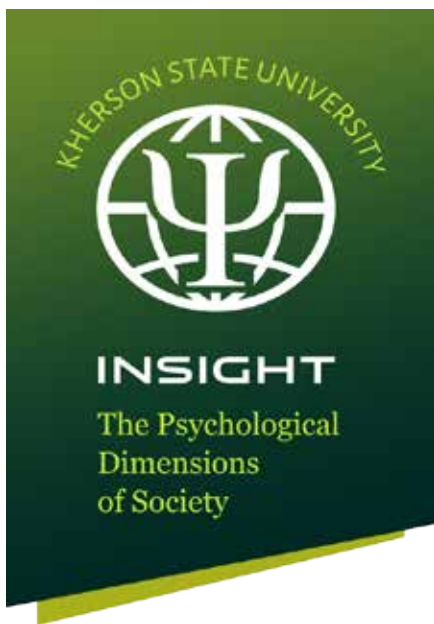
Емпірично досліджено і встановлено, що у курсантів яскраво виражені такі властивості та якості: високий, нормальний та низький рівні емпатійності, інтуїтивний канал емпатії, канал настановлень, що сприяють / перешкоджають емпатії, канал ідентифікації в емпатії, готовності до ризику, високий рівень мотивації до досягнення успіху, середній та низький рівні мотивації на уникнення невдач, високий та нормальний рівні нервово-психічної стійкості, високий та середній рівні розвитку просторових уявлень, схильність до асертивних дій, вміння встановлювати соціальний контакт, бажання отримати соціальну підтримку, здатність керувати своїми емоціями, самомотивованість, комунікабельність, врівноваженість, екстравертованість, відкритість та маскуліність.

Кореляційним аналізуванням встановлено, що на емпатійність позитивно впливає виховання, а саме розвиток мотивації допомоги оточуючим. Здатність до емпатії сприятиме позитивній адаптації у суспільстві та встановленню соціальних контактів. У курсантів із середнім рівнем емпатії, готовністю до ризику та стратегією "асертивні дії" зумовлюється готовність до здійснення діяльності в особливих умовах та впевненість у виконанні бойових завдань. Курсанти з низьким рівнем емпатії часто демонструють депресивні настрої, скаржаться на проблеми з метою маніпулювати оточуючими, з метою надання їм допомоги, підтримки та співчуття, тому не надто схильні до співпереживання. Курсанти з низьким рівнем емпатії агресивні та схильні до жорстокості, не прагнуть уникати невдачі або ж мають певні внутрішні страхи.

Перспективним вбачаємо вивчення ролі емпатії у структурі особистості представників інших професій допомагаючого типу; розкритті вікових та гендерних особливостей цього феномену на різних етапах професіоналізації особистості.

- and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*, 7 num Especial, 41-59.
- Popovych, I., Tkach, T., Sirko, R., Rudenko, L., Sokolova, H., Slobodianyuk, V. et al. (2020b). Research on Mental States of Anxiety of First-Year Cadets of the University of Life Safety. *Revista Inclusiones*, 7 num Especial, 264-278.
- Prykhodko, I. I. (2014). Psychological security of personnel of extreme activities (on the example of servicemen of the internal troops of MIA of Ukraine). *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkiv, 2014.
- Pshenychna, L., Kuzikova, S., Shcherbak, T., Kondratiuk, S., Petrenko, S. & Skyba, O. (2019). Phenomenon of nervous mental stability in extreme sports. *Journal of Physical Education and Sport*, 19(4), 1349-1354.
- Shevchenko, A. V. (2019). Research on the correlation between social desirability and value orientations in adolescence". *Insight: the psychological dimensions of society*, 1, 90-94. DOI: 10.32999/2663-970X/2019-1-14
- Striletska, I. I. (2017). The Specificity and Nature of the Relationship between Anxiety and Social Intelligence of Students of Different Specialties. *Nauka and osvita*, 1, 21-28. Retrieved from: DOI: 10.24195/2414-4665-2017-1-4
- Tarasova S. I., Dukhina, T. N., Limonova, O. O., Koleznikova, T. V., Makhova, I. N. Socio-psychological adaptation of first-year university students. *Revista ESPACIOS*, 38(56), 2017: 35.
- Thoman, D., Smith, J. & Silvia, P. (2011). The resource replenishment function of interest. *Social Psychological and Personality Science*, 2, 592-599. DOI: 10.1177/1948550 6114025
- Vavryniv, O. S. (2020). Social and psychological features of the formation of professional empathy of future rescuers. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Sievierodonetsk.
- Список використаних джерел**
- Batson Ch. D. Self-other merging and the empathy-altruism hypothesis: Reply to Neuberg et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1997. Vol. 73(3). P. 517-522.
- Batson C. D., Ahmad N. Empathy-induced altruism in a prisoner's dilemma II: What is the target of empathy has defected? *European Journal of Social Psychology*, 2001. C. 25-36.
- Hoffman M. L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. New York: *New York University Press*, 2002. 342 p.
- Halian A., Halian I., Burlakova I., Shevchenko R., Lappo V., Zhigareno I., Popovych I. Emotional Intelligence in the Structure of Adaptation Process of Future Healthcare Professionals, *Revista Inclusiones*, 2020. Vol: 7 num 3, P. 447-460.
- Куфлієвський А. С. Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому "вигорання" серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.19 "Психологія діяльності в особливих умовах". Харків, 2006. 20 с.
- Kuzikova, S., Kuzikov, B., Shcherbak, T., Blynova, O., Vavryniv, O., Khmiliar, O., Popovych, I. (2020). Research of predisposition to risk of participants of extreme sports. *Revista Inclusiones*, Vol: 7 num Especial, P. 43-58.
- Нартова-Бочавер С. К. Экспериментальное исследование ситуационной изменчивости мотивации помощи. *Психологический журнал*. Москва. 1992. С. 15-23.
- Popovych I. S., Blynova, O. Ye. The Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Mental States of Expectations in Students' Academic and Professional Activities. *The New Educational Review*, 2019, № 55 (1), P. 293-306. DOI: 10.15804/tner.2019.55.1.24
- Popovych, I., Kononenko, O., Kononenko, A., Stynska, V., Kravets, N., Piletska, L., Blynova, O. (2020a). Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*, Vol: 7 num Especial. P. 41-59.
- Popovych, I., Tkach, T., Sirko, R., Rudenko, L., Sokolova, H., Slobodianyuk, V. & Blynova, O. (2020b). Research on Mental States of Anxiety of First-Year Cadets of the University of Life Safety. *Revista Inclusiones*, Vol: 7 num Especial. P. 264-278.
- Приходько І. І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора псих. наук: спец. 19.00.09 "Психологія діяльності в особливих умовах. Харків, 2014. 40 с.

- Pshenychna L., Kuzikova S., Shcherbak T., Kondratyuk S., Petrenko S., Skyba O. Phenomenon of nervous mental stability in extreme sports. *Journal of Physical Education and Sport*, 2019, Vol: 19 num 4. P. 1349-1354.
- Shevchenko, A. V. Research on the correlation between social desirability and value orientations in adolescence". *Insight: the psychological dimensions of society*, № 1, 2019: P. 90-94. DOI: 10.32999/2663-970X/2019-1-14
- Striletska I. I. The Specificity and Nature of the Relationship between Anxiety and Social Intelligence of Students of Different Specialties. *Nauka and osvita*, № 1, 2017. P. 21-28. Retrieved from: DOI: 10.24195/2414-4665-2017-1-4
- Tarasova S. I., Dukhina, T. N., Limonova, O. O., Kolesnikova, T. V., Makhova, I. N. Socio-psychological adaptation of first-year university students. *Revista ESPACIOS*, № 38(56), 2017: 35.
- Thoman, D., Smith, J. & Silvia, P. The resource replenishment function of interest. *Social Psychological and Personality Science*, № 2, 2011: P. 592-599. DOI: 10.1177/1948550 6114025
- Вавринів О. С. Соціально-психологічні особливості формування професійної емпатії майбутніх рятувальників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 "Соціальна психологія; психологія соціальної роботи". Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Сєверодонецьк, 2020. 22 с.

**Педагогічна
та вікова психологія**

**Pedagogical
and developmental
psychology**

Link article (Style APA): Radul I. H., Hundarenko O. V. & Kowalczyk M. M. (2020). Research of features of manifestation of junior schoolchild's egotism in communication with peers. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 73-89. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-5

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Radul, I. H., Hundarenko, O. V. & Kowalczyk, M. M. Research of features of manifestation of junior schoolchild's egotism in communication with peers. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 73-89. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-5

UDC 159.922.73:316.454.52

Research of features of manifestation of junior schoolchild's egotism in communication with peers

Дослідження особливостей прояву еготизму молодшого школяра у спілкуванні з ровесниками

Received: April 04, 2020 Accepted: October 30, 2020

Radul Iryna Hennadiivna

Ph. D. in Psychology, Assistant Professor
Department of Practical Psychology
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State Pedagogical University, Ukraine
cemruk@rambler.ru,
ORCID 0000-0002-3941-2518

Hundarenko Olena Volodymyrivna

Ph. D. in Germanic Philology
Department of English language
and literature
Faculty of Humanities
University of Zilina, Slovakia
olena.hundarenko@fhv.uniza.sk,
ORCID 0000-0002-4642-7160

Kowalczyk Marlena Mirosława

Doctor of humanities in the field of pedagogy,
Assistant Professor
State University of Stefan Batory based in
Skierniewice, Poland
marlena.kowalczyk@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3713-6350

Радул Ірина Геннадіївна

кандидат психологічних наук, доцент
кафедра практичної психології
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка, Україна
cemruk@rambler.ru,
ORCID 0000-0002-3941-2518

Гундаренко Олена Володимирівна

кандидат філологічних наук
кафедра англійської мови та літератури
факультет гуманітарних наук
Жилінський університет, Словаччина
olena.hundarenko@fhv.uniza.sk,
ORCID 0000-0002-4642-7160

Ковальчик Марлена Мірослава

доктор гуманітарних наук у галузі
педагогіки, доцент
Державний університет імені Стефан
Баторій із Скерневіце, Польща
marlena.kowalczyk@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3713-6350

Abstract

The purpose is to study empirically the level of egotism of junior schoolchild as a speech form of personal egocentrism during his/her interaction with

Анотація

Мета емпірично дослідити рівень еготизму молодшого школяра як мовленнєвої форми особистісного егоцентризму під час їх взаємодії з ровесниками.

peers. **Methods.** Theoretical analysis and systematization of scientific resources on the problem of research was used in the study of egotism as a speech form of personal egocentrism. "Methods of studying egotism" has been used in order to study the phenomenon of egotism of dialogic speech and "Methods of studying egocentrism during interaction" by T. Pashukova and open uninvolved observation have been used in order to establish the relationship between egotism and the dominant form of personal egocentrism. **Results.** Personal egocentrism reflects a person's position in relation to the world around him/her, and is characterized by a focus on his/her position or own individual "Self". Personal egocentrism can manifest itself in human behavior, manner of reasoning, semantics of language in the form of egotism and retroflexion. In our work we define egotism as a person's desire to talk about him/herself, to remember personal advantages over others, thereby increasing his/her own significance. Through egotism there is a self-presentation of one's "Self". **Conclusions.** It was found that pupils of the first and second form show a high level of egotism, and third and fourth -form pupils showed an average one. That is, at the end of primary school age the desire to talk only about oneself, to present to the interlocutor only one's own person decreases. With age and the acquisition of socio-psychological competence, there is a tendency to reduce selfishness in primary school age as the desire of students to present their own person during a conversation with a communication partner. The control of the egotistical language and display of interest of the person acting as the partner on communication is shown. The dominant form of personal egocentrism of a junior schoolchild is the extroverted form.

Key words: dialogic speech, egotism, junior school child, extroverted form, introverted form, personal egocentrism, retroflexion, communication.

Introduction

Egocentrism as a psychological phenomenon has been the subject of study by many scholars of the past and contemporaries. Particular attention was paid to the psychological nature and functions of egocentrism, age characteristics of egocentrism, positive and negative manifestations of the egocentrism and its types. The research was also aimed at studying conditions and mechanisms of overcoming egocentrism, features of prevention and correction

Методи. Під час вивчення еготизму як мовленнєвої форми особистісного егоцентризму використовувався теоретичний аналіз і систематизація наукових літературних джерел з проблеми дослідження. З метою дослідження феномену еготизму діалогічного мовлення – "Методика дослідження еготизму", а з метою встановлення взаємозв'язку між еготизмом та домінуючою формою особистісного егоцентризму – "Методика дослідження егоцентризму під час взаємодії" Т. Пашукової та відкрите невключене спостереження. **Результати.** Особистісний егоцентризм відображає позицію людини по відношенню до оточуючого світу, характеризується зосередженістю на своїй позиції або власному індивідуальному "Я". Особистісний егоцентризм може проявлятися у поведінці людини, манері міркування, семантиці мови у вигляді еготизму і ретрофлексії. В своїй роботі ми визначаємо еготизм – як прагнення людини розповісти про себе, згадати про свої переваги в протизагу іншим, збільшуючи цим власну значущість. Через еготизм відбувається самопрезентація свого "Я". **Висновки.** Встановлено, що учні перших та других класів демонструють високий рівень еготизму, а учні третіх та четвертих класів – середній. Тобто, під кінець молодшого шкільного віку знижується прагнення говорити лише про себе, презентувати співрозмовнику лише власну персону. З віком та набуттям соціально-психологічної компетенції, відбувається тенденція до зниження еготизму в молодшому шкільному віці як прагнення учнів презентувати власну персону під час розмови з партнером по спілкуванню. Виявляється контроль своєї еготичної мови та прояв зацікавленості особою, яка виступає партнером по спілкуванню. Домінуючою формою особистісного егоцентризму молодшого школяра є екстравертована форма.

Ключові слова: діалогічне мовлення, еготизм, молодший школяр, екстравертована форма, інтровертована форма, особистісний егоцентризм, ретрофлексія, спілкування.

Вступ

Егоцентризм, як психологічний феномен, був предметом вивчення багатьох науковців минулих часів, так і сучасників. Особлива увага приділялась психологічній природі та функціям егоцентризму, віковим особливостям розвитку егоцентризму, позитивним та негативним проявам егоцентризму та його видам. Дослідження були також спрямовані на вивчення умов та механізмів подолання егоцентризму, особливостям профілактики

of egocentrism at different age stages of development.

The emergence of egocentrism, elucidation of its peculiarities of development at a different age stages, positive and negative manifestations of egocentrism have been the subject of study by the scientists from around the world, including Ukrainian psychologists. Cognitive, communicative and moral egocentrism are the most studied in psychology, while the less studied is personal egocentrism (Radul, 2019). However, the very concept of “egocentrism” is actively used to describe the quality or state of the individual and we can no longer talk about egocentrism in a broad sense, but indicate its type, namely personal egocentrism.

According to T. Pashukova, personal egocentrism can be both the main cause and consequence of cognitive and communicative egocentrism (Pashukova, 1998). K. Platonov considers this phenomenon as a quality of a personality, the main function of which is to assert one's own “I” (Platonov, 1984).

Through research, H. Schroeder divides egocentrism of cognitive processes and egocentrism as a property of the individual. According to him, the manifestations of personal egocentrism are associated with the process of communication and interaction with people. Among a number of factors that reduce personal egocentrism, he cites the following: reference of individuals, the importance of the situation and sociocentric orientation (Schroeder, 1981).

Theoretical grounds of the problem

The presence of fundamentally different points of view among a circle of national and international researchers on the concept of “egocentrism” allows us to talk about expanding the boundaries of its use in psychology. It should be noted that as a quality of personality egocentrism is a fixed attitude of man to his emotions, thoughts, ideas, goals, actions, qualities of character and temperament, etc. and in this case we are talking about personal egocentrism (Pashukova, 1998).

Personal egocentrism is a mechanism and phenomenon of interaction, communication and relationships between people (Bieńkowska et al., 2020; Popovych et al., 2020a; 2020b;

та корекції егоцентризму на різних вікових етапах розвитку.

Виникнення егоцентризму, з'ясування його особливостей розвитку на різних вікових етапах, позитивних та негативних проявів егоцентризму були предметом вивчення вчених різних країн світу, у тому числі і українських психологів. Найбільш досліджуваним в психології є пізнавальний, комунікативний та моральний егоцентризм, водночас, менш досліджуваним є особистісний егоцентризм (Радул, 2019). Однак, саме поняття “егоцентризм” активно використовується для характеристики якості чи стану особистості і мова не може вже йти про егоцентризм в широкому розумінні, а вказує на його вид, а саме особистісний егоцентризм.

На думку Т. Пашукової, особистісний егоцентризм може бути як основною причиною, так і наслідком пізнавального і комунікативного егоцентризму (Пашукова, 1998). К. Платонов розглядає даний феномен як якість особистості, основна функція якої полягає у ствердженні власного “Я” (Платонов, 1984).

Завдяки здійсненим дослідженням, Х. Шрєдер розділяє егоцентризм пізнавальних процесів і егоцентризм як властивість особистості. На його думку, прояви особистісного егоцентризму пов'язані з процесом спілкування та взаємодії з людьми. Серед низки факторів, які знижують особистісний егоцентризм, він наводить такі: референтність осіб, значимість ситуації та соціоцентричну спрямованість (Шрєдер, 1981).

Теоретичне обґрунтування проблеми

Наявність принципово різних точок зору серед кола вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо поняття “егоцентризм” дає змогу говорити про розширення меж його використання у психології. Зазначимо, що, як якість особистості, егоцентризм є фіксованою установкою людини на своїх хвилюваннях, думках, уявленнях, цілях, діях, якостях характеру і темпераменту тощо, і в цьому випадку мова вже йде однозначно про особистісний егоцентризм (Пашукова, 1998). У свою чергу, особистісний егоцентризм має певний емоційний прояв. У дорослих людей егоцентризм може

Prokhorov et al., 2015). Personal egocentrism can significantly impede communication processes between people (Khmil & Popovych, 2019; Silvia et al., 2009). In a broad sense, personal egocentrism is associated with position that is, the place that a person can occupy in various social structures. Personal egocentrism in communicative processes between people is expressed in the form of egotism and retroflexion (Radul, 2019).

Egotism is the desire to talk about oneself or one's relatives, emphasizing their connection with oneself. In speech, egotism is manifested in the mentioned by an individual his/her advantages, opportunities. The main purpose of such messages is to demonstrate own significance and self-awareness, which can lead to narcissism. For example, the following phrases may sound: "I am a stubborn person", "My husband does not understand me", "I always have my own position", etc. (Pashukova, 2012).

Retroflexion is a critical assessment of a person's behavior, attitude to him/herself as an object of reflection, analysis. In speech, retroflexion is manifested in the constant criticism of a person's own actions and behavior. For example, "I have to control my actions", "I'm ashamed of my behavior", "I'm a loser", etc. It is retroflexion that distracts the interlocutor from the person of the speaker, and therefore it is also considered one of the types of personal egocentrism. (Tsemriuk, 2006).

The concepts of "position" and "orientation" of the individual make it possible to describe the phenomena of egocentrism, which are different in scope and content. Regarding content, the phenomenology of egocentrism depends on what a person is fixed on: his thoughts, ideas, point of view or worries, state, self-assessment of others or worried about his/her status and attitude to him/herself. According to the number of spheres, properties, states, which are covered by egocentric phenomenology, it is possible to establish the extent of egocentrism of personality (Pashukova, 1998).

Considering that personal egocentrism is an expression of individual psychological characteristics of the individual, T. Pashukova distinguishes two forms: extroverted and introverted.

проявляться у формі саморефлексії, тобто аналізі безпосередньо власних якостей особистості, висловлювань, потягів та намірів, поведінки, емоцій і станів тощо (Цемрюк, 2006).

Особистісний егоцентризм виступає механізмом і феноменом взаємодії, спілкування та взаємовідносин людей (Bieńkowska et al., 2020; Popovych et al., 2020a; 2020b; Prokhorov et al., 2015). Особистісний егоцентризм суттєво може перешкоджати комунікативним процесам між людьми (Khmil, Popovych, 2019; Silvia et al., 2009). У широкому значенні особистісний егоцентризм пов'язаний з позицією – тобто, місцем, яке людина може займати у різного роду соціальних структурах. Особистісний егоцентризм у комунікативних процесах між людьми виражається у формі еготизму і ретрофлексії (Радул, 2019).

Еготизм – це прагнення говорити про себе чи своїх рідних, підкреслюючи їхній зв'язок із собою. В мовленні еготизм проявляється у згадуванні людиною своїх переваг, можливостей. Основна мета таких повідомлень – це демонстрація власної значущості, власного самоусвідомлення, що може призвести до самозакоханості. Наприклад, можуть звучати такі фрази: "Я вперта людина", "Мій чоловік мене не розуміє", "У мене завжди є власна позиція" і т. д. (Пашукова, 2012).

Ретрофлексія – це критична оцінка людиною своєї поведінки, ставлення до себе як до об'єкта міркувань, аналізу. В мовленні ретрофлексія проявляється в постійній критиці людиною власних вчинків, поведінки. Наприклад, "Я повинен управляти своїми вчинками", "Мені соромно за мою поведінку", "Я невдаха" і т. д. Саме ретрофлексія відволікає увагу співрозмовника на персону того, хто говорить, і тому теж прийнято її вважати одним із видом особистісного егоцентризму (Цемрюк, 2006).

Поняття "позиція" і "спрямованість" особистості дають можливість описати різні за об'ємом і змістом феномени егоцентризму. В змістовному плані феноменологія егоцентризму залежить від того, на чому людина фіксується: на своїх думках, уявленнях, точці зору чи на хвилюваннях, стані, на оцінці себе іншими чи переживає з приводу свого статусу і ставлення

Introverted schizoids are characterized by isolation in communication, they get tired quickly, strive for self-isolation, get pleasure from being alone with their thoughts, worries. People around them have great difficulty communicating and interacting with them. The reason is that introverted schizoids are indifferent to the verbal and nonverbal signals of others during communication, they cannot use feedback effectively. Their introverted egocentrism is determined by the autistic state of their ego system (Tsemriuk, 2006).

Demonstrative communication with others is a characteristic of extroverted hysteroids. Unlike introverted schizoids, they accumulate their thoughts, views and worries on their interlocutors, while the balance of the "Self-Other" scale is disturbed and sharply deviates towards their "Self". Such people during communication get pleasure from the process of communication in the case when they think only about themselves, about their advantages over others. The process of communication in this case becomes one-sided, because there is a focus on the person of the speaker. The speech in most cases is selfish, because it reflects a constant desire to talk only about himself. Hysteroid traits are often already inherent in a child at an early age.

Excessive self-centeredness prevents both schizoids and hysteroids from communicating effectively and tactfully with others. In both cases, such individuals are characterized by inadequately inflated self-esteem and the level of demands, unrealistic ideas about themselves, which complicate the development of social competence. Egocentrism disturbs the harmonious balance of the individual in communication and relationships with other people. Therefore, the detection of egocentrism in the early stages of ontogenesis deserves close attention of psychologists, teachers and parents. Also very important is the dialectical vision of egocentric phenomena in the developing personality. After all, the earlier a system of corrective educational influences is selected for a person with a high level of egocentrism, the more likely it is that all selected strategies slow down egocentric tendencies and thus increase the effectiveness of interaction with others.

до себе. За кількістю сфер, властивостей, станів, які охоплюються егоцентричною феноменологією, можна встановити об'єм егоцентризму особистості (Пашукова, 1998).

Враховуючи те, що особистісний егоцентризм є виразом індивідуально-психологічних особливостей особистості, Т. Пашукова виділяє дві його форми: екстравертовану та інтровертовану.

Інтровертованим шизоїдам властива замкненість у спілкуванні, вони швидко втомлюються, прагнуть до самоізоляції, отримують задоволення побути наодинці зі своїми думками, хвилюваннями. Оточуючі люди мають великі труднощі у спілкуванні та у взаємодії з ними. Причина полягає у тому, що інтровертовані шизоїди під час спілкування байдужі до вербальних і невербальних сигналів інших, не можуть ефективно використовувати зворотній зв'язок. Їх інтровертований егоцентризм детермінується аутичним станом їх его-системи (Цемрюк, 2006).

Демонстративність у спілкуванні з оточуючими властива екстравертованим істероїдам. Свої думки, погляди та хвилювання вони, на відміну від інтровертованих шизоїдів, нагромаджують на своїх співрозмовників, при цьому порушується баланс шкали "Я-Інший", різко відхиляється в бік свого "Я". Такі люди під час спілкування отримують задоволення від процесу комунікації в тому випадку, коли вони ведуть міркування лише про себе, про свої переваги над іншими. Процес комунікації в даному випадку набуває одностороннього характеру, тому що відбувається центрація уваги на персоні того хто говорить. Мова у більшості випадків еготична, оскільки відображає постійне прагнення говорити лише про себе. Істероїдні риси досить часто вже притаманні дитині в ранньому віці.

Надмірна орієнтація на власну персону заважає шизоїдам та істероїдам ефективному спілкуванню й тактовному поведженню з оточенням. В обох випадках таким особистостям властива неадекватно завищена самооцінка і рівень домагань, нереальне уявлення про себе, які ускладнюють вироблення соціальної компетентності. Егоцентризм порушує гармонійну рівновагу особистості у комунікації

The purpose. In national psychology, communication is considered as one of the types of speech activity. In this regard, we studied the speech form of a personality egocentrism – egotism. After all, it is through egotism that the self-presentation of one's "I" takes place. To study the speech form of personal egocentrism, the method of studying egotism was used, which allows to determine the magnitude and level of egotism of dialogic speech of the individual.

Methods and methodology

We used theoretical and empirical methods for the study, namely: theoretical analysis and systematization of scientific sources on the research problem; open unattended observation; conversation; psychodiagnostic methods. To identify the features of the phenomenon of egotism of dialogic speech, T. Pashukova's "Methodology of Egotism Research" was used. In order to establish the relationship between egotism and the dominant form of personal egocentrism, T. Pashukova's "Methodology of studying egocentrism during interaction" was used. Methods of mathematical statistics were also used (using Spearman's rank correlation r_s).

The experiment involved 310 pupils of primary school ages from first to fourth grade (6-11 years). The method of studying egotism allows us to identify the magnitude and level of egotism of dialogic speech. It is based on the registration of verbal reactions of the subject under observation, and on their subsequent content analysis (Pashukova, 1998: 140-143). The study involves two children and an experimenter who records their conversation on a dictaphone or other technical devices. The children's task is to communicate with each other on any topic of their choice. With the consent of both interlocutors, the conversation is recorded on a dictaphone. Provided that the interlocutors do not agree to the recording, the researcher uses the technique of non-included systematic observation. He records the results in a protocol, where the total number of sentences uttered by the subject, as well as sentences in which he directly or indirectly spoke about him/herself,

і взаєминах з іншими людьми. Тому пильної уваги психологів, педагогів та батьків заслуговує виявлення егоцентризму на ранніх етапах онтогенезу. Також дуже важливим є діалектичне бачення егоцентричних феноменів у особистості, що розвивається. Адже чим раніше буде підбрана система корегуючих виховних впливів для особистості з високим рівнем прояву егоцентризму, тим вірогідніше, що всі підбрані стратегії пригальмують егоцентричні тенденції і тим самим підвищиться ефективність взаємодії з оточуючим людьми.

Мета. У вітчизняній психології спілкування розглядається як один із видів мовленнєвої діяльності. У зв'язку з цим нами досліджувалась мовленнєва форма егоцентризму особистості – еготизм. Адже саме через еготизм відбувається самопрезентація свого "Я". Для вивчення мовленнєвої форми особистісного егоцентризму було використано методіку дослідження еготизму, яка дозволяє визначити величину та рівень еготизму діалогічного мовлення особистості.

Методи та методологія

Для дослідження нами було використано теоретичні та емпіричні методи. А саме: теоретичний аналіз і систематизація наукових літературних джерел з проблеми дослідження; відкрите невключене спостереження; бесіда; психодіагностичні методи. Для виявлення особливостей феномену еготизму діалогічного мовлення – "Методика дослідження еготизму" Т. Пашукової, а з метою встановлення взаємозв'язку між еготизмом та домінуючою формою особистісного егоцентризму – "Методика дослідження егоцентризму під час взаємодії" Т. Пашукової. Використані також методи математичної статистики (використання рангової кореляції r_s Спірмена).

В експерименті взяли участь 310 учнів молодшого шкільного віку з першого по четвертий клас (6-11 років). Методика дослідження еготизму дозволяє виявити величину та рівень еготизму діалогічного мовлення. Вона ґрунтується на реєстрації вербальних реакцій досліджуваного, за яким ведеться спостереження, та на подальшому їх контент аналізі (Пашукова 1998: 140-143). У дослідженні

is marked with the help of signs. The research procedure can be completed when the total number of sentences uttered by a person whose language was studied for egotism is equal to hundred.

Analysis of the results of the study makes it possible to obtain a coefficient of egotism based on the ratio of egotism, which is the number of sentences in which the subject spoke about him/herself or people, events, animals, objects, emphasizing their connection with him/herself, and non-egotistical statements.

The method of studying egocentrism during interaction makes it possible to identify forms of personal egocentrism. This method is a variant of open, non-included, standardized observation of behavioral and verbal reactions of the subject.

In the process of study, the researcher records the number of behavioral and speech reactions that can be attributed to extroverted or introverted forms of egocentrism, as well as any non-egocentric acts of communication and interaction. Attention is also paid to non-verbal reactions: features of facial expressions, postures, gestures, tone of voice. It is important to monitor the emotions and the specifics of information exchange, the nature of interaction. Empirical referents of egocentrism and non-egocentric reactions are recorded in the study protocol, using observation tables.

Processing of results involves obtaining quantitative indicators of personal egocentrism of extroverted and introverted forms. For this purpose, in the protocol in each row of columns the total result of the noted speech and behavioral reactions is calculated. The obtained indicators of the sum are empirical referents of the extroverted and introverted form of personal egocentrism. Next, the individual index of egocentrism for each of the forms is clarified and it is compared which of them dominates, whether the non-egocentric form of expression and non-verbal behavior of the subject are dominant at all. The individual index of the extroverted and introverted forms of egocentrism is determined as follows: it is necessary to divide the sum by the total number of all reactions, for all three sums. The general indicator of personal egocentrism is a set

бере участь по двоє дітей і експериментатор, який записує їх розмову на диктофон чи інші технічні засоби. Завдання дітей полягає у тому, щоб спілкуватися між собою на будь-яку обрану ними тему. За згодою обох співрозмовників розмова записується на диктофон. За умови, якщо співрозмовники не погоджуються на запис, дослідник використовує прийом невиключеного систематизованого спостереження. Він фіксує результати у протоколі, де за допомогою знаків відмічається загальна кількість речень, які промовив досліджуваний, а також речення, у яких він прямо чи опосередковано говорив про самого себе. Процедура дослідження можна завершити, коли загальна кількість речень, промовлених особою, чию мову вивчали на еготизм, дорівнює сотні.

Аналіз результатів дослідження дає можливість отримати коефіцієнт еготизму на основі співвіднесення показника еготизму, яким є кількість речень, у яких досліджуваний говорив про себе чи про людей, події, тварин, предмети, підкреслюючи при цьому їх зв'язок із собою, та нееготичних висловлювань.

Методика дослідження егоцентризму під час взаємодії дає змогу виявити форми особистісного егоцентризму. Дана методика є варіантом відкритого, невиключеного, стандартизованого спостереження за поведінковими та вербальними реакціями досліджуваного.

В процесі дослідження дослідник фіксує кількість поведінкових та мовленнєвих реакцій, які можна віднести до екстравертованої чи інтровертованої форми егоцентризму, а також будь-які неегоцентричні акти спілкування та взаємодії. Також звертається увага на невербальні реакції: особливості міміки, пози, жестів, тону голосу. Важливо стежити за емоціями та специфікою обміну інформацією, за характером взаємодії. Емпіричні референти егоцентризму і неегоцентричні реакції фіксуються у протоколі дослідження, при цьому використовуються таблиці спостережень.

Обробка результатів передбачає отримання кількісних показників особистісного егоцентризму екстравертованої та інтровертованої форми. З цією метою в протоколі у кожному рядку колонок підраховується сумарний

of egocentrism of extroverted and introverted form.

Results and discussions

The first stage of the study was that we divided all individuals under study into pairs. The experimenter, with the consent of both partners, recorded their conversation on a dictaphone, in some cases using non-included systematic observation, the results of which were recorded in the study protocol. This observation involved fixing the content of the dialogue between the partners by the experimenter. The study protocol noted the total number of sentences spoken by a person under study, whose language is studied for egotism, as well as the number of sentences in which there is a self-presentation of one's own "I". According to the verbal reactions of the subjects, the coefficient of egotistical speech (the ratio of egotistical and non-egotistical expressions) was calculated, which correlates with the levels of egotism. The extent of the coefficient of egotism and the level of egotism is determined by the scale according to which egotism is divided into high, medium and low (Table 1).

A high level of egotism indicates that the individual pays excessive attention to his own "I", and is characterized by an increased level of self-reflection. Conversation with the interlocutor acquires a non-informative meaning, in its form it is more like a monologue than a dialogue. This leads to dissatisfaction with the communication partner.

The medium level indicates adequate egotistical self-presentation, which is necessary when communicating with a partner and building constructive interpersonal relationships for interaction.

The low level of egotism or its absence indicates a weak interest of the child in communication or that he is not attentive enough to his interlocutor.

результат відмічених мовленнєвих та поведінкових реакцій. Отримані показники величини суми є емпіричними референтами екстравертованої та інтровертованої форми особистісного егоцентризму. Далі з'ясовується індивідуальний індекс егоцентризму за кожною із форм і порівнюється, яка з них домінує, чи взагалі домінуючою є неегоцентрична форма висловлювання та невербальна поведінка досліджуваного. Індивідуальний індекс екстравертованої та інтровертованої форми егоцентризму визначається таким чином: необхідно суму поділити на загальну кількість усіх реакцій. Загальний показник особистісного егоцентризму є сукупністю егоцентризму екстравертованої та інтровертованої форми.

Результати та дискусії

Перший етап дослідженні полягав у тому, що ми розподілили усіх досліджуваних по парам. Експериментатор за згодою обох партнерів записував їх розмову на диктофон, у деяких випадках використовувалося невиключене систематизоване спостереження, результати якого фіксувалися в протоколі дослідження. Таке спостереження передбачало фіксацію експериментатором змісту діалогу, який відбувається між партнерами. У протоколі дослідження відмічалася загальна кількість речень, яку промовив досліджуваний, чю мову вивчають на еготизм, а також кількість речень, в яких відбувається самопрезентація власного "Я". За вербальними реакціями досліджуваних підраховувався коефіцієнт еготичного мовлення (співвідношення еготичних та нееготичних висловлювань), який співвідноситься з рівнями еготизму. Величина коефіцієнта еготизму та рівень еготизму визначається за шкалою, згідно з якою еготизм поділяється на високий, середній та низький (табл. 1).

Високий рівень еготизму вказує на те, що особистість приділяє надмірну увагу власному

Table 1. Scale for assessing the level of egotism

Таблиця 1. Шкала оцінювання рівня еготизму

The value of the coefficient of egotism Величина коефіцієнта еготизму	The level of egotism Рівень еготизму
from/від .41 to/до 1.00	High/Високий
from/від .11 to/до .40	Medium/Середній
from/від .01 to/до .10	Low/Низький

The results of the study of egotism in first-form pupils are presented in Figure 1.

The value of the coefficients of egotism in first-form pupils varies from .2 to 1.0 at $d = .8$. It was found that in communication with peers, most of the first-form pupils show a high level of egotism 72.0%, i.e. seek to demonstrate them and express themselves through egotistical speech. Also, 28.0% of respondents showed a medium level of egotism. Individuals under study with a low level of egotism were not identified. The dominance of a high level of egotism in the first-form pupils is a manifestation of the age peculiarity of the studied phenomenon.

Statistics on first-form pupils show that during the dialogue (in oral speech) with peers, the individuals under study shows a high level of egotistical sentences ($\bar{x} = .91$). The extent of egotism in first-class pupils with peers corresponds to a high level. Our observations show that in the case of a high level of egotism in the "I-messages" of the individual there is a violation of the sequence of the message structure. This later begins to irritate the interlocutor and complicate the dialogue between communication partners, or it does not happen at all.

The study of egotism in second-form pupils has shown the same tendency for a high level of egotism as in the previous age group. This can be seen in the bar chart shown in Figure 2.

The value of the coefficients of egotism in second-graders varies from .09 to 1.0 at $d = .91$. 64.0% of respondents show an appeal to their

"Я", характеризується підвищеним рівнем саморефлексії. Розмова з співрозмовником набуває неінформаційного змісту, за своєю формою вона більш нагадує монолог, ніж діалог. Це призводить до невдоволення партнера по спілкуванню.

Середній рівень свідчить про адекватну еготичну самопрезентацію, яка є необхідною під час спілкування з партнером та побудови конструктивних міжособистісних стосунків для взаємодії.

Низький рівень еготизму або його відсутність говорить про слабку зацікавленість дитини у спілкуванні або про те, що вона не досить уважна до свого співрозмовника.

Результати дослідження еготизму в учнів перших класів представлено на рис. 1.

Величина коефіцієнтів еготизму в учнів перших класів варіюється від 0.2 до 1.0 при $d = 0,8$. Встановлено, що у спілкуванні з ровесниками більшість досліджуваних перших класів демонструють високий рівень еготизму 72.0%, тобто прагнуть через еготичне мовлення продемонструвати себе та самовиразитися. Також 28.0% досліджуваних продемонструвало середній рівень еготизму. Досліджуваних з низьким рівнем еготизму не виявлено. Домінування високого рівня еготизму у досліджуваних-першокласників є проявом вікової особливості досліджуваного феномену.

Статистичні дані по учням перших класів показують, що під час діалогу (в усному

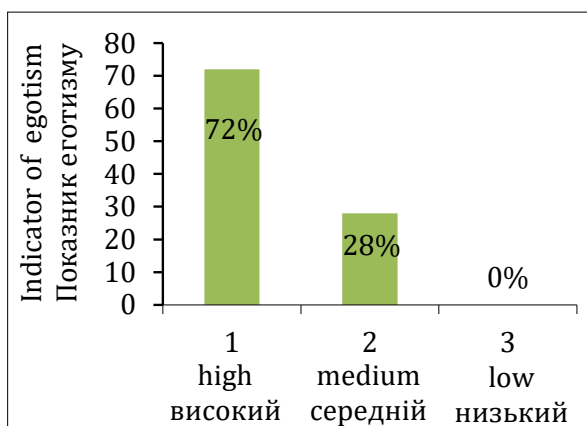

Fig. 1. Distribution Indicator of egotism in first-form pupils
Рис. 1. Розподіл еготизму в учнів першого класу

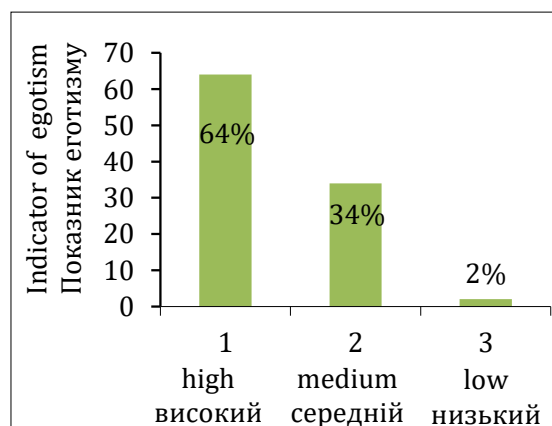

Fig. 2. Distribution of egotism in second-form pupils
Рис. 2. Розподіл еготизму в учнів другого класу

"I" when communicating with peers. The average level of egotism is shown by 34.0%, low by 2.0%. The results of the study showed that a high level of egotism gradually decreases due to an increase of individuals under study with a medium level of egotism and the emergence of a group of subjects with a low level of egotism. The greatest indicator of egotism in oral speech is manifested in second-form pupils ($\bar{x} = .87$). Thus, the extent of egotism, which is revealed during the dialogue of second-form pupils with peers, corresponds to a high level.

The changes that have taken place in the distribution of egotism levels in the third grade are presented in Figure 3.

The value of the coefficients of egotism in third-form pupils varies from .08 to 1.0 at $d = .92$. In third-form pupils, in contrast to first- and second-graders, the medium level of egotism prevails; it was demonstrated by 53.0% of respondents. These results indicate that when communicating with peers, pupils of this age are more focused on the content of what their interlocutor says. 44.0% of those who took part in our study have a desire to talk only about themselves and only 3.0% have a low level of egotism. Statistics on third-form pupils show that during the dialogue with peers, the subjects show the largest number of egotistical sentences ($\bar{x} = .24$). The extent of egotism, which is revealed during the dialogue of third-form pupils with peers, corresponds to the medium level.

According to our study, in the fourth grade changes in the distribution of egotism are quite small, as can be seen from Figure 4.

The value of the coefficients of egotism in fourth-form pupils varies from .14 to 1.0 at $d = .86$. Most fourth-graders show a medium level of egotism when communicating with the interlocutor (53%). A significant part of the respondents (44.0%) pay excessive attention to their own "I" in communication. Only 3.0% of pupils have a low level of dialectical egotism. Statistics on fourth-form pupils show that during the dialogue with peers, the subjects show the largest number of egotistical sentences ($\bar{x} = .29$). The extent of egotism of fourth-form pupils corresponds to the medium level.

Thus, first and second class pupils show a high level of egotism, and third and fourth graders show

мовленні) з ровесниками досліджувані демонструють високий рівень еготичних речень ($\bar{x} = .91$). Величина еготизму у першокласників з ровесниками відповідає високому рівню. Наші спостереження показують, що у випадку високого рівня еготизму в "Я-повідомленнях" індивіда спостерігається порушення послідовності структури повідомлення, що згодом починає дратувати співрозмовника і утруднювати діалог між партнерами по спілкуванню або ж він взагалі не відбувається.

Дослідження еготизму в учнів других класів виявило таку ж саму тенденцію стосовно високого рівня еготизму, що і у попередній віковій групі. Це видно на гістограмі, що зображена на рисунку 2.

Величина коефіцієнтів еготизму в учнів других класів варіюється від .09 до 1.0 при $d = .91$. Зверненість до свого "Я" під час спілкування з ровесниками демонструють 64.0% досліджуваних, середній рівень еготизму проявляють 34.0%, низький – 2.0%. Результати дослідження показали, що високий рівень еготизму поступово знижується за рахунок збільшення досліджуваних з середнім рівнем еготизму та появи групи досліджуваних з низьким рівнем еготизму. Найбільший показник еготизму в усному мовленні проявляється в учнів других класів ($\bar{x} = .87$). Таким чином, величина еготизму, яка виявлена під час діалогу другокласників з ровесниками, відповідає високому рівню.

Зміни, які відбулися у розподілі рівнів еготизму в третьому класі, представлені на рисунку 3.

Величина коефіцієнтів еготизму в учнів третіх класів варіюється від .08 до 1.0 при $d = .92$. У третьокласників, на відміну від учнів перших та других класів, переважає середній рівень еготизму, його продемонструвало 53.0% досліджуваних. Ці результати вказують на те, що під час спілкування з ровесниками учні цього віку більше орієнтуються на зміст того, що говорить їх співрозмовник. Прагнення говорити лише про себе мають 44% тих, хто прийняв участь в нашому дослідженні, і лише 3.0% мають низький рівень еготизму. Статистичні дані по учням третіх класів показують, що під час діалогу з ровесниками досліджувані

a medium. That is, at the end of primary school age (third graders) children's desire to talk only about them, to present to the interlocutor only their own person decreases during the conversation with peers. They feel more comfortable in the system of interpersonal relationships; use techniques and methods of communication more successfully.

It is worth noting that our monitoring of primary school children with different levels of egotism revealed some psychological features of pupils. Thus, pupils with a high level of egotism during the dialogue showed a more obsessive self-presentation of themselves or their relatives compared to pupils with a medium and low level of egotism. They deliberately embellished their words or invented the events they told about, became the initiators in the choice of communication. During the dialogue, students with a high level of egotism emphasized their accomplishments, thus increasing their importance.

Respondents with a medium level showed a sincere interest in communication, positive emotions, were open and friendly with their interlocutors. Pupils with a low level of egotism were less open and relaxed during the dialogue than students with a medium and a high level of egotism. They did not show activity and initiative in expressing opinions, and communication for them was formal.

The purpose of our study was also to identify the interconnection between the dominant form of personal egocentrism of the junior school child

демонструють найбільшу кількість еготичних речень ($\bar{x} = .24$). Величина еготизму, яка виявлена під час діалогу третьокласників з ровесниками, відповідає середньому рівню.

За даними нашого дослідження, у четвертих класах зміни у розподілі еготизму досить незначні, що видно з рис. 4.

Величина коефіцієнтів еготизму в учнів четвертих класів варіюється від .14 до 1.0 при $d = .86$. Більшість учнів четвертих класів під час спілкування зі співрозмовником демонструють середній рівень еготизму (53.0%). Значна частина досліджуваних (44.0%) надмірну увагу у спілкуванні приділяє власному "Я", і лише 3% учнів мають низький рівень еготизму діалогічного мовлення. Статистичні дані по учням четвертих класів показують, що під час діалогу з ровесниками досліджувані демонструють найбільшу кількість еготичних речень ($\bar{x} = .29$). Величина еготизму учнів четвертих класів відповідає середньому рівню.

Таким чином, учні перших та других класів демонструють високий рівень еготизму, а учні третіх та четвертих класів – середній. Тобто, під кінець молодшого шкільного віку (третьокласники) у дітей під час розмови з ровесниками знижується прагнення говорити лише про себе, презентувати співрозмовнику лише власну персону, вони комфортніше відчувають себе в системі міжособистісних стосунків, успішніше використовують прийоми і способи спілкування.

Варто зауважити, що наші спостереження за учнями молодшого шкільного віку з різними

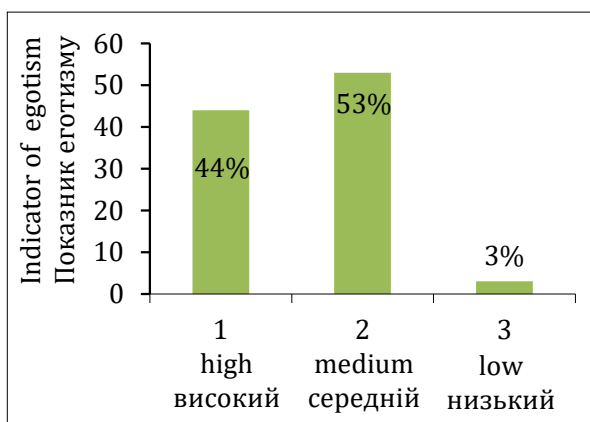

Fig. 3. Distribution of egotism in third-form pupils
Рис. 3. Розподіл еготизму в учнів третього класу

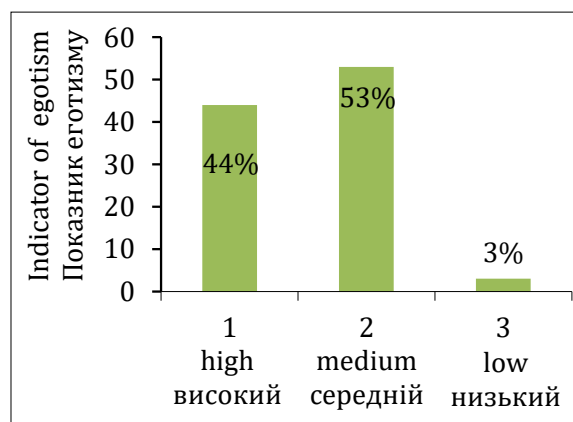

Fig. 4. Distribution of egotism in fourth-form pupils
Рис. 4. Розподіл еготизму в учнів четвертого класу

and egotism in interaction and communication with peers. Analysis of the results of our observation of the extroverted and introverted form of egocentrism of primary school children during joint activities with peers showed that the dominant in the first grades is a strong degree of extroverted form of egocentrism, i.e. when interacting with peers most pupils ignore the position and feelings of his/her partner.

Most of subjects with a strong extroverted form of egocentrism are in the second grade, which indicates the inability of these pupils to work effectively with peers. Among third-graders, there is also a clear predominance of subjects with a strong degree of expression of the extroverted form of egocentrism. Fourth-graders tend to increase the number of subjects with a strong degree of egocentrism, which negatively affects the interaction of subjects. Thus, the results of a study of the severity of extroverted and introverted forms of personal egocentrism in primary school age showed that a strong degree of expression of the extroverted form of egocentrism prevails among younger pupils of different ages. That is, when interacting with peers, the junior school child tends to demonstrate him/herself and his/her achievements, to impose his/her point of view on the participants of the interaction, without taking into account the thoughts, plans and wishes of their partners.

In our study, we hypothesized that the indicator of the extroverted form of personal egocentrism absorbs egotism as a person's desire to talk about him/her. Therefore, we assume that subjects with a high level of egotism have a strong degree of manifestation of the extroverted form of egocentrism and this connection is inverse.

In our study, we used the normal distribution of the sample, which was pre-arranged for comparison. The sample was tested by N. Plokhinsky $t_a = 2.7516 \leq 3$; $t_e = .8443 \leq 3$ and E. Pustilnikov $A_{emp} = .674 < A_{cre} = .7169$ $E_{emp} = .4136 < E_{cr} = 2.2737$.

To test our assumption, we performed a correlation analysis of the data, which found that there is a reliable interconnection between egotism and the extroverted form of egocentrism. That is, subjects with a high level of egotism, as a rule, show a strong degree of manifestation of the extroverted

рівнями еготизму виявили деякі психологічні особливості школярів. Так учні з високим рівнем еготизму під час діалогу проявили більш нав'язливу самопрезентацію себе або своїх рідних порівняно з учнями з середнім та низьким рівнем розвитку еготизму. Навмисне прикрашали свої слова або вигадували події, про які вони розповідали, ставали ініціаторами у виборі спілкування. Під час діалогу, учні з високим рівнем еготизму підкреслюючи свої заслуги, підвищували тим самим свою значущість.

Досліджувані з середнім рівнем виявляли щирі зацікавленість у спілкуванні, позитивні емоції, були відвертими та дружелюбними з своїми співрозмовниками. Учні з низьким рівнем еготизму були менш відвертими та розкутими під час діалогу, ніж учні із середнім та високим рівнем еготизму, не проявляли активності та ініціативності у висловленні думок, спілкування для них мало формальний характер.

Метою нашого дослідження також було виявлення взаємозв'язку між домінуючою формою особистісного егоцентризму молодшого школяра та еготизмом під час взаємодії та спілкування з ровесниками. Аналіз результатів нашого спостереження за екстравертованою та інтровертованою формою егоцентризму молодшого школяра під час виконання спільної діяльності з ровесниками показав, що домінуючим у перших класах є сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму, тобто під час взаємодії з ровесниками більшість учнів не зважає на позицію та почуття свого партнера.

Найбільше досліджуваних з сильно вираженою екстравертованою формою егоцентризму у другому класі, що свідчить про невміння цих учнів ефективно співпрацювати з ровесниками. Серед учнів третіх класів також спостерігається явне переважання досліджуваних з сильним ступенем вираження екстравертованої форми егоцентризму. В учнів четвертого класу спостерігається тенденція до збільшення кількості досліджуваних з сильним ступенем вираження егоцентризму, що негативно позначається на взаємодії досліджуваних. Отже, результати дослідження ступенів вираженості екстравертованої та інтровертованої форми особистісного егоцентризму в молодшому шкільному віці

form of egocentrism. Spearman's rank correlation coefficient $r_{s\text{ эмп}} = .71$ (critical value $r_{s\text{ кр}} = .33-.43$ for $p = .05$ and $p = .01$, respectively)

$$r_{s:\text{кр}} = \begin{cases} 0,33 (\rho \leq 0,05) \\ 0,43 (\rho \leq 0,01) \end{cases} r_{s\text{ эмп}} > r_{s\text{ кр}}, \text{ for } n = 310.$$

In other words, the correlation between egotism and the extroverted form reaches the level of statistical significance, or differs to a great extent from 0. School children with a medium level of egotism have a medium degree of extroverted form of egocentrism. Subjects with a low level of egotism are characterized by a low degree of manifestation of the extroverted form of egocentrism. Thus, the correlation between egotism and the extroverted form reaches the level of statistical significance.

The results of the research allow us to conclude that the level of egotism in the speech communication of junior school children is high. In addition, the study of the egotism's dynamics of younger pupils in the process of their interaction with peers showed that a high level of egotism and its stability is reduced by age.

Personal egocentrism in interpersonal interaction and communication of junior school children is mostly extroverted. The obtained results allow us to assume that the subjects of primary school age with a medium level of egotism have more favorable conditions for the development of their communicative abilities to decentrate. They spend more time with adults (parents) and, as a result, acquire communication skills faster. Thanks to this experience and interaction with seniors, they are also quicker to learn patterns of socially acceptable behavior, feel more comfortable in the system of interpersonal relationships, more successfully use techniques and methods of communication with people of different ages.

The results of our study indicate the need for further study of egotism in adolescents and senior pupils in order to study the patterns and dynamics of the transition from egotism to the style of integration and willingness to communicate effectively with peers.

Conclusions

1. Egotism is a phenomenon that manifests itself only in the youngest age group of primary

показали, що серед молодших школярів різного віку переважає сильний ступінь вираження екстравертованої форми егоцентризму. Тобто, під час взаємодії з ровесниками молодшому школяру властиво демонструвати себе та свої досягнення, нав'язувати учасникам взаємодії свою точку зору, не враховуючи при цьому думок, планів та побажань своїх партнерів.

У нашому дослідженні ми зробили припущення, що показник екстравертованої форми особистісного егоцентризму вбирає в себе і еготизм як прагнення людини говорити про себе. Тому ми припускаємо, що досліджувані з високим рівнем еготизму мають сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму і цей зв'язок є зворотнім.

Під час нашого дослідження ми використували нормальний розподіл за вибіркою, яка заздалегідь була упорядкована з метою порівняння. Вибірка перевірена за Н. Плохинським $t_a = 2.7516 \leq 3$; $t_e = .8443 \leq 3$ та Є. Пустильниковим $A_{\text{емп}} = .674 < A_{\text{кр}} = .7169$; $E_{\text{емп}} = .4136 < E_{\text{кр}} = 2.2737$.

Для перевірки нашого припущення ми здійснили кореляційний аналіз даних, у результаті якого встановлено, що між еготизмом та екстравертованою формою егоцентризму існує достовірний зв'язок. Тобто, досліджувані з високим рівнем еготизму, як правило, демонструють сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму. Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена $r_{s\text{ эмп}} = 0.71$ (критичне значення $r_{s\text{ кр}} = 0.33-0.43$ для $p = 0.05$ та $p = 0.01$ відпо-

відно) $r_{s:\text{кр}} = \begin{cases} 0,33 (\rho \leq 0,05) \\ 0,43 (\rho \leq 0,01) \end{cases} r_{s\text{ эмп}} > r_{s\text{ кр}},$ для

$n = 310$. Іншими словами, кореляція між еготизмом та екстравертованою формою досягає рівня статистичної значимості або значимо відрізняється від 0.

Це пояснює, що високому рівню еготизму відповідає сильний ступінь прояву екстравертованої форми егоцентризму.

В учнів з середнім рівнем еготизму спостерігається середній ступінь екстравертованої форми егоцентризму. Досліджувані з низьким рівнем еготизму характеризуються слабким ступенем прояву екстравертованої форми егоцентризму. Отже, кореляція між еготизмом

school age, in school children of first and second grades. Egotism is expressed in the tendency to monologue speech and excessive desire to talk only about him/her and demonstrate own superiority over other people.

2. With age and the acquisition of socio-psychological competence, there is a tendency to reduce egotism in primary school age as the desire of pupils to present their own person during a conversation with a communication partner. There is a tendency in third and fourth graders to reduce egotism. This is manifested in a decrease of the desire to talk only about themselves and in an increase of interest of the person who acts as a communication partner.

3. At the end of primary school age, our subjects were characterized by control of their egotistical language and interest in the person who acts as a communication partner.

4. The dominant form of personal egocentrism of a junior school child is the extroverted one.

5. A reliable correlation has been established between egotism and the extroverted form of egocentrism.

6. The presented results of the research will help psychologists, teachers and parents to determine the inadequacy of egocentric development trends of younger pupils timely. Also, with the help of an individual approach and changes in educational influences, corrective and preventive measures, it will be possible to correct the personal development of junior school children.

The study does not cover all aspects of the problem of egotism of a junior school child. The obtained results can become a basis for in-depth study of the phenomenon of egotism and features of its manifestations in the educational activities of pupils not only of primary school age, but also in adolescence.

References

- Bieńkowska, I., Polok, K. & Sutkowski, A. (2020). Making language teachers creative; teaching English in elementary mainstream schools with integration classes. *The New Educational Review*, 59(1), 103-115. DOI: 10.15804/tner.2020.59.1.08
- Chambers, J. R., Windsehirt, P. D. & Suls J. (2003). Egocentrism, event frequency, and comparative optimism: when what happens frequently is "more

ta екстравертованою формою досягає рівня статистичної значимості.

Результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що рівень еготизму у мовленнєвому спілкуванні молодших школярів високий. Крім того, вивчення динаміки еготизму у молодших школярів в процесі їх взаємодії з ровесниками показало, що високий рівень еготизму і його стійкість знижується шляхом вікового дозрівання.

Особистісний егоцентризм у міжособистісній взаємодії та спілкуванні молодших школярів переважно екстравертований. Отримані результати дозволяють зробити припущення про те, що у досліджуваних молодшого шкільного віку з середнім рівнем еготизму склалися більш сприятливі умови для розвитку їх комунікативних здібностей до децентрації. Вони більше часу проводять з дорослими (батьками), і як наслідок швидше набувають комунікативних умінь. Завдяки такому досвіду та взаємодії зі старшими, вони швидше також засвоюють зразки соціально схваленої поведінки, комфортніше почувають себе в системі міжособистісних стосунків, успішніше використовують прийоми і способи спілкування з людьми різних вікових груп.

Результати нашого дослідження вказують на необхідність подальшого вивчення еготизму у підлітків та старшокласників з метою вивчення закономірностей та динаміки переходу від еготизму до стилю інтеграції та готовності до ефективного спілкування з ровесниками.

Висновок

1. Еготизм є феноменом, що проявляється лише в наймолодшій віковій групі молодшого шкільного віку, в учнів перших і других класів. Еготизм виражається у схильності до монологічного мовлення і надмірному бажанні говорити лише про себе та демонструвати свої переваги над іншими людьми.

2. З віком та набуттям соціально-психологічної компетенції відбувається тенденція до зниження еготизму в молодшому шкільному віці як прагнення учнів презентувати власну персону під час розмови з партнером по спілкуванню. В учнів третього і четвертого класів має місце тенденція до зниження еготизму, що проявляється у зменшенні прагнення говорити лише про

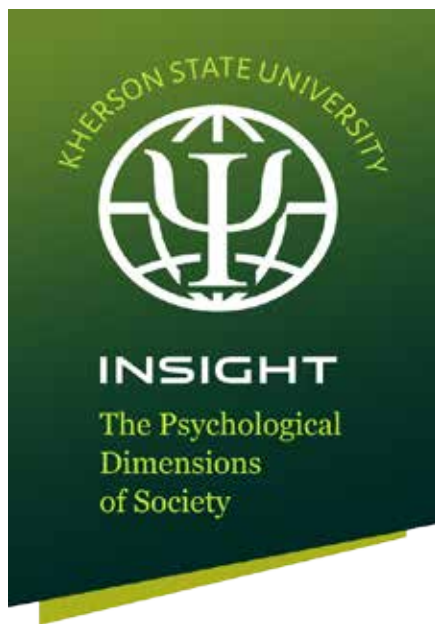
- likely to happen to me". *Personality and social psychology bulletin*, 804-825.
- Enright, R., Lapsley, D. & Shukla, D. (1979). Adolescent egocentrism in early and late adolescence. *Adolescence*, 14, 687-695.
- Khmil, V. V., & Popovych, I. S. (2019). Philosophical and Psychological Dimensions of Social Expectations of Personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 16, 55-65. DOI: 10.15802/ampr.v0i16.187540
- Maratsos, M. P. (1973). Non-egocentric communication abilities in preschool children. *Child development*, 44, 89-92.
- Pashukova, T. I. (2012). Egotism of presenters and participants of TV programs. *Psychology of dialogue and the human world*. Collection of scientific works of Kirovohrad State Pedagogical University by Volodymyr Vynnychenko, 2, 85-97.
- Pashukova, T. I. (1998). *Egocentrism in adolescence. A textbook for students, school psychologists and teachers*. Moscow: Institute of Practical Psychology, 1998.
- Piaget, J. (1994). *Speech and thinking of the child*: transl. from French. Moscow: Pedagogika, 1994.
- Platonov, K. K. (1984). *A short dictionary of the system of psychological concepts*. Moscow: Higher school, 1984.
- Popovych, I., Kononenko, O., Kononenko, A., Stynska, V., Kravets, N., Piletska, L. & Blynova, O. (2020a). Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*, Vol: 7 num Especial, 41-59.
- Popovych, I., Laliuk, G., Aleksieieva, M., Popovych, A., Bondarenko, V., Kovtun, O. & Tsiuniak, O. (2020b). Sociocultural metrics of the personal paradigm of orphans' upbringing in pedagogical theory and practice of Ukraine. *Revista Inclusiones*, Vol: 7 num 3, 343-356.
- Prokhorov, A. O., Yusupov, M. G. & Plokhikh, V. V. (2015). Cognitive States in the Process of Students' Intellectual Activity. *The New Educational Review*, 41(3), 263-274. DOI: 10.15804/tner.2015.41.3.21.
- Radul, I. H. (2019). Research of egocentrism of children's speech in psychology. *Insight: psychological dimensions of society*, 2. pp. 52-57. DOI: 1032999/2663-970X/2019-2-7
- Schroeder, H. (1981). *To the Differential-psychological study of social decentration*. Psychological states: Experimental and applied psychology. Leningrad: Leningrad Publishing House. University, 10, 125-131.
- Silvia, P. J., Robert, A. H. & Templin, J. L. (2009). Are the sources of interest the same for everyone? Using multilevel mixture models to explore себе і в збільшенні зацікавленості особою, яка виступає партнером по спілкуванню.
3. Наприкінці молодшого шкільного віку для наших досліджуваних характерним виявився контроль своєї еготичної мови та прояв зацікавленості особою, яка виступає партнером по спілкуванню.
4. Домінуючою формою особистісного егоцентризму молодшого школяра є екстравертована форма.
5. Між еготизмом та екстравертованою формою егоцентризму встановлено достовірний кореляційний зв'язок.
6. Представлені результати дослідження допоможуть психологам, вчителям та батькам своєчасно визначати неадекватність егоцентричних тенденцій розвитку у молодших школярів. За допомогою індивідуального підходу та змін у виховних впливах, корекційних та профілактичних заходах здійснювати корекцію особистісного розвитку молодших школярів.
- Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми еготизму молодшого школяра. Отримані результати можуть стати підґрунтям для поглибленого вивчення феномену еготизму та особливостей його проявів у навчальній діяльності учнів не лише молодшого шкільного віку, але і підліткового та юнацького.

Список використаних джерел

- Bieńkowska I., Polok K., Sutkowski, A. Making language teachers creative; teaching English in elementary mainstream schools with integration classes. *The New Educational Review*, (2020), № 59(1), P. 103-115. DOI: 10.15804/tner.2020.59.1.08
- Chambers J. R., Windsehirt P. D, Suls J. Egocentrism, event frequency, and comparative optimism: when what happens frequently is "more likely to happen to me". *Personality and social psychology bulletin*. 2003. P. 804-825.
- Enright R., Lapsley D., Shukla D. Adolescent egocentrism in early and late adolescence. *Adolescence*. 1979. №14. P. 687-695.
- Khmil V. V., Popovych, I. S. Philosophical and Psychological Dimensions of Social Expectations of Personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 2019, № 16, P. 55-65. DOI: 10.15802/ampr.v0i16.187540
- Maratsos M. P. Non-egocentric communication abilities in preschool children. *Child development*. 1973, № 44. P. 89-92.

- individual differences in appraisal structures. *Cognition and Emotion*, 23(7), 1389-1406. DOI: 10.1080/02699930902850528.
- Tsemriuk, I. H. (2006). Types of egocentrism of personality. *Scientific journal of National Pedagogical Dragomanov University*, 10(34), 18-22.
- Пашукова Т. И. Эготизм у ведущих и участников телепередач. *Психологія діалогу і світ людини*. Збірник наукових праць Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка: Т. 2. Кіровоград : ФО-П Александрова М. В., 2012. С. 85-97.
- Пашукова Т. И. Эгоцентризм в подростковом и юношеском возрасте: причины и возможности коррекции. М.: Институт практической психологии, 1998. 160с.
- Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. М.: Педагогика, 1994. 528с.
- Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. М.: Высшая школа, 1984. 174 с.
- Popovych I., Kononenko O., Kononenko A., Stynska V., Kravets N., Piletska L., Blynova O. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. *Revista Inclusiones*, 2020a, Vol: 7 num Especial, P. 41-59.
- Popovych I., Laliuk G., Aleksieieva M., Popovych A., Bondarenko V., Kovtun O., Tsiuniak O. Sociocultural metrics of the personal paradigm of orphans' upbringing in pedagogical theory and practice of Ukraine. *Revista Inclusiones*, 2020b, Vol: 7 num 3, P. 343-356.
- Prokhorov A. O., Yusupov M. G., Plokhikh V. V. Cognitive States in the Process of Students' Intellectual Activity. *The New Educational Review*, 2015, № 41(3), P. 263-274. DOI: 10.15804/tner.2015.41.3.21.
- Радул І. Г. Дослідження егоцентризму дитячого мовлення в психології. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*, 2019. Вип. 2. С. 52-57.
- Шрёдер Х. К. Дифференциально-психологическому изучению социальной децентрации. *Психологические состояния: Экспериментальная и прикладная психология*. Л.: ЛГИ, 1981. Вып. 10. С. 125-131.
- Silvia P. J., Robert A. H., Templin, J. L. Are the sources of interest the same for everyone? Using multilevel mixture models to explore individual differences in appraisal structures. *Cognition and Emotion*, 2009, № 23(7), P. 1389-1406. DOI: 10.1080/02699930902850528.
- Цемрюк І. Г. Види та типи егоцентризму особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006, № 10(34). С. 18-22.

Медична психологія

Medical psychology

Link article (Style APA): Shevchenko N. F. & Shevchenko A. I. (2020). Research of features of the mercy manifestation of doctors. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 90-110. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-6

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Shevchenko, N. F. & Shevchenko, A. I. Research of features of the mercy manifestation of doctors. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 90-110. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-6

UDC 159.98:614.253:177.72

Research of features of the mercy manifestation of doctors

Дослідження особливостей прояву милосердя у лікарів

Received: June 13, 2020 Accepted: October 30, 2020

Shevchenko Nataliia Fedorivna

Doctor of Psychological Sciences, Professor
Department of Pedagogy and Psychology
Zaporizhzhia national university,
Ukraine

ShevchenkoNF.20@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5297-6588

Shevchenko Anatolii Ivanovich

PhD in Medicine, Professor
Department of Oncology and Oncosurgery
Zaporizhzhia state medical university,
Ukraine

shevchenkoai.49@gmail.com,
ORCID 0000-0001-8553-1203

Шевченко Наталія Федорівна

доктор психологічних наук, професор
кафедра педагогіки та психології
Запорізький національний університет,
Україна

ShevchenkoNF.20@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5297-6588

Шевченко Анатолій Іванович

доктор медичних наук, професор
кафедра онкології та онкохірургії
Запорізький державний медичний
університет, Україна

shevchenkoai.49@gmail.com,
ORCID 0000-0001-8553-1203

Abstract

The purpose of the article is to highlight results of an empirical research of features of the mercy manifestation of doctors.

The research methods include theoretical: induction and deduction, analysis, synthesis, generalization; empirical: "Sacks sentence completion test" (by J. Sachs, in modification), "Diagnosis of empathic abilities" (by V. Boyko), "Empathic potential of an individual" (by I. Yusupov), "Diagnosis of social and psychological attitudes of an individual in the motivational sphere" (by O. Potiomkina); mathematical and statistical methods.

Results. The research of manifestation of the mercy of the medical staff has shown that most of the studied parameters are in the range of the average level.

Анотація

Мета. Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей проявів милосердя в лікарів. **Методи.** Для реалізації поставленої мети використано теоретичні: індукції і дедукції, аналізування, синтезування, узагальнення та емпіричні методи дослідження: "Методика незакінчених речень" (Дж. М. Сакс, модиф.), "Діагностика емпатійних здібностей" (В. В. Бойко), "Емпатійний потенціал особистості" (І. М. Юсупов), "Діагностика соціально-психологічних настанов особистості в мотиваційно-потребовій сфері" (О. Ф. Потьомкіна); математико-статистичні методи. **Результати.** Дослідження прояву милосердя у лікарів засвідчило, що більшість досліджуваних параметрів зафіксовано в діапазоні середнього рівня. Вивчення прояву когнітивного компонента показало, що для

Study of the cognitive component manifestation has shown that respondents can be characterized by a positive perception of help and charity, by a lower attitude to empathy. Study of the empathic abilities (emotional-and-motivational component) has shown that the doctors tend to rely on a rational channel of empathy, have well-developed guidelines for empathy and prefer to create a trusting atmosphere. Research of personal social and psychological sets in the motivational and needs sphere (emotional-and-motivational component) has recorded an average level of altruistic orientations. Study of manifestation of the behavioral component of mercy has indicated that the medical staff mainly shows empathy towards parents, towards the elderly and towards strangers or unfamiliar people. The average level of empathy in behavior has been stated. **Conclusions.** The study has confirmed the assumption that the mercy as an integral personally and professionally significant quality of a medical worker is determined by the harmonious development of cognitive, emotional-and-motivational and behavioral components, and it is not manifested enough in usual conditions of professional activity.

Keywords: mercy, mercy of medical workers, altruism, empathy, orientation, compassion.

Introduction

Relevance of study of the mercy is caused by the current state of Ukrainian society, which exists at the stage of values revision and requires active participation in the formation of new moral and ethical concepts. Political and economic transformations, dramatic events of the recent years show an urgent need for reference points that should be of particular importance in this difficult period.

These questions have to be answered by modern psychology and must not focus only on the study of the personal values sphere, but on the contrary, should actively explore and offer different versions of life senses and values. It is necessary to highlight the mercy phenomenon for its entry into the categorical system of psychology as a condition for revaluation of the old and creation of the new values.

There is an urgent need to define the concept of the "mercy" and to separate it from synonymous concepts ("compassion", "ability to forgive", "charity", etc.). It is important to analyze its

досліджуваних характерним є позитивне сприйняття допомоги та позитивне уявлення про милосердя, водночас уявлення про емпатію виявилися нижчими. Вивчення емпатійних здібностей (емоційно-мотиваційний компонент) засвідчило, що лікарі схильні спиратися на раціональний канал емпатії, мають розвинені настанови на емпатію та надають перевагу створенню довірливої атмосфери. Дослідження соціально-психологічних настанов особистості у мотиваційно-потребовій сфері (емоційно-мотиваційний компонент) зафіксували середній рівень прояву альтруїстичних настанов. Вивчення прояву поведінкового компонента милосердя показало, що для лікарів найбільш характерно проявляти емпатію по відношенню до батьків, по відношенню до людей похилого віку та по відношенню до незнайомих або малознайомих людей. Констатовано середній рівень прояву емпатії у поведінці. **Висновки.** В ході дослідження підтверджено припущення про те, що милосердя як інтегральна особистісно і професійно значуща якість лікаря, визначається гармонійним розвитком когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів, і в звичайних умовах професійної діяльності проявляється недостатньо.

Ключові слова: милосердя, милосердя лікарів, альтруїзм, емпатія, спрямованість, співчуття.

Вступ

Актуальність вивчення милосердя обумовлена сучасним станом українського суспільства, яке знаходиться на стадії перегляду цінностей та потребує активної участі в формуванні нових морально-етичних концепцій. Політичні та економічні перетворення, драматичні події останніх років показують нагальну потребу у відповідях на питання щодо того, які орієнтири мають набути особливого значення у цей непростий період.

Саме на ці питання повинна відповідати сучасна психологія і не зосереджуватися лише на вивченні ціннісної сфери особистості, а навпаки, має активно досліджувати та пропонувати різні варіанти життєвих смислів та цінностей. Виділення феномену милосердя є необхідним для його входження до категоріальної системи психології як умови для переоцінки старих та створення нових цінностей.

Існує нагальна необхідність у визначенні поняття "милосердя" та відокремлення його від синонімічних понять ("співчуття",

structure, levels of development and opportunities for purposeful development of human ability to manifest the mercy. One of the ways of consideration of this construct should be studying the prospects of upbringing the mercy by psychological practice and its connection with improving the quality of life.

Mercy in the structure of doctors' personality attracts special attention as doctors are bearers of humanistic principles acting in modern Ukraine. According to provisions of the Code of Ethics for doctors in Ukraine, based on the principles of humanism and mercy, the main values are human life and health, and the doctor must adhere to certain moral principles. Among them are humane attitude to people, compassion and complicity, benevolence, charity and mercy, patience, mutual trust, decency and justice.

The mercy phenomenon has been disseminated in various studies and presented by the concepts of mercy by domestic and foreign psychologists and educators. Ukrainian scientists have studied peculiarities of the mercy manifestation of doctors and representatives of other professions (Shevchenko & Markova, 2019), formation of professionally significant qualities of future nursing specialists (Danyuk, 2016), the influence of the motivational sphere on the cognitive activity and professional development of future doctors (Borysiuk, 2019), the act of mercy as the moral formation of a personality (Koval, 2017), psychological features of the empathy formation of future doctors (Yudina, 2004). Foreign scientists have studied the education of mercy of future nurses (Nedovodieeva, 2006), development of the compassion (Gilbert, 2019), phenomenon of the forgiveness (Luskin, 2010), empathy (Gelhaus, 2012) and self-compassion (Neff & Germer, 2017).

Analysis of domestic and foreign literature has shown that, despite the presentation of a large number of theoretical studies which offer different views on the essence of the mercy, there is a shortage of empirical research on mercy as an independent phenomenon, in the context of professional qualities. Particularly, research of the mercy manifestation of representatives of the medical sphere is insufficiently presented. Research of features of this phenomenon will

“здатність до пробачення”, “добročинність” тощо). Важливо здійснити аналіз його структури, рівнів розвитку та можливостей цілеспрямованого розвитку здатності людини виявляти милосердя. Одним з напрямків розгляду цього конструкту має стати вивчення перспектив виховання милосердя засобами психологічної практики та його зв'язку з покращенням якості життя.

Особливу увагу привертає милосердя в структурі особистості лікарів як носіїв гуманістичних засад, що діють у сучасній Україні. Виходячи з положень Етичного кодексу лікаря України, заснованого на принципах гуманізму та милосердя, основними цінностями наголошуються життя та здоров'я людини, а лікар має дотримуватись певних моральних принципів. Серед них – гуманне ставлення до людини, співчуття та співучасть, доброзичливість, благодійність та милосердя, терплячість, взаємодвіра, порядність та справедливість.

Феномен милосердя висвітлювався у різноманітних дослідженнях та представлений концепціями милосердя вітчизняних і зарубіжних психологів та педагогів. Вітчизняними науковцям вивчалися особливості прояву милосердя у лікарів та представників інших професій (Shevchenko, Markova, 2019), формування професійно значущих якостей майбутніх молодших спеціалістів сестринської справи (Данюк, 2016), вплив мотиваційної сфери на пізнавальну активність та професійне становлення майбутніх лікарів (Borysiuk, 2019), вчинок милосердя як моральне становлення особистості (Коваль, 2017), психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів (Юдіна, 2004). Зарубіжними науковцями досліджено виховання милосердя у майбутніх медичних сестер (Недоводеева, 2006), розвиток співчуття (Gilbert, 2019), феномен прощення (Luskin, 2010), емпатії (Gelhaus, 2012) та само-співчуття (Neff, Germer, 2017).

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показав, що, незважаючи на представленість великої кількості теоретичних досліджень, які пропонують різні погляди на сутність милосердя, існує дефіцит емпіричних досліджень милосердя як самостійного феномену, в контексті професійних якостей. Зокрема, недостатньо

allow developing practical measures of increasing the level of doctors' mercy.

Hypothesis. The study has been based on the assumption that the mercy as an integral personally and professionally significant quality of a doctor is determined by the harmonious development of cognitive, emotional-and-motivational and behavioral components; under usual conditions of profession activity, mercy is not manifested enough.

The purpose of the research is to highlight the results of an empirical study of the mercy manifestation of doctors.

Methodology

In the study, we relied on scientific developments on the criteria for the mercy formation (Nedovodieeva, 2006), formation of the professionally significant qualities of the medical staff and future doctors (Borysiuk, 2019; Danyuk, 2016; Halian et al., 2020; Matiukha et al., 2020; Mitina, 2017; Solodukho, 2014; Yudina, 2004; Yuriyeva, 2019), development of compassion (Gilbert, 2019; Neff & Germer, 2017).

Research methods: theoretical: induction and deduction (for formation and testing of the hypothesis), analysis, synthesis, generalization (analysis and synthesis of literature on the selected problem, synthesis and generalization of the results); empirical: psychodiagnostic methods for studying a structure of the mercy, degree of development of the mercy components, psychological characteristics of an individual; mathematical and statistical methods.

Research sample

The research sample consisted of 120 doctors working in Zaporizhia Regional Oncology Dispensary, "Oncolife" Medical Center and Zaporizhia Emergency and Ambulance Hospital. Age of respondents 25–45 years, professional experience is 5–17 years.

Procedures and instruments

Empirical study of the mercy manifestation of doctors has been held in 2019-2020 in three stages.

The first stage is an implementation of theoretical analysis of psychological and pedagogical literature on the research topic, determination of approaches to the study of the problem, substantiation of the structural model of doctors' mercy.

представлені дослідження прояву милосердя у представників медичної сфери. Вивчення особливостей цього феномену дозволить розробити практичні заходи з підвищення рівня прояву милосердя у лікарів.

Гіпотеза. В основу дослідження було покладено припущення про те, що милосердя, як інтегральна особистісно і професійно значуща якість лікаря, визначається гармонійним розвитком когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів і в звичайних умовах професійної діяльності проявляється недостатньо.

Мета дослідження – висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей прояву милосердя у лікарів.

Методологія

В дослідженні ми спиралися на наукові розробки щодо критеріїв сформованості милосердя (Недоводеева, 2006), формування професійно значущих якостей медичних працівників, та майбутніх лікарів (Borysiuk, 2019; Halian et al., 2020; Данюк, 2016; Мітіна, 2017; Солодухо, 2014; Юдіна, 2004; Yuriyeva, 2019), розвитку співчуття (Gilbert, 2019; Neff, Germer, 2017).

Теоретичні методи дослідження: індукції і дедукції (для формування та перевірки гіпотези), аналізування, синтезування, узагальнення (аналізування і синтезування літератури з обраної проблеми, синтезування і узагальнення отриманих результатів). Емпіричні: психодіагностичні методики для дослідження структури милосердя, ступеню розвитку складових милосердя, психологічних особливостей особистості; математико-статистичні методи.

Учасники

Дослідницьку вибірку склали 120 лікарів. Вік досліджуваних 25–45 років, професійний стаж 5–17 років. Респондентами виступили лікарі Запорізького обласного онкологічного диспансеру, МЦ "Онколайф" та Міської лікарні екстреної та швидкої медичної допомоги м. Запоріжжя.

Процедура та інструменти

Емпіричне вивчення особливостей прояву милосердя у лікарів проводилося в 2019-2020 роках у три етапи.

The second stage is a selection of a reliable package of diagnostic techniques, formation of a research sample, conduction of an empirical study of the mercy manifestation of doctors.

The third stage is quantitative processing and qualitative analysis of the received data, interpretation of the results, analysis of methods of increasing the level of the mercy manifestation of doctors.

Psychodiagnostic tools consisted of the following methods: "Sacks sentence completion test" (author J. Sachs, in modif.) to study an individual attitude to the help, idea of the mercy, general empathic abilities; "Diagnosis of empathic abilities" (V. Boyko) in order to study manifestations of the empathy as an individual ability to empathize with problems of others; "Empathic potential of a personality" (I. Yusupov) to research the emotional individual response to the experiences of others; "Diagnosis of social and psychological attitude of an individual in the motivational and needs sphere" (O. Potiomkina) in order to study social and psychological sets of an individual.

Data analysis

Mathematical and statistical methods of experimental data processing based on the IBM SPSS-20 statistical software package: quantitative and qualitative analysis of the research results, descriptive statistics (calculation of average values, finding the percentage distribution), correlation method by K. Pearson.

Results

A doctor's constant interactions with a patient, which provide care and render necessary assistance, are an important condition for recovery and suggest a fairly high level of professionally significant moral and cultural qualities. Namely: mercy (humanity, empathy, sensitivity, benevolence), attentiveness, sincerity, honesty, optimism, emotional restraint, patience, compassion, care, politeness, tact, sociability, tolerance. The main psychological factor in its development is the desire to help patients, promoting their treatment and getting rid of physical and mental illnesses (Ushakova, 2018).

The mercy, from the point of view of the medical ethics and deontology, should be a foundation on which a doctor's professional development

Перший етап: здійснення теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури з теми дослідження, визначення підходів до вивчення проблеми, обґрунтування структурної моделі милосердя лікарів.

Другий етап: здійснення підбору надійного пакету діагностичних методик, формування дослідницької вибірки, проведення емпіричного дослідження особливостей прояву милосердя лікарів.

Третій етап: кількісна обробка і якісний аналіз отриманих даних, здійснення інтерпретації результатів дослідження, аналіз методів підвищення рівня прояву милосердя у лікарів.

Психодіагностичний інструментарій склали такі методики: "Методика незакінчених речень" (Дж. М. Сакс, модиф.) – для дослідження ставлення особистості до допомоги, уявлення про милосердя, загальних емпатійних здібностей; "Діагностика емпатійних здібностей" (В. В. Бойко) – з метою дослідження проявів емпатії як здатності особистості співпереживати проблемам інших людей; "Емпатійний потенціал особистості" (І. М. Юсупов) – для вивчення емоційного відгуку особистості на переживання інших; "Діагностика соціально-психологічних настанов особистості у мотиваційно-потребовій сфері" (О. Ф. Потьомкіна) – з метою дослідження соціально-психологічних настановлень особистості.

Статистичне аналізування

Математико-статистичні методи обробки експериментальних даних здійснювалося на базі пакету статистичних програм IBM SPSS v. 20: кількісний і якісний аналіз результатів дослідження, описова статистика (обчислення середніх значень, знаходження процентного розподілу), метод кореляції за К. Пірсоном.

Результати

Постійні взаємодії лікаря з пацієнтом, які передбачають догляд і надання останньому необхідної допомоги та є важливою умовою одужання, передбачають досить високу розвиненість низки професійно-значущих моральних і культурних якостей. А саме: милосердя (гуманності, емпатійності, чуйності, доброзичливості), уважності, щирості, чесності, оптимізму, емоційної стриманості, терплячості,

and patients' care is based. It is a supporting factor in the development of the ability and desire to professional caring and compassion. The mercy can be both method and purpose, and result of the professional education. A doctor's mercy is closely linked to empathy, which is a professionally important quality.

Based on a theoretical analysis of the mercy problem (Nedovodieeva, 2006) and taking into consideration specifics of the medical activities (Ushakova, 2018), we have elaborated a structural model of doctors' mercy, which includes cognitive, emotional-and-motivational and behavioral components (Fig. 1). The cognitive component includes notions of the mercy, awareness of need for the mercy behavior. Emotional-and-motivational component is characterized by the developed status of the empathic abilities, personal social and psychological orientation for altruism. The behavioral component is manifested in implementation of the certain mercy behavior.

With purpose of the complex quantitative and qualitative analysis of results of the research, the received data will be presented according to the structural and semantic essence of the mercy manifestation of doctors.

In order to learn the awareness of need for the mercy behavior and attitudes towards the mercy in general we used Sacks sentence completion test. According to the obtained data, the respondents have not reached the maximum value on the scales (8 points), the results quickly reach the average values (attitude to help – 2.87 points; notions of the mercy – 3.91 points; notions of the empathy – 1.4 points). It is also possible to note the absence of sharply negative tendencies in the group – on average, the attitude to these three key parameters is mainly positive.

The respondents can be characterized by a positive attitude to help (in relation to both help as sister and recipient of help) and a positive perception of the mercy, while notions of the empathy have lower scores. According to the obtained data, doctors tend to perceive their care as something free, without expecting a reward; they think that the help to another person should not burden them. The respondents are positively attuned to situations

співчутливості, турботливості, ввічливості, тактовності, комунікабельності, толерантності. Основний психологічний чинник їх розвитку – це прагнення допомагати пацієнтам, сприяючи їх лікуванню та позбавляючи від фізичних і психічних хвороб (Ушакова, 2018).

Милосердя, з точки зору медичної етики та деонтології, має бути фундаментом, на якому ґрунтується професійний розвиток лікаря та догляд за хворими. Воно є допоміжним фактором у розвитку вміння та бажання професійно проявити турботу і співчуття. Милосердя може виступати і засобом, і метою, і результатом професійної підготовки. Милосердя лікаря розглядається у тісному зв'язку з емпатією, що є його професійно важливою якістю.

На підставі теоретичного аналізу проблеми милосердя (Недоводеева, 2006) та беручи до уваги специфіку медичної діяльності (Ушакова, 2018), нами розроблена структурна модель милосердя лікарів, яка включає когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти (рис. 1). Когнітивний компонент включає уявлення про милосердя, усвідомлення необхідності милосердної поведінки. Емоційно-мотиваційний компонент характеризується розвиненістю здібностей до емпатії, соціально-психологічна настанова особистості на альтруїзм. Діяльнісний компонент виявляється у реалізації певної милосердної поведінки.

З метою комплексного кількісного та якісного аналізу результатів дослідження особливостей прояву милосердя у лікарів, отримані дані будуть подані відповідно до структурно-змістової сутності милосердя.

Для вивчення усвідомлення необхідності милосердної поведінки та ставлення до милосердя взагалі ми використовували методику незакінчених речень. Згідно з отриманими даними, досліджувані не досягли максимального значення за шкалами (8 балів), результати швидше добирають середніх значень (ставлення до допомоги – 2.87 балів; уявлення про милосердя – 3.91 балів; уявлення про емпатію – 1.4 балів). Можна також відмітити відсутність різко негативних тенденцій у групі – в середньому, ставлення до цих трьох ключових параметрів є більшою мірою позитивним.

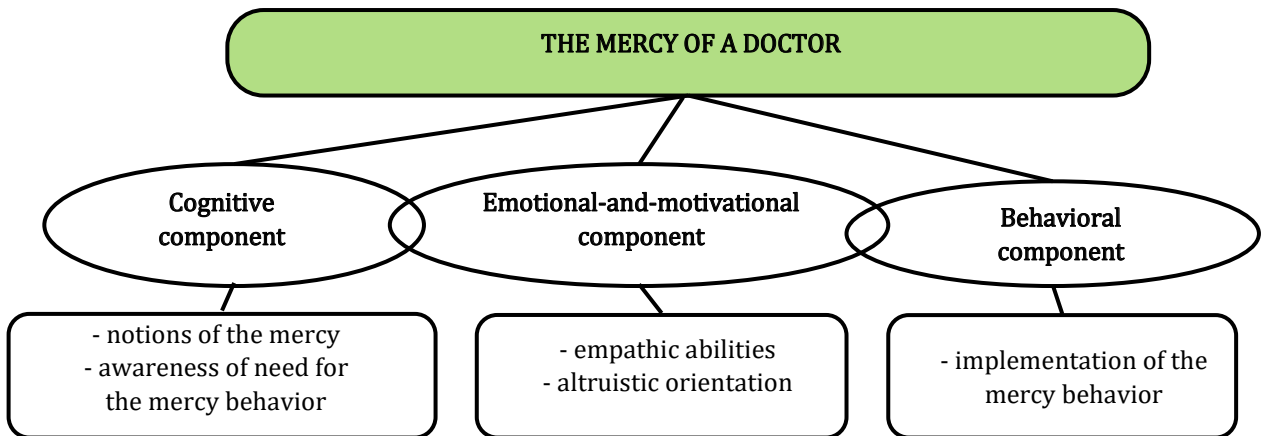

Fig. 1. Structural model of the mercy of a doctor

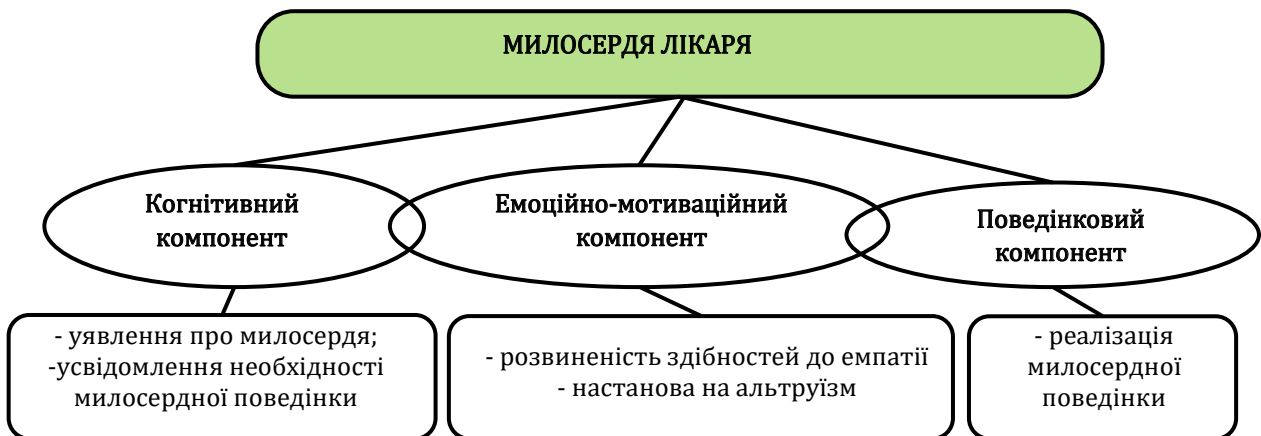

Рис. 1. Структурна модель милосердя лікаря

in which there is either provision or receipt of assistance from another person. For a doctor, help is not a “special” way of acting and does not carry additional values, but rather is aimed at solving a difficult situation.

Here are examples of the most representative statements. The most positive attitude to the mercy can be illustrated by the following sentences: “The gift of good people”; “Helping others fills you”; “This is great”.

A sharply negative attitude to the mercy may be expressed, in our opinion, by the following notions: “You can be used”; “This is a weakness”; “Something bad is happening”.

The most positive attitude to help and willingness to help can be illustrated by the

Для досліджуваних характерним є позитивне сприйняття допомоги (у відношенні як до об’єкта, що отримує допомогу, так і до суб’єкта, що сприймає її) та позитивне уявлення про милосердя, водночас показники уявлень про емпатію виявилися нижчими. Згідно з отриманими даними, лікарі схильні сприймати свою допомогу як щось безоплатне, без очікування винагороди; вони не вважають, що допомога іншій людині має їх обтяжувати. Досліджувані позитивно налаштовані на ситуації, у яких фігурує або надання, або отримання допомоги з боку іншої людини. Для лікаря допомога не є “особливим” способом дій та не несе додаткових значень, а скоріше спрямована на вирішення складної ситуації.

following statements: "I do my best"; "I get a lot of pleasure"; "I feel my own significance".

A sharply negative attitude to help: "It leads to impudence of people"; "I have problems"; "It's not real".

To the most positive attitude to empathy, we included the following statements: "I try to help, cheer up"; "It makes me better"; "I'm upset if someone is upset".

Sharply negative perception of empathy: "The heart cannot stand"; "It will end badly for me"; "I will go crazy" and so on.

Interestingly, although the views of the majority of respondents match up on the condition of receiving help – namely, in order to receive help, one only needs to ask for it, they also perceive it as something that can appear as an object of exchange. That is, there is a contradiction between the mind attitudes "to get help, you just have to ask" and "when they help me, they always expect rewards".

Consider specifics of the empathic abilities of doctors. Results obtained by the method of V. Boyko are presented in Fig. 2.

The received data have shown that the studied doctors tend to rely on a rational channel of empathy (2.95 points), have developed mind attitudes for empathy (3.37 points) and prefer to create a trusting atmosphere (3.3 points). The respondents have also shown average scores of the ability to identify (2.8 points), that is the basis of empathy. At the same time, respondents rely less on the emotional channel of empathy (2.6 points), which is understood as entering into emotional resonance with another, deep compassion and complicity. This channel of empathy is also associated with a certain energy adjustment in order to understand the inner world and behavior of an interlocutor. As a result, doctors use the emotional channel of empathy less: they are not willing to expend mental energy to establish an emotional connection or deepen into the inner psychological life of a person. Slightly higher indicators on the scale of the intuitive channel of empathy (2.7 points) indicate the willingness of the respondents to rely primarily on illogical and subconscious knowledge in assessing behavior and condition of a partner.

Наведемо приклади найбільш характерних висловлювань. Максимально позитивне ставлення до милосердя можна проілюструвати такими продовженнями речень: "дар добрих людей"; "допомога іншим тебе наповнює"; "це чудово".

Різко негативне ставлення до милосердя виражається, на нашу думку, такими уявленнями: "тобою можуть скористатися"; "це слабкість"; "трапляється щось погане".

Максимально позитивне ставлення до допомоги та готовність допомагати можна проілюструвати такими висловлюваннями: "роблю все можливе"; "отримую сильне задоволення"; "відчуваю власну значущість".

Різко негативне ставлення до допомоги: "призводить до зухвалості людей"; "у мене виникають проблеми"; "це несправжність".

До максимально позитивного ставлення до емпатії ми віднесли такі висловлювання: "намагаюсь допомогти, розвеселити"; "це робить мене краще"; "засмучуюсь, якщо хтось засмучений".

Різко негативне сприйняття емпатії: "серце не витримає"; "погано для мене закінчиться"; "зійду з розуму" тощо.

Цікаво, що, хоча погляди на умову отримання допомоги більшості досліджуваних збігається – а саме, для того, щоб отримати допомогу, необхідно лише попросити про неї, вони також сприймають її як щось, що може фігурувати як предмет обміну. Тобто, існує протиріччя між настановами "щоб отримати допомогу, треба лише попросити" та "коли мені допомагають, завжди очікують винагороди".

Розглянемо специфіку емпатійних здібностей лікарів. Результати, отримані за методикою В. В. Бойка, представлені на рис. 2.

Отримані дані засвідчили, що досліджувані лікарі схильні спиратися на раціональний канал емпатії (2.95 балів), мають розвинені настанови на емпатію (3.37 балів) та надають перевагу створенню довірливої атмосфери (3.3 балів). Також досліджувані отримали середні показники здатності до ідентифікації (2.8 балів) – що, як показано у теоретичній частині роботи, є основою емпатії. Водночас, респонденти меншою мірою спираються на емоційний канал емпатії (2.6 балів), що

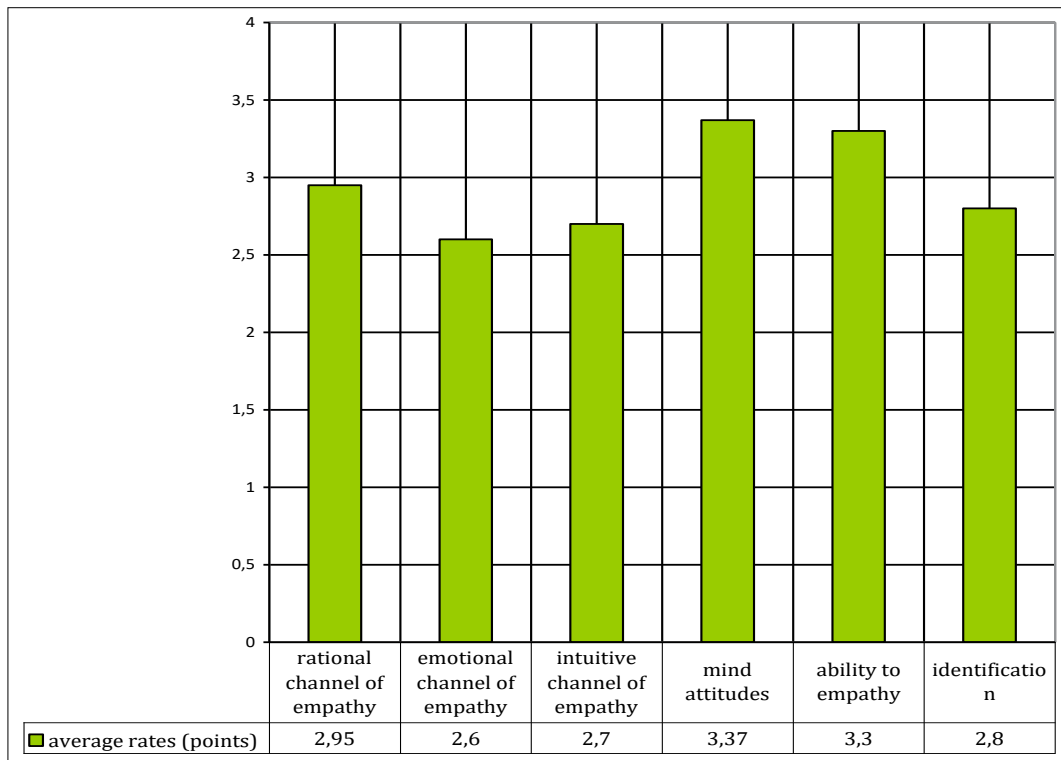

Fig. 2. Indicators of the empathic abilities of doctors

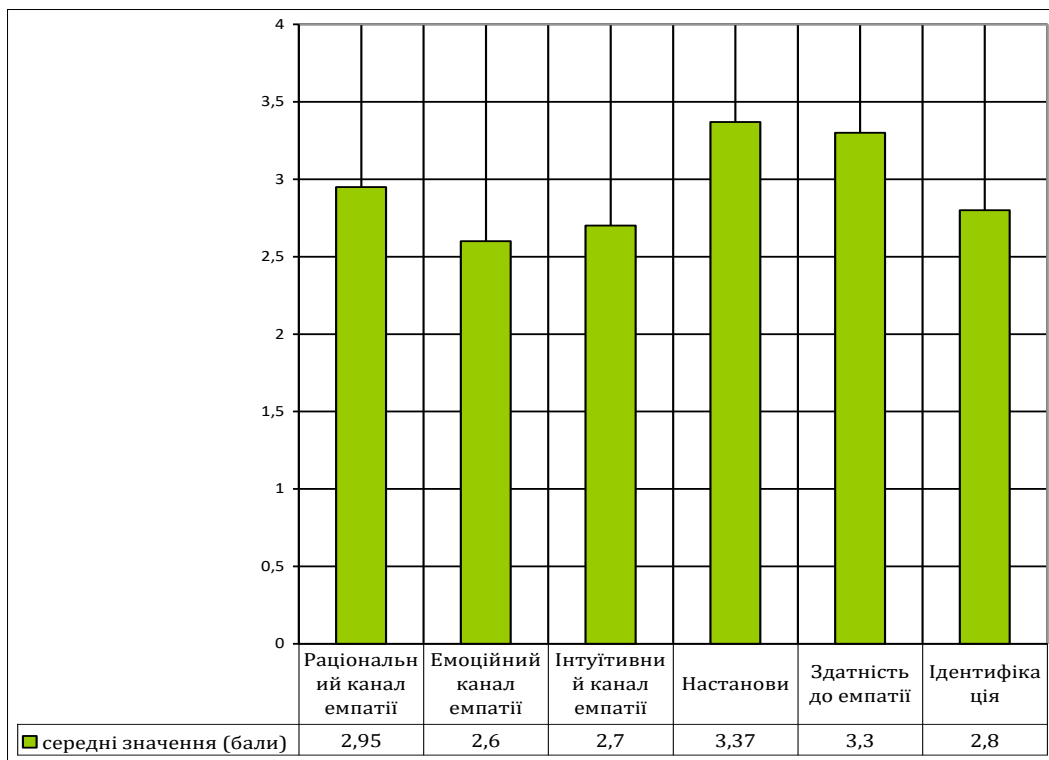

Рис. 2. Показники емпатійних здібностей у лікарів

Thus, according to the above analysis, doctors are more focused on the essence of a person, his or her problem; they are inclined to see the state of other, tend to express interest and at the same time prefer an unstrained, sincere atmosphere in communication.

The maximum score on each scale is 6 points, so indicators above the average level (more than 3 points) include such scales as the mind attitudes and ability to the empathy. Scales with indicators below the average level include: identification and the emotional channel of empathy.

Results of the general level of empathy of doctors are of concern: 20% of the studied doctors have a very low level of empathy, half (50%) is below the average level and 30% had an average level. The studied doctors have not shown a high level of empathy. It should be noted that the empathy is seen by us as the ability to enter the state of another person, using imagination and intuition; empathy is a factor of a doctor's readiness to professional activity. Exactly the ability to put oneself in the place of another and respond emotionally to the patient's experiences facilitates the establishment of trusting relationships, which are necessary to build a therapeutic dialogue.

Consider results of the next aspect component of the emotional-and-motivational component of the mercy of doctors that is a development of the altruism. Results by the method of O. Potiomkina are presented in fig. 3.

The obtained data have shown that the rates of orientation on both altruism (5.89 points) and egoism (4.3 points) are in the same numerical range of the average level. Such results may seem very contradictory firstly, as they appear to be two mutually exclusive tendencies, but this can be explained by the attempt to find a balance in the form of "appropriate" altruism, which does not imply sacrifice and emotional inclusion in all events.

The maximum number of points on each scale is 11. Therefore, the highest rates have been obtained on the scale of orientation on the result (6.06 points), and the lowest has been got on the orientation on the egoism (4.3 points). Analyzing psychological profiles of the respondents, we can say that the studied doctors are aimed at obtaining the desired result and tend to act in favor of the result, even

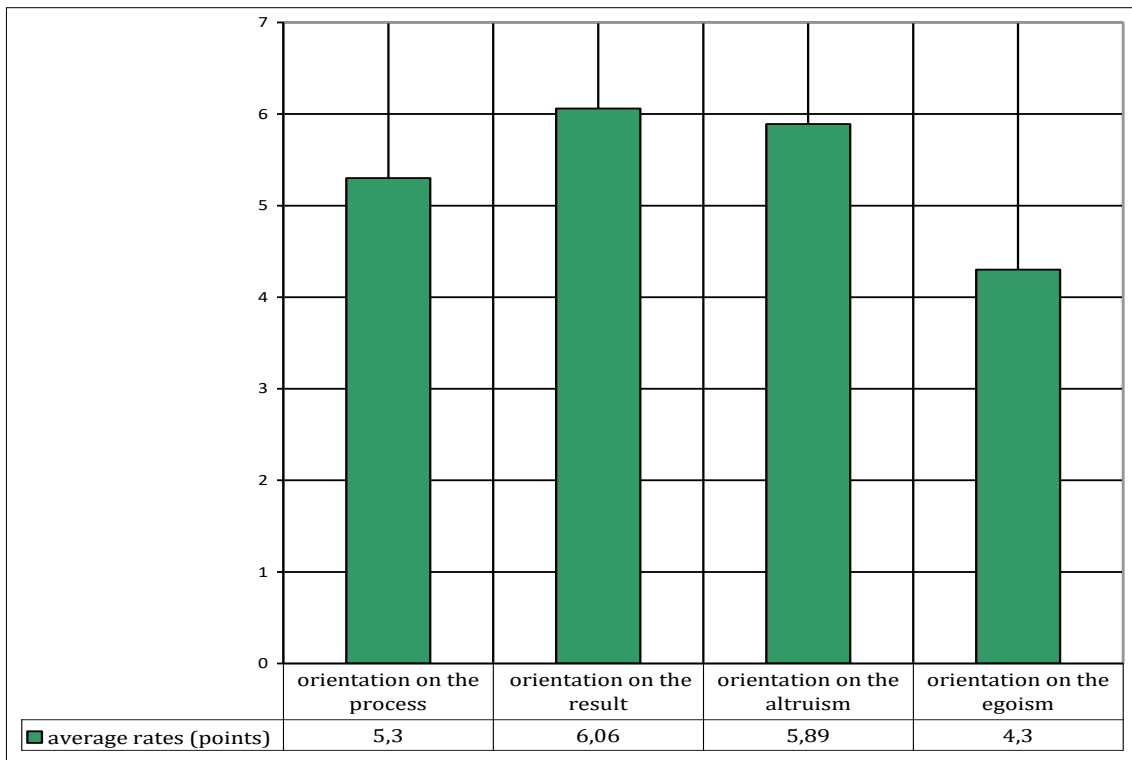
розуміється як входження до емоційного резонансу з іншим, глибоке співчуття та співучасть. Цей канал емпатії також пов'язаний із певним енергетичним підстроюванням з метою розуміння внутрішнього світу та поведінки співрозмовника. Тож лікарі менше використовують емоційний канал емпатії: вони не налаштовані витрачати психічні сили для встановлення емоційного зв'язку або поглиблення до внутрішнього психологічного життя людини. Дещо вищі показники за шкалою інтуїтивного каналу емпатії (2.7 балів) свідчать про готовність досліджуваних спиратися, в першу чергу, на нелогічні та підсвідомі знання в оцінці поведінки та стану партнера.

Отже, згідно з приведеним аналізом, лікарі є більш націленими на суть людини, її проблему; вони налаштовані бачити стан іншого, схильні до виказування зацікавленості та водночас надають перевагу ненапруженій, щирій атмосфері у спілкуванні.

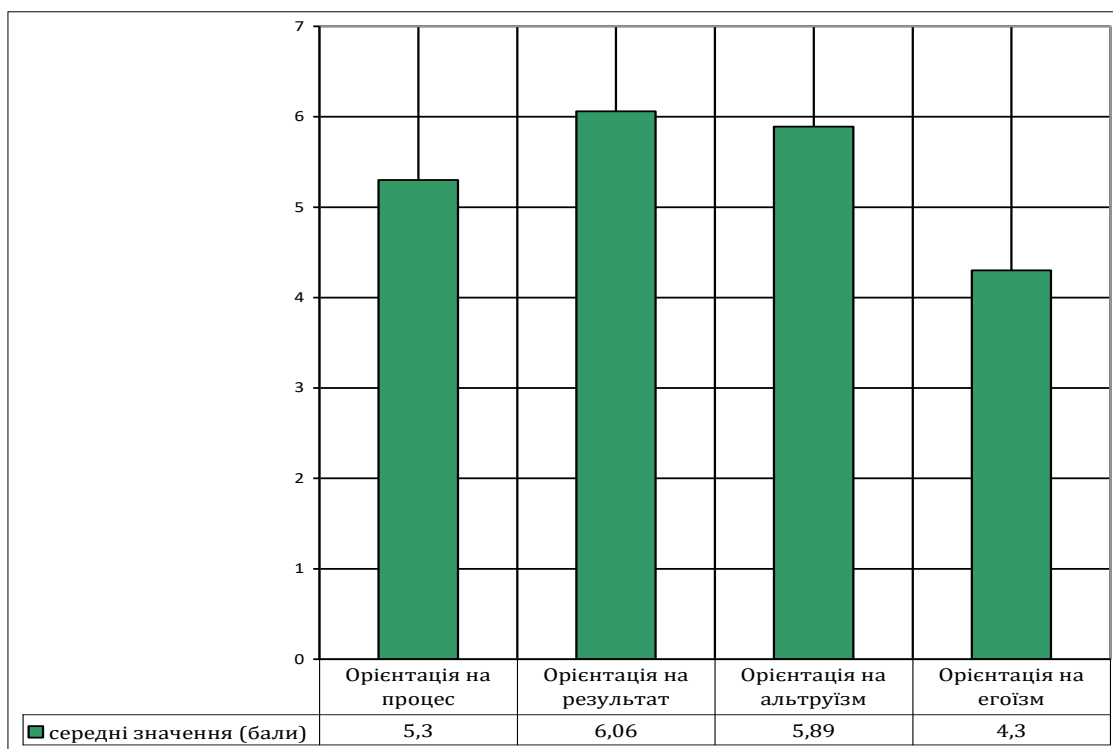
Максимальний бал за кожною шкалою – 6.0 балів. Також до показників вище середнього рівня (більше 3-х балів) можна віднести такі шкали, як настанови та здатність до емпатії. До показників значно нижче середнього належать дані таких шкал, як ідентифікація та емоційний канал емпатії.

Занепокоєння викликають результати вивчення загального рівня емпатії лікарів: 20% досліджуваних лікарів мають дуже низький рівень емпатії, половина (50%) – знижений рівень та 30.0% – середній рівень. Жоден з досліджуваних лікарів не продемонстрував високого рівня емпатії. Слід зауважити, що емпатія розглядається нами як здатність входити в стан іншої людини, застосовуючи уявлення та інтуїцію, становить собою фактор готовності лікаря до професійної діяльності. Саме здатність ставити себе на місце іншого та емоційно відгукуватися на переживання хворого сприяє встановленню довірчих стосунків, необхідних для побудови терапевтичного діалогу.

Розглянемо результати за наступною складовою емоційно-мотиваційного компоненту милосердя лікарів – розвиненістю альтруїзму. Результати за методикою О.Ф. Потьомкіної подані у рис. 3.

Fig. 3. Indicators of social and psychological attitudes in the motivational and needs sphere of doctors

Рис. 3. Показники соціально-психологічних настанов особистості у мотиваційно-потребовій сфері лікарів

in difficult conditions, in the presence of certain difficulties and failures.

According to the presented data, the studied doctors are less process-oriented (5.3 points). This means that they are more positive about the routine work required to achieve results, prone to methodical work, which may not even be interesting, but is necessary for ensuring future results.

Thus, the studied doctors do not have excessive egoism. Probably, when making important decisions, they tend to consider the consequences that affect them personally. Also, it is impossible to exclude the positive value of some part of the "reasonable egoism", the absence of which can harm a person.

Consider results of the study of the behavioral component of the mercy that is an implementation of the mercy behavior of doctors. The data obtained by the method of I. Yusupov are presented in Fig. 4.

A maximum score that can be obtained by a respondent on each of the scales is 15 points. Obviously, the sample does not show high results on any of the scales. Results that can be considered higher than the average level are in a group of doctors in such indicators as empathy towards parents (8.58 points), empathy in relation to the elderly (8.35 points) and empathy for strangers or unfamiliar people (8,1 points).

Interestingly, the lowest score has been recorded on the scale of empathy towards the children (6.02 points). In our opinion, this may be another proof of existence of a certain psychological protection, which requires doctors to distance themselves from the most emotionally influential situations, which maybe, for example, the treatment of a child.

Speaking of average scores of the general level of the empathy, which can be calculated from the sum of scores of all scales, the studied doctors got 44.2 points, which corresponds to the average level of empathy in behavior. The results show that the studied doctors are quite sensitive people, but are more likely to rely on their judgments about the actions of others than to trust their inner feelings and intuition. They control their emotional manifestations quite well and treat with caution to violent expression

Отримані дані засвідчили, що показники орієнтації як на альтруїзм (5,89 балів), так і егоїзм (4,3 балів) знаходяться в однаковому числовому діапазоні середнього рівня. Такі дані на перший погляд можуть бути дуже суперечливими, адже уявляється, що це дві взаємовиключні тенденції, проте це можна пояснити спробою знайти баланс у вигляді "доречного" альтруїзму, що не має на увазі жертвності та емоційного включення до всіх без винятку подій.

Максимальна кількість балів за кожною шкалою – 11.0. Тож найвищі значення досліджувані отримали за шкалою орієнтації на результат (6.06 балів), а найменші – з орієнтації на егоїзм (4.3 балів). Аналізуючи їх психологічний профіль, можна сказати, що досліджувані лікарі спрямовані на отримання бажаного результату та схильні діяти на користь результату навіть у складних умовах, при наявності певних труднощів та невдач.

Згідно з представленими даними, досліджувані медики є менш орієнтованими на процес (5.3 балів) – тобто, більш позитивно ставляться до рутинної роботи, що необхідна для досягнення результатів, схильні до методичної праці, що може навіть не викликати цікавості, але є необхідною для забезпечення результатів у майбутньому.

Отже, досліджувані лікарі не мають надмірно вираженого егоїзму. Ймовірно, при прийнятті важливих рішень вони схильні розглядати наслідки, що позначаються особисто на них. Також, не треба виключати позитивне значення деякої частки "розумного егоїзму", відсутність якого може нашкодити людині.

Розглянемо результати дослідження за складовою поведінкового компонента милосердя – реалізацією милосердної поведінки у лікарів. Отримані дані за методикою І. М. Юсупова представлені на рис. 4.

Максимальним балом, що може отримати досліджуваний за кожною із шкал, є 15.0 балів. Очевидно, що вибірка не демонструє високі результати за жодною із шкал. Результати, які можна вважати вищими за середній рівень, має група лікарів за такими показниками, як емпатія по відношенню до батьків (8.58 балів), емпатія стосовно людей похилого віку (8.35 балів) та емпатія

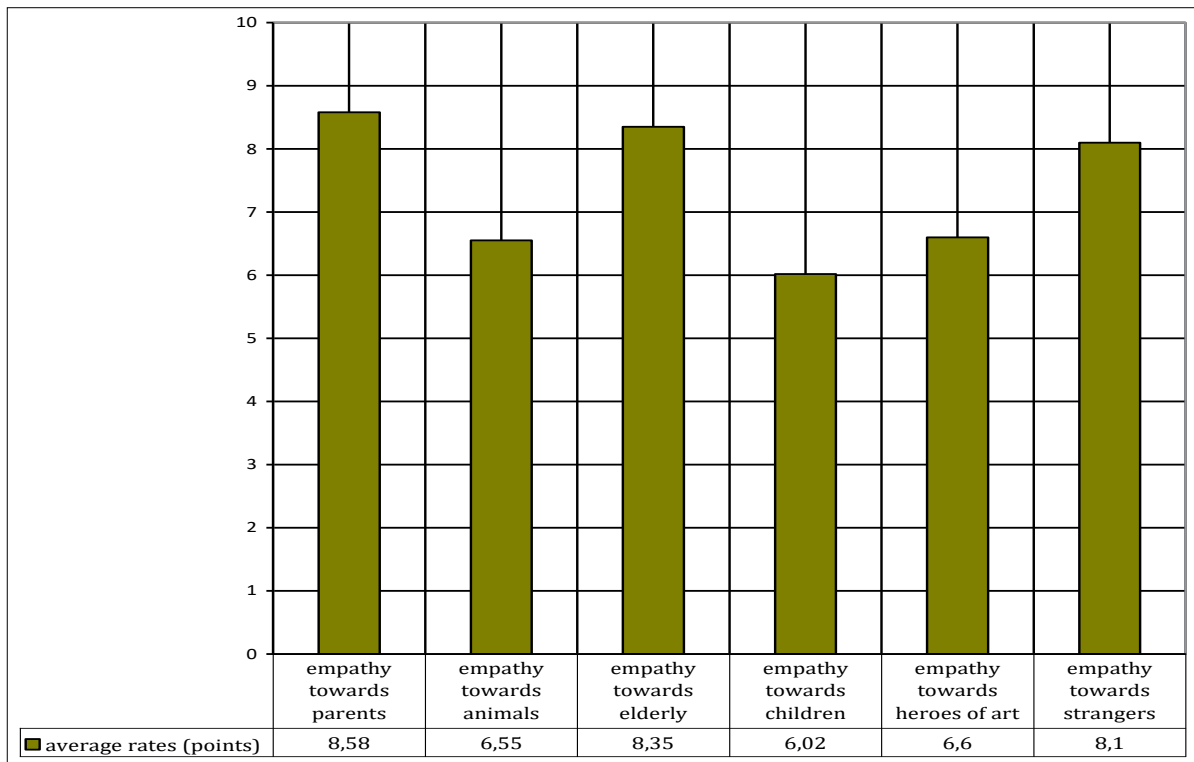

Fig. 4. Indicators of the empathic potential of doctors

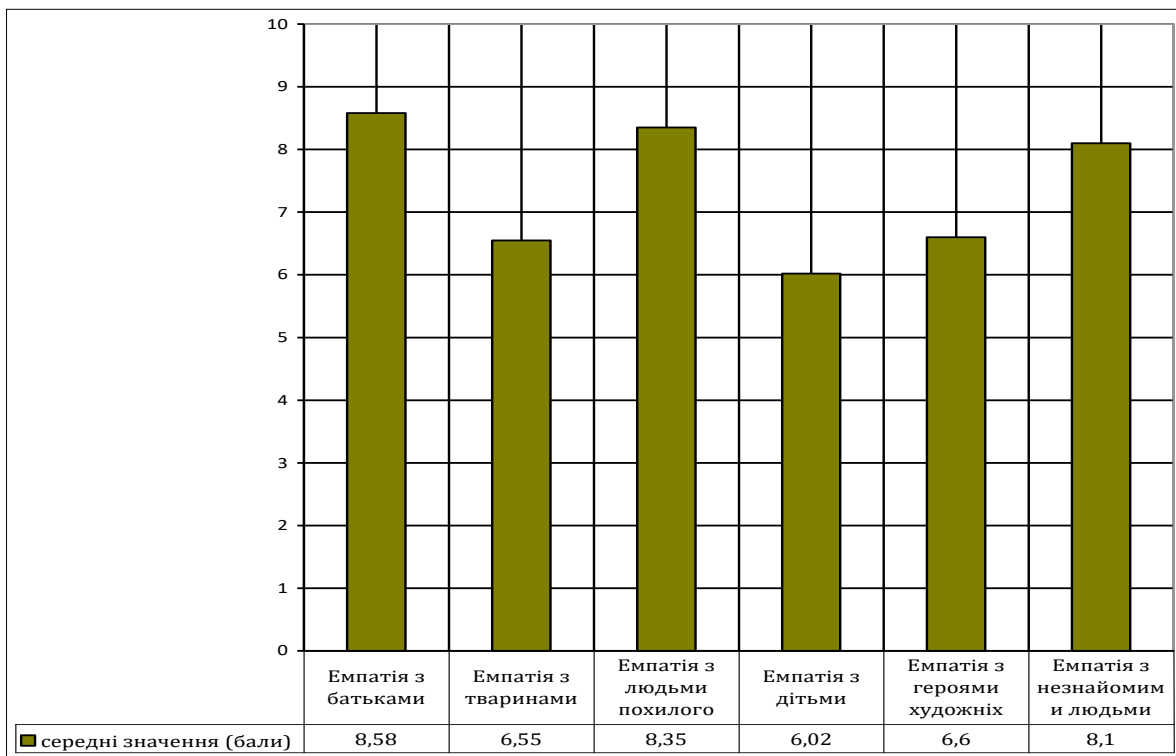

Рис. 4. Показники емпатійного потенціалу лікарів

of emotions by another person. Sometimes other people's actions come as a surprise to them due to lack of imagination in predicting relationships.

In order to identify the general picture of correlation between the structural components of the mercy of doctors, we have used K. Pearson's method.

Correlation analysis has shown positive interconnections between all structural components of the mercy. Analysis of interconnections of the *cognitive* component with *emotional-and-motivational* and *behavioral* components has allowed to establish the following significant correlations:

- ability to empathy with the attitude to help ($r=.30$; $p\leq.01$); notions of the mercy ($r=.21$; $p\leq.01$); readiness for empathy ($r=.42$; $p\leq.01$);

- orientation on altruism with attitude to help ($r=.35$; $p\leq.01$); notions of the mercy ($r=.29$; $p\leq.01$); readiness for empathy ($r=.33$; $p\leq.01$);

- orientation on egoism with the notions of mercy ($r=-.28$; $p\leq.01$); readiness for empathy ($r=-.40$; $p\leq.01$). The revealed in versely proportional correlation means that the higher the orientation on egoism, the less this person thinks about the need for mercy and compassionate behavior;

- empathic potential with the attitude to help ($r=.37$; $p\leq.01$); notions of the mercy ($r=.27$; $p\leq.01$); readiness for empathy ($r=.43$; $p\leq.01$).

Analysis of interconnections of the *emotional-and-motivational* component with the *behavioral* component has allowed to establish the following significant correlations:

- empathic potential with abilities to empathy ($r=.32$; $p\leq.01$); orientation on altruism ($r=.42$; $p\leq.01$); orientation on egoism ($r=-.25$; $p\leq.01$).

Thus, results of the correlation analysis have shown the existence of positive interconnections between all structural components of the mercy. The revealed strength of correlations confirms the assumption that mercy as a professionally important quality of a doctor is determined by the harmonious development of cognitive, emotional-and-motivational and behavioral components. Results of the study also confirm that under usual conditions of professional activity, mercy is not manifested enough.

відносно незнайомих або малознайомих людей (8.1 балів).

Цікаво, що найнижчий результат зафіксовано за шкалою емпатії з дітьми (6.02 балів). На нашу думку, це може бути ще одним доказом існування певного психологічного захисту, що вимагає медиків відсторонюватися від найбільш емоційно впливових ситуацій, якою може бути, наприклад, лікування дитини.

Говорячи про середні показники загального рівня емпатії, що можна підрахувати за сумою показників всіх шкал, досліджувані лікарі мають 44.2 балів, що відповідає середньому рівню прояву емпатії у поведінці. Отримані результати свідчать про те, що досліджувані лікарі – досить чутливі особи, але більш схильні покладатися на свої судження щодо вчинків інших людей, ніж довіряти внутрішнім відчуттям та інтуїції. Досить добре контролюють свої емоційні прояви та з обережністю ставляться до бурхливого виказування емоцій з боку іншої людини. Іноді вчинки інших людей стають для них несподіванкою – через брак уяви у прогнозуванні стосунків.

З метою виявлення загальної картини взаємозв'язку структурних компонентів милосердя у лікарів було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції за К. Пірсоном (r).

За результатами кореляційного аналізу було зафіксовано наявність позитивних взаємозв'язків між всіма структурними компонентами милосердя. Аналіз взаємозв'язку *когнітивного* компоненту з *емоційно-мотиваційним* та *поведінковим* компонентами дозволив встановити наступні значущі взаємозв'язки:

- розвиненості емпатійних здібностей з ставленням до допомоги ($r=0.30$; $p\leq.01$); уявленням про милосердя ($r=0.21$; $p\leq.01$); готовністю до емпатії ($r=0.42$; $p\leq.01$);

- орієнтації на альтруїзм з ставленням до допомоги ($r=0.35$; $p\leq.01$); уявленням про милосердя ($r=0.29$; $p\leq.01$); готовністю до емпатії ($r=0.33$; $p\leq.01$);

- орієнтації на егоїзм з уявленням про милосердя ($r=-0.28$; $p\leq.01$); готовністю до емпатії ($r=-0.40$; $p\leq.01$). Виявлена обернено пропорційна кореляція означає, що чим вищою є егоїстична орієнтація, тим менше

Discussion

The obtained results are in agreement with the data of our previous research (Shevchenko & Markova, 2019), which conducted a comparative analysis of development of doctors' mercy and specialists of other professions. Statistically proved the presence of certain differences in the mercy manifestation in both groups on the following indicators: empathy channel (emotional for non-medical professions; rational for doctors), social and psychological attitudes of a personality (orientation on the process for non-medical professions; orientation on the result for doctors); instrumental values (more important values among the medicians are accuracy, education); attitude to help (doctors have more positive attitude to providing and receiving care).

At the same time, speaking about the qualitative characteristics of the mercy manifestation of doctors, it should be noted that most of the studied parameters have been recorded in the range of the average level. Consider the obtained results by the mercy components particularly.

Cognitive component. Respondents can be characterized by a positive attitude to help and positive notions of the mercy, while their notions of empathy are lower. Speaking of the mercy, respondents tend to use positive and warm words. Results of the empathy research can be explained by the presence of sharply negative responses to situations that describe the emotional inclusion and concerning of the condition of other people. From our point of view, this clarifies peculiarity of the empathy as something that requires limiting choice of the empathy objects and preventing emotional burnout of doctors. Thus, it can be assumed that a doctor must allocate his or her emotional forces according to the arising situation. In our opinion, such understanding and management of own resources should be considered as one of the characteristics of a doctor's professional competence. Naturally, the question arises whether the empathy can be considered as an existential resource, or whether the empathy itself requires other resources – social, psychological, and so on.

Emotional-and-motivational component. Research of specifics of the empathic abilities

особа замислюється над необхідністю милосердя та милосердної поведінки;

- емпатійного потенціалу зі ставленням до допомоги ($r=0.37$; $p\leq 0.01$); уявленням про милосердя ($r=0.27$; $p\leq 0.01$); готовністю до емпатії ($r=0.43$; $p\leq 0.01$).

За результатами кореляційного аналізу було зафіксовано наявність позитивних взаємозв'язків між всіма структурними компонентами милосердя. Аналіз взаємозв'язку *емоційно-мотиваційного* та *поведінкового* компонентів милосердя дозволив встановити такі значущі взаємозв'язки:

- емпатійного потенціалу з емпатійними здібностями ($r=0.32$; $p\leq 0.01$); орієнтацією на альтруїзм ($r=0.42$; $p\leq 0.01$); орієнтацією на егоїзм ($r=-0.25$; $p\leq 0.01$).

Отже, результати кореляційного аналізу засвідчили наявність позитивних взаємозв'язків між всіма структурними компонентами милосердя. Виявлена міцність кореляційних зв'язків підтверджує припущення про те, що милосердя як професійно-важлива якість лікаря, визначається гармонійним розвитком когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів.

Дискусія

Отримані результати суголосні з даними нашого попереднього дослідження (Shevchenko, Markova, 2019), у якому було проведено порівняльний аналіз розвитку милосердя у лікарів та у працівників інших професій. Статистично доведено наявність певних відмінностей у прояві милосердя у представників обох груп за такими показниками: канал емпатії (емоційний – у представників немедичних професій; раціональний – у медиків), соціально-психологічні настанови особистості (орієнтація на процес – у представників немедичних професій; орієнтація на результат – у медиків); інструментальні цінності (більше значення цінностей акуратність, освіченість для медиків); ставлення до допомоги (більша позитивна налаштованість на надання та отримання допомоги – у лікарів).

Водночас, говорячи про якісні характеристики прояву милосердя у лікарів, слід відзначити, що більшість досліджуваних параметрів

of doctors has shown that none of the respondents has a high level of the empathy. That is, most of the studied doctors are not inclined to establish emotional connections and empathy, even in the form of “I am with you” as the ability to enter the world of another person while maintaining the ability to return to the real world at any time. This may be due to the inability to regulate own emotional state, understand own emotions, and set boundaries. On the other hand, there is a question about the role of the empathy level of a doctor in view of the professional burnout but consideration of this problem is not one of the main goals of our study. It can be assumed that, according to the analysed theoretical views, the empathy decrease may play the role of a certain psychological protection.

These results are also similar to the data of other scientists: in comparison with the results of the study by S. Mitina (Mitina, 2017), where 80% of doctors had low and below average levels of empathy. In our research, this rate is at the level of 70%, but the percentage of doctors with an average level of empathy is significantly higher (30% vs. 18%). The average rate of the empathy is at the level of 17.43 points, which, although included in the range of low levels of the empathy, is higher than in the study of O. Grogoleva (16.01 points) (Grogoleva, 2007).

It is difficult to compare the results with the data of T. Nedovodieeva's study (Nedovodieeva, 2006), because our respondents are not medical students who are only at the stage of formation of professional self-consciousness but already working professionals with different indicators of work experience. So, they have already overcome the first difficulties associated with encountering pictures of human pain and suffering and remained in the chosen profession.

Behavioral component. Implementation of the mercy behavior of doctors corresponds to an average level. It has been unexpected the lack of the highest level of empathy towards strangers and unfamiliar people because this category is the main in doctors' professional interaction. We can assume that the identified specificity of manifestation of the empathy of doctors is associated with a certain psychological protection; also, a possible appropriate solution

зафіксовано в діапазоні середнього рівня. Розглянемо детальніше отримані результати за компонентами милосердя.

Когнітивний компонент. Для респондентів характерним є позитивне сприйняття допомоги та позитивне уявлення про милосердя, водночас уявлення про емпатію виявилися нижчими. Говорячи про милосердя, досліджувані схильні використовувати позитивні та теплі слова. Результати досліджуваних щодо емпатії можна пояснити наявністю різко негативних відповідей на ситуації, що описували емоційне включення та переймання станом всіх інших людей. З нашої точки зору, це прояснює особливість емпатії як того, що вимагає все ж таки обмежувати вибір об'єктів емпатії та запобігати емоційному вигоранню лікаря. Таким чином можна припустити, що лікар повинен розподіляти свої емоційні сили відповідно до ситуації, що виникає. На нашу думку, таке розуміння своїх ресурсів та управління ними має розглядатися як одна з характеристик професійної компетентності лікаря. Закономірно постає питання про те, чи можна розглядати емпатію як екзистенційний ресурс, чи виявлення емпатії само по собі потребує наявності інших ресурсів – соціальних, психологічних тощо.

Емоційно-мотиваційний компонент. Вивчення специфіки емпатійних здібностей лікарів показало, що жоден респондент не продемонстрував високого рівня емпатії. Тобто опитані нами лікарі у своїй більшості не схильні до встановлення емоційного зв'язку та співпереживання навіть у формі “я з Вами” як здатність увійти до світу іншого, одночасно зберігаючи можливість у будь-який момент повернутися до реального світу. Можливо це є наслідком невміння регулювати власний емоційний стан, розуміння своїх емоцій та встановлення кордонів. З іншого боку, постає питання щодо ролі рівня емпатії лікаря з огляду на його професійне вигорання – але розгляд цієї проблеми не є однією з основних цілей нашого дослідження. Можна припустити, що, згідно з розглянутими теоретичними поглядами, зниження емпатії може виконувати роль певного психологічного захисту.

Ці результати також є подібними до тих, що були розглянуті нами у теоретичній частині, а саме: у порівнянні з результатами

may be distinguishing the concept of the “clinical mercy” such as the “clinical empathy” (Gelhaus, 2012), which will have certain structural features. Perhaps such data may be caused by the peculiarity of a doctor’s work: on the one hand, under conditions of stress, lack of time and contemplation of human suffering, simplicity of setting the emotional connection is lost; on the other hand, there may be no need for emotional understanding due to the presence of rich life experience. Thus, having acquired certain skills in understanding people intellectually, a doctor will not need emotional “adjusting” to each patient and thus retain a remarkable psychological resource.

Conclusions

The article has highlighted results of an empirical research of features of the mercy manifestation of doctors. A structural model of doctors’ mercy has been presented, which includes cognitive, emotional-and-motivational and behavioral components. Study of the cognitive component manifestation has shown that the respondents’ attitude to the key parameters is mainly positive. The doctors can be characterized by a positive attitude to help (in relation to both help assisted and recipient of help) and a positive perception of the mercy, while notions of the empathy have lower scores. Study of the empathic abilities (emotional-and-motivational component) has shown that the doctors tend to rely on a rational channel of empathy, have well-developed guidelines for empathy and prefer to create a trusting atmosphere. Most of the respondents are not inclined to establish emotional connections and empathy as the ability to enter the world of another person while maintaining the ability to return to the real world at any time. Research of personal social and psychological attitudes in the motivational and needs sphere (emotional-and-motivational component) have recorded an average level of altruistic orientations. The studied doctors are aimed at obtaining the desired result and tend to act in favor of the result, even in difficult conditions, in the presence of certain difficulties and failures. Study of manifestation of the behavioral component of mercy has indicated that the doctors mainly show empathy

дослідження С. В. Мітіної (Мітіна, 2017), де 80.0% лікарів мали низький та нижчий за середній рівень емпатії. В нас цей показник знаходиться на рівні 70.0%, але відсоток лікарів, що мають середній рівень емпатії є суттєво вищим (30.0% проти 18.0%). Середній показник емпатії знаходиться на рівні 17,43 балів, що, хоча і входить до інтервалу низького рівня емпатії, є вищим, ніж у дослідженні О. Ю. Гроголевої (16,01 балів) (Гроголева, 2007).

Важко порівнювати результати з даними дослідження Т. О. Недоводеєвої (Недоводеєва, 2006), бо нашими досліджуваними є не студенти-медики, що знаходяться лише на стадії формування професійної самосвідомості, а вже працюючі професіонали з різними показниками трудового досвіду. Отже, вони вже подолали перші труднощі, пов’язані із зіткненням з картинами людського болю та страждань, та залишилися в обраній професії.

Поведінковий компонент. Реалізація милосердної поведінки в лікарів відповідає середньому рівню. Несподіваною була відсутність у групі лікарів вищого рівня емпатії по відношенню до малознайомих та незнайомих людей – бо ця категорія є основною у професійній взаємодії. Ми можемо припустити, що виявлена специфіка прояву емпатії лікарів пов’язана з певним психологічним захистом; також можливим доцільним виходом може бути виокремлення поняття “клінічного милосердя” на зразок “клінічної емпатії” (Gelhaus, 2012), що матиме певні структурні особливості. Можливо, такі дані обумовлені також особливістю роботи лікаря: адже, з одного боку, за умов стресу, браку часу та споглядання людських страждань втрачається легкість встановлення емоційного зв’язку; з іншого боку, може відпадати необхідність в емоційному розумінні через наявність багатого життєвого досвіду. Отже, набувши певних навичок у розумінні людей інтелектуальним шляхом, лікар не матиме необхідності “налаштовуватися” емоційно на кожного пацієнта та зберігатиме таким чином неабиякий психологічний ресурс.

Висновки

В статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей прояву

towards parents, towards the elderly and towards strangers or unfamiliar people. The average level of empathy in behavior has been stated: the respondents are quite sensitive people, but are more likely to rely on their judgments about the actions of others than to trust their inner feelings and intuition.

Results of the correlation analysis have shown the existence of positive inter connections between all structural components of the mercy. The revealed strength of correlations has confirmed the assumption that mercy as a professionally important quality of a doctor is determined by the harmonious development of cognitive, emotional-and-motivational and behavioral components.

Originality of the empirical study lies in revelation of the mercy structural organization of doctors, as well as in the practical significance of the obtained theoretical and empirical materials. Results of the study can be used in creation of training programs for future medicians, as well as for elaboration of programs of educational influences and guidelines for practical and medical psychologists. A package of psychodiagnostic techniques for study of the mercy can be used in further studies of this phenomenon.

Promising directions of further research concern elaboration and approbation of the psychological support program to increase the level of mercy of doctors.

References

- Borysiuk, A. S. (2019). Research of the peculiarities of motivation sphere of future doctors. *Insight: the psychological dimensions of society*, 1, 102-109.
- Danyuk, M. I. (2016). Formation of professionally significant qualities of future junior specialists in nursing in the process of professional training. *Candidate's thesis*. Ternopil.
- Gelhaus, P. (2012). The desired moral attitude of the physician: (I) empathy. *Med. Health. Care Philos.*, 15(2), 103-113.
- Gilbert, P. (2019). *The Compassionate Mind. Compassion Focused Therapy*. Robinson; Re-issue edition.
- Grogoleva, O. Yu. (2007). Features of the patient's image among different categories of medical workers, depending on the level of empathy. *Omsk University Bulletin. Series "Psychology"*, 11-16.
- Halian, A., Halian, I., Burlakova, I., Shevchenko, R., Lappo, V., Zhigarenko, I. & Popovych, I. (2020). Emotional Intelligence in the Structure of Adaptation

милосердя у лікарів. Представлено структурну модель милосердя лікарів, яка включає когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти. Вивчення прояву когнітивного компонента милосердя у лікарів показало, що досліджувані помірно позитивно ставляться до ключових параметрів. Для лікарів характерним є позитивне сприйняття допомоги (у відношенні як до об'єкта, що отримує допомогу, так і до суб'єкта, що сприймає її) та позитивне уявлення про милосердя, водночас уявлення про емпатію виявилися нижчими. Вивчення емпатійних здібностей (емоційно-мотиваційний компонент) у лікарів засвідчило, що лікарі схильні спиратися на раціональний канал емпатії, мають розвинені настанови на емпатію та надають перевагу створенню довірливої атмосфери. Більшість респондентів не схильні до встановлення емоційного зв'язку та співпереживання як здатності увійти до світу іншого, одночасно зберігаючи можливість у будь-який момент повернутися до реального світу. Дослідження соціально-психологічних настанов особистості у мотиваційно-потребовій сфері (емоційно-мотиваційний компонент) зафіксували середній рівень прояву альтруїстичних настанов. Лікарі спрямовані на отримання бажаного результату та схильні діяти на користь результату навіть у складних умовах, при наявності певних складнощів та невдач. Вивчення прояву поведінкового компонента милосердя показало, що для лікарів найбільш характерно проявляти емпатію по відношенню до батьків, по відношенню до людей похилого віку та по відношенню до незнайомих або малознайомих людей. Констатовано середній рівень прояву емпатії у поведінці: досліджувані – досить чутливі особи, але більш схильні покладатися на свої судження щодо вчинків інших людей, ніж довіряти внутрішнім відчуттям та інтуїції.

За результатами кореляційного аналізу було зафіксовано наявність позитивних взаємозв'язків між всіма структурними компонентами милосердя. Виявлена міцність кореляційних зв'язків підтверджує припущення про те, що милосердя як інтегральна особистісно і професійно значуща якість лікаря, визначається гармонійним розвитком когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів.

- Process of Future Healthcare Professionals. *Revista Inclusiones*, 7(3), 447-460.
- Koval, O. E. (2017). The act of charity as a canon of moral formation of personality. *Science and education: scientific-practical magazine*, 1, 42-48.
- Luskin, F. (2010). *Forgive for good: a proven prescription for health and happiness*. Harper One; Reprint edition.
- Matiukha, L. F., Medvedovska, N. V., Bukhanovska, T. M., Dikhtiarenko, I. Yu. (2020). Sociological study results of self-assessment possibilities for self-realization among doctors of general practice – family medicine in Ukraine. *Wiadomości Lekarskie*, LXXIII (3), 454-456.
- Mitina, S. V. (2017). Empathy as a professionally important quality of a medical worker. *Scientific Bulletin of Kherson State University*. 1(1), 83-88.
- Nedovodieeva, T. A. (2006). Upbringing of future nurses' mercy. *Candidate's thesis*. Kostroma.
- Neff, K. D. & Germer, C. (2017). *Self-Compassion and Psychological Wellbeing*. In J. Doty (Ed.) *Oxford Handbook of Compassion Science*, Chap. 27. Oxford University Press.
- Shevchenko, N., & Markova, M. (2019). Comparative analysis of peculiarities of mercy manifestations in medical staff and representatives of other socioeconomic professions. *Psychiatry, psychotherapy and clinical psychology: International scientific and practical journal*, 10 (2), 353-362.
- Solodukho, V. V. (2014). Social intelligence and emotional burnout in health professionals. *Psychiatry, psychotherapy and clinical psychology: International scientific and practical journal*, 4, 63-71.
- Ushakova, K. Yu. (2018). Psychological factors of the formation of professional "Self-concept" among students of medical colleges. *Candidate's thesis*. Kiev.
- Yudina, O. M. (2004). Psychological features of empathy formation of future doctors. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv.
- Yuriyeva, L. (2019). Educational programs for burnout prevention among healthcare professionals in the field of mental health. *Psychiatry, psychotherapy and clinical psychology: International scientific and practical journal*, 10 (2), 345-352.

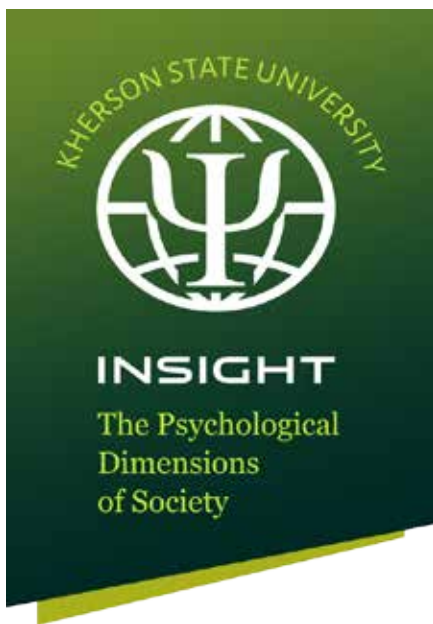
Оригінальність емпіричного дослідження полягає у розкритті структурної організації милосердя в лікарів, а також у практичній значущості отриманих теоретичних та емпіричних матеріалів. Результати дослідження можуть використовуватися при створенні навчальних програм майбутніх лікарів, а також для розробки програм виховних впливів і методичних рекомендацій для практичних та медичних психологів. Пакет психодіагностичних методик для вивчення милосердя може бути використаний у подальших дослідженнях цього феномену.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики вважаємо розробку та апробацію програми психологічного супроводу з підвищення рівня прояву милосердя у лікарів.

Список використаних джерел

- Borysiuk A. S. Research of the peculiarities of motivation sphere of future doctors. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2019. Vol. 1. P. 102-109.
- Данюк М. І. Формування професійно значущих якостей майбутніх молодших спеціалістів сестринської справи в процесі фахової підготовки: дис. ... канд. пед. наук; Тернопіль, 2016. 309 с.
- Gelhaus P. The desired moral attitude of the physician: (I) empathy. *Med. Health. Care Philos.* 2012. № 15(2). P. 103-113.
- Gilbert P. *The Compassionate Mind. Compassion Focused Therapy*. Robinson; Re-issue edition, 2019. 624 p.
- Гроголева О.Ю. Особенности образа больного у различных категорий медицинских работников в зависимости от уровня эмпатии. *Вестник Омского университета. Серия "Психология"*, 2007, 2. С. 11-16.
- Halian A., Halian I., Burlakova I., Shevchenko R., Lappo V., Zhigareno I., Popovych I. Emotional Intelligence in the Structure of Adaptation Process of Future Healthcare Professionals. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7, No 3. P. 447-460.
- Коваль О.Є. Вчинок милосердя як канон морального становлення особистості. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2017. № 1. С. 42-48.
- Luskin F. *Forgive for good: a proven prescription for health and happiness*. Harper One; Reprint edition, 2010. 244 p.
- Matiukha L. F., Nataliia V., Medvedovska N. V., Bukhanovska, T. M., Dikhtiarenko, I. Yu. Sociological study results of self-assessment possibilities for

- self-realization among doctors of general practice – family medicine in Ukraine. *Wiadomości Lekarskie*. 2020. Vol. LXXIII, No 3. P. 454-456.
- Мітіна С. В. Емпатія як професійно важлива якість медичного працівника. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 1. Т. 1. 2017. С. 83-88.
- Neff K. D., Germer C. Self-Compassion and Psychological Wellbeing. In J. Doty (Ed.) *Oxford Handbook of Compassion Science*, Chap. 27. Oxford University Press, 2017.
- Недоводеева Т. А. Воспитание милосердия у будущей медицинской сестры: дис. канд. пед. наук. Кострома, 2006. 253 с.
- Shevchenko N., Markova M. Comparative analysis of peculiarities of mercy manifestations in medical staff and representatives of other socio-economic professions. *Психиатрия, психотерапия и клиническая психология: Международный научно-практический журнал*, 2019. Том 10, № 2. С. 353-362.
- Солодухо В. В. Социальный интеллект и эмоциональное выгорание у медицинских работников. *Психиатрия, психотерапия и клиническая психология: Международный научно-практический журнал*. 2014. № 4. С.63-71.
- Ушакова К. Ю. Психологічні чинники становлення професійної “Я-концепції” у студентів медичних коледжів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2018. 20 с.
- Юдіна О. М. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2004. 20 с.
- Yuriyeva L. (2019). Educational programs for burn-out prevention among healthcare professionals in the field of mental health. *Психиатрия, психотерапия и клиническая психология: Международный научно-практический журнал*. 2019. Том 10, № 2, С. 345-352.

Спеціальна психологія

Special psychology

Link article (Style APA): Prokhorenko L. I. & Kostenko T. M. (2020). Research of psychological and pedagogical typologization of mental developmental delay of schoolchildren. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 111-131. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-7

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Prokhorenko, L. I. & Kostenko, T. M. Research of psychological and pedagogical typologization of mental developmental delay of schoolchildren. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 111-131. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-7

UDC 37:159.923-043.84:376.4-057.874

Research of psychological and pedagogical typologization of mental developmental delay of schoolchildren

Дослідження психолого-педагогічної типологізації затримки психічного розвитку школярів

Received: June 23, 2020 Accepted: October 31, 2020

Prokhorenko Lesia Ivanivna

Doctor of Psychology Sciences

Mykola Yarmachenko Institute of Special

Pedagogy and Psychology, Ukraine

lesya-prohor@ukr.net,

ORCID 0000-0001-5037-0550

Kostenko Tetyana Mykolayivna

Candidate of Psychological Sciences

Department of education of children with
visual impairments

Mykola Yarmachenko Institute of Special

Pedagogy and Psychology, Ukraine

tanya_t.k@ukr.net,

ORCID 0000-0002-4976-1236

Прохоренко Леся Іванівна

доктор психологічних наук

Інститут спеціальної педагогіки і психології

імені Миколи Ярмаченка, Україна

lesya-prohor@ukr.net,

ORCID 0000-0001-5037-0550

Костенко Тетяна Миколаївна

кандидат психологічних наук

відділу освіти дітей з порушеннями зору

Інститут спеціальної педагогіки і психології

імені Миколи Ярмаченка, Україна

tanya_t.k@ukr.net,

ORCID 0000-0002-4976-1236

Abstract

The study presents an analysis of developmental delay of schoolchildren. It is outlined that the studied state covers the whole mental sphere of the child and is reflected in the peculiarities of the development of cognitive processes, speech defects, immaturity of complex behaviors, shortcomings of purposeful activity against the background of excessive exhaustion, disability, encephalopathy disorders. **The purpose** of the study is to substantiate a psychological and pedagogical typology of developmental delay of students theoretically; to reveal key ways of organizing and optimizing the education of children with

Анотація

У дослідженні представлено аналізування затримки психічного розвитку школярів. Окреслено, що досліджуваний стан охоплює усю психічну сферу дитини й відображається в особливостях розвитку пізнавальних процесів, недоліках мовлення, незрілості складних форм поведінки, недоліках цілеспрямованої діяльності на тлі надмірної виснаженості, порушеннях працездатності, енцефалопатичних розладах. **Мета** – теоретично обґрунтувати і реалізувати психолого-педагогічну типологізацію затримки психічного розвитку школярів; розкрити ключові шляхи організації та оптимізації навчання дітей з різними типами

different types of developmental delay; to form recommendations on the most optimal trajectory of choosing an educational institution for them. **Research methods** – analysis and generalization of the fundamentally important aspects of education reform for people with special needs. To determine the developmental delay of schoolchildren we used k-means cluster analysis, to determine the relationship between motivational, operational and reflexive-evaluative components of educational activities we used Pearson correlation analysis at $p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$. Emphasis is placed on the progress of inclusion in general, the activities of inclusive resource centers (IRC), and preschool education of children with special needs and the realization of the opportunities of such children in the educational environment. **Results.** It is established that the hierarchy of mental disorders in developmental delay is different from intellectual disability. It has been shown that developmental delay is characterized rather not by deficiencies in one's thinking, in particular in the ability to abstract and generalize, but in the deficiency of "preconditions" of thinking, in cognitive processes: memory, attention, spatial gnosis, other higher cortical functions, and pace of mental processes. **Conclusions.** It is proved that it is important to ensure the effective integration of children with special educational needs into the educational institution with correctly defined educational trajectory in view of their mental capabilities and educational and cognitive abilities.

Keywords: typology, inclusion, cognitive processes, educational trajectory of the child, inclusive resource center.

Introduction

Democratic changes in the public life of the country have led to a new vision, understanding and reassessment of many sustainable provisions, including reform and development of education for people with special needs, which is actually reflected in government regulations (Laws of Ukraine "On Education", "On Rehabilitation of Disabled in Ukraine", etc.), which provide for effective measures and programs of state support for children with special needs, creating the necessary conditions for their successful integration into society.

Rapid reform of the education sector encourages the development of educational innovations in the education of children with special needs, which includes modernization of educational programs,

затримки психічного розвитку; сформувані рекомендації щодо найоптимальнішої траєкторії вибору для них навчального закладу. **Методи дослідження** – аналізування та узагальнення принципово важливих аспектів реформування освіти осіб з особливими потребами. Для дефініції затримки психічного розвитку школярів використано кластерний аналіз методом *k*-середніх, для визначення взаємозв'язку між мотиваційним, операційним та рефлексивно-оцінним компонентами навчальної діяльності застосовано метод кореляційного аналізу *r*-Пірсона при $p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$. Акцентовано увагу на поступі інклюзії в цілому, діяльності інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ), дошкільної і переддошкільної ланок освіти дітей з особливими потребами і, реалізації можливостей таких дітей в освітньому середовищі. **Результати.** Встановлено, що ієрархія порушень психічних функцій при затримці психічного розвитку інша, ніж при розумовій відсталості. Показано, що при затримці психічного розвитку недосконалим є не власне мислення, зокрема здатність до абстрагування та узагальнення, а дефіцитарність "передумов" мислення, тобто когнітивних процесів: пам'яті, уваги, просторового гнозису, інших вищих коркових функцій, темпу психічних процесів. **Висновки.** Обґрунтовано і доведено, що важливе значення для забезпечення ефективної інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у навчальний заклад має правильно визначена освітня траєкторія дитини з огляду на її психічні можливості та навчально-пізнавальні здібності.

Ключові слова: типологізація, інклюзія, пізнавальні процеси, освітня траєкторія дитини, інклюзивно-ресурсний центр.

Вступ

Демократичні зміни в суспільному житті країни зумовили нове бачення, розуміння та переоцінку багатьох сталих положень, зокрема реформування та розвитку системи освіти осіб з особливими потребами, що власне відображено в урядових нормативно-правових документах (Законах України "Про освіту", "Про реабілітацію інвалідів в Україні" та ін.), в яких передбачено ефективні заходи та програми державної підтримки дітей з особливими потребами, створення необхідних умов для успішної інтеграції їх у суспільство.

Бурхливе реформування освітньої галузі спонукає до розроблення освітніх інновацій у навчанні дітей з особливими потребами, що передбачає модернізацію освітніх програм,

development of organizational aspects of working with such children, selection of adequate methods and techniques of correctional and developmental activities. As a result, a wide range of individual learning trajectories, a system of organizational and methodological tools for quality learning: adapts curricula and plans, methods and forms of learning, uses all available resources to individual educational needs and various formats of training for people with special needs (training).

In view of the above, it seems appropriate to consider in more detail the genesis of the problem of developmental delay, in particular its psychological and pedagogical aspect, as well as implementation.

Theoretical analysis of the problem

In psychology, the term “developmental delay” refers to a variety of relatively mild developmental disorders, characterized by immaturity of emotional, volitional and cognitive functions with the prospect of their development or compensation.

In the XIX century, well-known psychiatrists M. Lewis, E. Locke (Lewis, 2006; Locke, 2002) define the concept of “infantilism”, which means a special delay in psychophysical development, which occurs under the influence of various infections and intoxications. As the main virulent characteristic of infantile children, scientists have identified the immaturity of the emotional and volitional sphere by the type of infantilism and difficulties in acquiring knowledge and ideas at the initial stage of learning. Infantilism is clearly visible in the conditions when a child must fulfill new requirements for him, in particular in the transition from preschool to school. That is, in the concept of infantilism, the authors invest a holistic structure of physical and mental signs of immaturity, which are not characteristic of children of the same age with normative development.

In foreign literature in the context of socio-cognitive theories, children with CPD are considered on the one hand as pedagogically neglected and usually describe their needs as learning difficulties (“educationally disabled”, “children with learning disabilities”), on the other – they are defined as unadapt to society,

розроблення організаційних аспектів роботи з такими дітьми, вибір адекватних методів та прийомів корекційно-розвивальної діяльності, визначення індивідуального напрямку розвитку дитини та ін. Як наслідок, створюється широкий діапазон індивідуальних навчальних траєкторій, система організаційно-методичних засобів для якісного засвоєння знань: адаптуються навчальні програми та плани, методи та форми навчання, використовуються всі наявні ресурси до індивідуальних освітніх потреб і різних форматів навчання осіб із особливими потребами (підтримка в навчанні).

З огляду на вищезазначене видається за доцільне дещо детальніше розглянути генезу проблеми затримки психічного розвитку, зокрема її психолого-педагогічний аспект, а також реалізацію.

Теоретичне аналізування проблеми

У психології термінами “затримка темпу психічного розвитку”, “затримка психічного розвитку” позначаються різноманітні відносно легкі порушення розвитку, що характеризуються незрілістю емоційно-вольових та когнітивних функцій з перспективою їх розвитку або компенсації.

У XIX ст. відомі психіатри M. Lewis, E. Locke (Lewis, 2006; Locke, 2002) визначають поняття “інфантилізм”, під яким розуміють особливу затримку психофізичного розвитку, яка виникає під впливом різних інфекцій і інтоксикацій. У якості основної вірулентної характеристики інфантильних дітей, вченими визначено незрілість емоційно-вольової сфери за типом інфантилізму та труднощі у засвоєнні знань і уявлень на початковому етапі навчання. Інфантилізм виразно простежується в умовах, коли дитина повинна виконувати нові для неї вимоги, зокрема при переході від дошкільного дитинства до шкільного. Тобто, в поняття інфантилізму автори вкладають цілісну структуру фізичних і психічних ознак незрілості, що не властиві дітям такого ж віку з нормотиповим розвитком.

У зарубіжній літературі в контексті соціально-когнітивних теорій, дітей із ЗПР розглядають з одного боку як педагогічно запущених і зазвичай описують їхні потреби як труднощі у навчанні (“educationally disabled”,

mainly due to unfavorable living conditions (“maladjusted”), or as socially deprived (“socially deprived”) (McClelland, 1953; Hull, 1943; Semigina & Chystiakova, 2020). In the field of behavioral research, some authors identify developmental delay with behavioral disorders, others - with developmental disorders that can be traced in learning difficulties and associated with residual (residual) organic brain damage. In subject-activity theories, developmental delay is characterized as specific partial difficulties, which are mainly observed in children in the learning process, in scientific terminology it is “children with hyperactive disorder with attention deficit” syndrome – (“children with attention deficit hyperactivity disorders” – “ADHD syndrome”).

Despite the wide variety of developmental delay, children who are classified as this type of dysontogenetic disorders can be characterized as those who do not have pronounced developmental disorders (mental development disorders, severe speech disorders, and severe primary disorders in the functioning of individual analyzer systems – hearing, vision, and motor system). However, on the one hand, these children experience difficulties in social adaptation, including school, due to minor damage to the central nervous system or its functional immaturity, somatic weakness, cerebrastronic states, immaturity of the emotional-volitional sphere such as psychophysical infantilism, and pedagogical neglect as a result of unfavorable socio-pedagogical conditions at the early stages of child development. On the other hand, the difficulties are caused by shortcomings both in the component of mental activity regulation (lack of attention, immaturity of motivational sphere, general cognitive passivity and reduced self-control) and in its operational component (reduced level of development of certain mental processes, motor disorders and work disorders).

Devoted their research to the study of the peculiarities of the mental development of children with CPD and the search for means of corrective and developmental influence (Junthong et al., 2020; Prokhorenko & Romanenko, 2019; Zasenka & Prokhorenko, 2018). At the same time, this problem is currently insufficiently studied and quite relevant.

“children with learning disabilities”), з іншого – визначають, як непристосованих до соціуму, переважно внаслідок несприятливих життєвих умов (“maladjusted”), або як соціально депривованих (“socially deprived”) (McClelland, 1953; Hull, 1943; Semigina, Chystiakova, 2020). У полі поведінкових наукових течій окремі автори затримку психічного розвитку ототожнюють з порушеннями поведінки, інші – з порушеннями у розвитку, що простежуються в труднощах у навчанні та пов’язані з резидуальними (залишковими) органічними ушкодженнями мозку. У суб’єктно-діяльнісних теоріях затримку психічного розвитку характеризують як специфічні парціальні труднощі, які в основному спостерігаються у дітей в процесі навчання, за науковою термінологією – це “діти з гіперактивним розладом з дефіцитом уваги”, синдромом ГРДУ – (“children with attention deficit hyperactivity disorders” – “syndrome ADHD”).

Незважаючи на досить широку розмаїтість затримки психічного розвитку, дітей, яких відносять до цього типу дизонтогенетичних порушень, можна охарактеризувати як таких, що не мають виражених відхилень у розвитку (порушень розумового розвитку, з важкими порушеннями мовлення, виражених первинних порушень у функціонуванні окремих систем аналізаторів – слуху, зору, рухової системи). Втім, з одного боку, ці діти зазнають труднощів соціальної адаптації, у тому числі шкільної, внаслідок легких ушкоджень центральної нервової системи або її функціональної незрілості, соматичної ослабленості, церебрастронічних станів, незрілості емоційно-вольової сфери за типом психофізичного інфантилізму, а також педагогічної занедбаності в результаті несприятливих соціально-педагогічних умов на ранніх етапах розвитку дитини. З іншого – труднощі зумовлені недоліками як в компоненті регуляції психічної діяльності (недостатністю уваги, незрілістю мотиваційної сфери, загальною пізнавальною пасивністю і пониженим самоконтролем), так і в її операціональному компоненті (зниженим рівнем розвитку окремих психічних процесів, моторними порушеннями та порушеннями працездатності).

It should be noted that to date there is no common point of view on the characteristics of this category of children. Thus, researchers consider the manifestations inherent in developmental delay as components of intellectual development disorders. According to the authors, these manifestations are characterized by a slow pace of mental development, personal immaturity, gross impairment of cognitive activity, which in structure and quality indicators tend to compensate and develop (Lebedynska, 1980; Lebedynsky, 1985; Chomska, 2000).

Another study characterized children with BPD as lagging behind in their development, while having the potential to develop cognitive and intellectual spheres (Lubovsky, 1989). The scientist emphasizes that developmental delay is overcome the more successfully, the more adequately and earlier special conditions for learning and development are created.

According to many scientists, developmental delay is a polymorphic disorder, as some children may suffer from disability, others from the emotional and volitional sphere, and some – motivation for cognitive activity (Lebedinskaya, 1980; Lebedinsky, 1985; Lubovsky, 1989; Chomskaya, 2000; Herman, 2008). At the same time, the variety of manifestations of CPR is also determined by the depth of damage and varying degrees of immaturity of brain structures.

Quite interesting is the fact that in the course of scientific discussions a psychological and pedagogical definition of “developmental delay” was formulated, which is used to identify the most common deviation in psychophysical development that occurs in children (K. Lebedynska, 1980; V. Lubovsky, 1989). Scientists interpreted the concept of “developmental delay” as a slowdown in mental development, which is most often observed when entering school and is reflected in the lack of general knowledge, limited ideas, and immaturity of thinking, low intellectual focus, and predominance of gaming interests, rapid saturation of intellectual activity etc. However, unlike children with intellectual disabilities, children with SCI are free to use their existing knowledge in practice and much more productive in using the help provided to them. At the same time, there is a delay

Вивченню особливостей психічного розвитку дітей із ЗПР та пошуку засобів корекційно-розвивального впливу присвятили свої дослідження (Junthong et al., 2020; Прохоренко, Романенко, 2019; Zasenka, Prokhorenko, 2018). Водночас, означена проблема на сьогодні є недостатньо вивченою і досить актуальною.

При цьому слід сказати, що донині відсутня єдина спільна точка зору щодо характеристик означеної категорії дітей. Так, дослідники розглядають прояви притаманні для затримки психічного розвитку як складові порушень інтелектуального розвитку. На думку авторів, ці прояви характеризуються уповільненим темпом психічного розвитку, особистісною незрілістю, негрубими порушенням пізнавальної діяльності, які за структурою та якісними показниками мають тенденцію до компенсації та розвитку (Лебединська, 1980; Лебединський, 1985; Хомська, 2000).

У іншому дослідженні характеризуються діти із ЗПР як такі, що відстають у своєму розвитку, маючи при цьому потенційні можливості розвитку когнітивної та інтелектуальної сфер (Лубовський, 1989). Вчений наголошує, що затримка психічного розвитку долається тим успішніше, чим адекватніше й раніше створюються спеціальні умови для навчання і розвитку.

На переконання багатьох вчених, затримка психічного розвитку є поліморфним порушенням, оскільки у одних дітей може страждати працездатність, у інших – емоційно-вольова сфера, а у когось – мотивація до пізнавальної діяльності (Лебединська, 1980; Лебединський, 1985; Лубовський, 1989; Хомська, 2000; Негман, 2008). При цьому, різноманіття проявів ЗПР визначається також глибиною ушкоджень і різним ступенем незрілості мозкових структур.

Досить цікавим видається той факт, що у процесі наукових дискусій було сформульовано психолого-педагогічне визначення “затримка психічного розвитку”, яке вживається для ідентифікації найпоширенішого відхилення у психофізичному розвитку, що зустрічається у дітей (К. Лебединська, 1980; В. Лубовський, 1989). Вчені трактують поняття “затримка психічного розвитку” як

in the development of the emotional sphere (various types of infantilism), and disorders in the cognitive sphere are not pronounced sharply, in others – on the contrary, there is a slowdown in the development of the cognitive sphere. However, all disorders of intellectual and mental processes in a child are reversible. These differences are overcome in the organization of special conditions of education and upbringing. According to various authors, among the child population there are about 11.0% of children with BPD of different genesis (Lebedynska, 1980; Lebedynsky, 1985; Lubovsky, 1989).

Analyzing the state of development of the problem of psychological and pedagogical typology of developmental delay of schoolchildren, it should be noted that many researchers attribute to developmental delay “borderline” form of dysontogenesis, which is expressed in the slow maturation of various mental functions. However, in general, this condition is characterized by heterophony (diversity) of manifestations of deviations and significant differences both in their severity and in the prognosis of consequences. Different combinations of certain brain structures, the functions of which are impaired, correlate with different behavioral manifestations: for example, insufficient attention can be combined with inhibition; some cortical lesions, most often in the parietal cortex – are accompanied by immaturity of the system of sensory analysis of higher integrative centers (Chomskaya, 2000).

Significant psychological and pedagogical studies conducted by various scientists have found in children with BPD instability of attention, lack of phonemic hearing, visual and tactile perception, analytical and synthetic processes, motor, sensory, volitional processes, etc. (Lebedinsky, 1985; Lubovsky, 1989; Locke, 2002; McClelland, 1953; Herman, 2008). At the same time, researchers pay attention to a certain partiality, mosaic disorders of certain cortical functions, as a result of which some of these children have difficulty mastering reading, others in writing, still others – arithmetic or find the greatest lack of motor coordination, random memory and more.

Noteworthy is an empirical study, which found that an important element of socialization of adolescents with intellectual disabilities

уповільнення темпу психічного розвитку, що найчастіше простежується під час вступу до школи і відбивається в недостатності загального запасу знань, обмеженості уявлень, незрілості мислення, низькій інтелектуальній цілеспрямованості, переважанні ігрових інтересів, швидкій пересиченості в інтелектуальній діяльності тощо. Проте, на відміну від дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, діти із ЗПР можуть вільно використовувати наявні знання на практиці і значно продуктивніші у використанні наданої їм допомоги. При цьому у одних дітей спостерігається затримка розвитку емоційної сфери (різні види інфантилізму), а порушення в когнітивній сфері виражені нерізко, у інших, – навпаки, переважає уповільнення розвитку когнітивної сфери. Втім, усі порушення інтелектуальних і психічних процесів у дитини мають оборотний характер. Указані відмінності долаються при організації спеціальних умов навчання і виховання. За даними різних авторів, у дитячій популяції є близько 11.0% дітей із ЗПР різного генезу (Лебединська, 1980; Лебединський, 1985; Лубовський, 1989).

Аналізуючи стан розробленості проблеми психолого-педагогічної типології затримки психічного розвитку у школярів, слід відзначити, що багато дослідників відносять до затримки психічного розвитку “прикордонну” форму дизонтогенезу, що виражається у сповільненому темпі дозрівання різних психічних функцій. Втім, в цілому, для такого стану є характерними гетерохронність (різномісність) проявів відхилень й істотні відмінності як у ступені їх вираженості, так і у прогнозі наслідків. Різне поєднання тих чи інших структур мозку, функції яких порушено, корелюється із різними поведінковими проявами: до прикладу, недостатня увага може поєднуватися із розгальмованістю; окремі коркові ураження, частіше всього в тім’яних відділах кори – супроводжуватися незрілістю системи сенсорного аналізу вищих інтегративних центрів (Хомська, 2000).

Вагомі психолого-педагогічні дослідження, проведені різними вченими, констатують у дітей із ЗПР нестійкість уваги, недостатність розвитку фонематичного слуху, зорового і тактильного сприймання, аналітико-синтетичних

is the correction of their communication in interpersonal relationships (Drozd, Bystrova, 2020).

Summarizing the results of a review of literature sources (Khazova et al., 2019; Lytvynenko et al., 2020; Popovych & Blynova, 2019; Shipova, N. & Sevastyanova, 2021), current definitions and interpretations, as well as scientific approaches of leading psychologists on this problem, we can say that developmental delay is one of the most common disorders of psychophysical development of children. This condition covers the entire mental sphere of the child and can be traced in the development of cognitive processes, speech defects, and immaturity of complex behaviors, errors in purposeful activities on the background of excessive exhaustion, disability, encephalopathy disorders and more. All these features affect the course of educational activities of students with developmental delay, and therefore require special conditions for its organization. Therefore, in view of the above, it is fundamentally important to determine the features and specifics of the psychological and pedagogical typology of developmental delay, as a significant factor in the differentiation and individualization of the education of students with special educational needs. Based on the analysis of the most common combinations in the peculiarities of development, we have identified generalized classification features of psychological and pedagogical typology, which are inherent in a particular group of children with developmental delay.

Hypothesis. The authors suggest that the peculiarities of the study of types and the creation of a typology of developmental delay and opportunities for the development of mental processes of students are important components of their educational activities, the implementation of which will contribute to the effective organization of such children.

The purpose of the study is to substantiate theoretically and implement the psychological and pedagogical typology of developmental delay of students; revealing key ways of organizing and optimizing the education of children with different types of developmental delay; formation of recommendations on the most optimal

процесів, моторних, сенсорних, вольових процесів тощо (Лебединський, 1985; Лубовський, 1989; Locke, 2002; McClelland, 1953; Herman, 2008). При цьому дослідники звертають увагу на певну парціальність, мозаїчність порушень окремих кіркових функцій, в наслідок чого одні з таких дітей зазнають переважно труднощів в оволодінні читанням, інші – письмом, ще інші – рахунком чи виявляють найбільшу недостатність рухової координації, довільної пам'яті тощо.

Заслуговує уваги емпіричне дослідження, у якому встановлено, що важливим елементом соціалізації підлітків з інтелектуальними порушеннями є корекція їх комунікації в міжособистісних стосунках (Drozd, Bystrova, 2020).

Узагальнюючи результати огляду літературних джерел (Khazova et al., 2019; Lytvynenko et al., 2020; Popovych, Blynova, 2019; Shipova, N., Sevastyanova, 2021), актуальних визначень і тлумачень, а також наукових підходів провідних психологів щодо означеної проблеми можна стверджувати, що затримка психічного розвитку належить до одного з найпоширеніших порушень психофізичного розвитку у дітей. Цей стан охоплює усю психічну сферу дитини й простежується в особливостях розвитку когнітивних процесів, вадах мовлення, незрілості складних форм поведінки, хибих у цілеспрямованій діяльності на тлі надмірної виснаженості, порушеннях працездатності, енцефалопатичних розладах тощо. Усі ці особливості впливають на перебіг навчальної діяльності школярів із затримкою психічного розвитку, відтак потребують спеціальних умов її організації. Тож, з огляду на сказане, принципово важливим є визначення особливостей і специфіки реалізації психолого-педагогічної типології затримки психічного розвитку, як значущого чинника диференціації та індивідуалізації навчання школярів з особливими освітніми потребами. На основі аналізування найбільш поширених комбінацій в особливостях розвитку ми виокремили узагальнені класифікаційні ознаки психолого-педагогічної типології, які притаманні тій чи іншій групі дітей, у яких спостерігається затримка психічного розвитку.

Гіпотеза. Автори припускають, що особливості дослідження типів і створення типології затримки психічного розвитку та можливості

trajectory for choosing an educational institution for them.

Methodology and methods

Participants. The study involved students with special needs who have signs of developmental delay: Trypillia special boarding school I-II degrees, numbering 25 children (23.8%); Myrhorod special boarding school of I-III degrees, number of students 35 (33.4%); municipal institution "Special educational complex of I-II degrees №2" of the Kharkov regional council, the number of students is 45 (42.8%). The total sample consisted of 105 children. The average age of children was 10.5 years (range 7-14 years).

Organization of the study. The study was conducted during 2017-2019. Permission for the empirical study was obtained from the administrations of special educational institutions.

Procedures and tools. During the school period a comprehensive psychological and pedagogical assessment of children's development and their ability to learn and based on this assessment developed psychological portraits of children and created conclusions related to the interpretation, explanation of information, reproduction of the overall picture of child development and real level formation of her educational activity.

A set of diagnostic procedures has been carried out in order to fully orientate the subject of study, the level of development of his mental sphere, the formation of educational activities. The survey included purposeful and systematic study of the child's personality, cooperation with teachers and psychologists of the educational institution in accordance with the proposed program and included three main stages: information collection, processing and systematization of data, drawing conclusions. Diagnostic tools consisted of the following methods: diagnosis of abnormalities in the intellectual development of primary school children (N. Stadnenko, T. Ilyashenko, A. Obukhovskaya); definition of mental development (Yu. Gilbukh); determination of educational motivation (according to M. Ginzburg); scales of tests of mental development (A. Binet - T. Simon); ADCID: behavior screening (O. Orlov); methods

розвитку психічних процесів учнів є важливими складовими їхньої навчальної діяльності, реалізація яких сприятиме ефективній організації навчального процесу таких дітей.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтувати і реалізація психолого-педагогічної типологізації затримки психічного розвитку школярів; розкриття ключових шляхів організації та оптимізації навчання дітей з різними типами затримки психічного розвитку; формування рекомендації щодо найоптимальнішої траєкторії вибору для них навчального закладу.

Методологія і методи

Учасники

У дослідженні брали участь школярі з особливими потребами, які мають ознаки затримки психічного розвитку: Трипільської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат I-II ступенів, кількістю 25 дітей (23.8%); Миргородської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат I-III ступенів, кількістю учнів 35 (33.4%); комунального закладу "Спеціальний навчально-виховний комплекс I-II ступенів №2" Харківської обласної ради, кількістю учнів 45 (42.8%). Загальну вибірккову сукупність склали 105 дітей. Середній вік дітей склав 10,5 років (діапазон 7-14 років).

Організація дослідження

Дослідження проводилося впродовж 2017-2019 рр. На проведення емпіричного дослідження отримано дозвіл і рекомендації від адміністрацій спеціальних закладів освіти.

Процедури та інструменти

Впродовж навчального періоду проведено комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дітей та їхньої здатності до навчання й на підґрунті цієї оцінки розроблено психологічні портрети дітей та створено висновки, пов'язані з інтерпретацією, поясненням, тлумаченням зібраної інформації, відтворенням загальної картини рівня розвитку дитини та реальним рівнем становлення її навчальної діяльності.

Здійснено комплекс діагностичних процедур, з метою повного орієнтування щодо суб'єкта вивчення, рівня розвитку його психічної сфери, сформованості навчальної діяльності. Обстеження передбачало цілеспрямоване

of diagnosis of reflection (L. Prokhorenko); differential diagnostic questionnaire (DDO) by E. Klimov.

The aerobic stage of the research was carried out (related to the testing of selected methods, preliminary orientation in the situation, obtaining initial data for the development of a comprehensive psychological and pedagogical assessment of school-age children). Partial research conducted to study certain areas of the child's psyche for more detailed clarification of problematic issues, such as the formation of self-control, the level of development of which depends on the formation of the intellectual sphere. A step-by-step study included the psychological and pedagogical study of personality in educational activities.

In order to form the types of developmental delay and determine the conclusions about their implementation in educational activities, three components were identified - motivational, operational, reflexive and evaluative, which took into account: the development of cognitive processes (perception, memory, attention, thinking); level of intellectual activity; development of the emotional and volitional sphere; formation of social and communicative skills; learning; motivational readiness for learning.

Blocks of experimental tasks were determined, the performance of which was evaluated from 1 to 10 points: educational motivation - 1-10 points (motivational); ability to plan a task, determine the method of its solution, check the course and the end result - 1-10 points and the ability to compare the goal, scheme of action and the end result - 1-10 points (operational); ability to correct performance deficiencies - 1-10 points and adequate self-esteem - 1-10 points (reflexive-evaluative).

Based on a comprehensive psychological and pedagogical assessment, the main problems observed in the studied students were identified: cognitive impairment (memory deficits, difficulty concentrating, thinking disorders) (27.7%); violation of intellectual processes (12.5%); neurotic reactions (stress exhaustion, phobic reactions) (5.8%); functional disorders (behavioral and psychosomatic disorders) (24.6%); lack of reflection (71.0%); emotional and behavioral disorders (protest reactions, hyper-hypoactivity,

і планомірне вивчення особистості дитини, співпрацю з педагогами та психологами освітньої установи згідно з запропонованою програмою і включало три основних етапи: збір інформації, обробку та систематизацію отриманих даних, конструювання висновків. Діагностичний інструментарій складався із наступних методик: діагностики відхилень в інтелектуальному розвитку молодших школярів (Н. Стадненко, Т. Ілляшенко, А. Обухівська); визначення розумового розвитку (Ю. З. Гільбух); визначення навчальної мотивації (за М. Гінзбургом); шкали тестів розумового розвитку (А. Біне - Т. Сімона); ADCID: скринінг поведінки (О. Орлов); методика діагностики рефлексії (Л. Прохоренко); диференційно-діагностичний опитувальник (ДДО) Є. О. Клімова.

Проведено пілотажний етап дослідження, який пов'язано з випробовуванням підібраних методик, попередньою орієнтацією в ситуації, отриманням вихідних даних для розробки комплексної психолого-педагогічної оцінки дітей шкільного віку. Часткове дослідження проводилося з метою вивчення окремих сфер психіки дитини для більш детального з'ясування проблемних питань, наприклад сформованість самоконтролю, рівень розвитку якого залежить від сформованості інтелектуальної сфери. Комплексний етап дослідження, який передбачав психолого-педагогічне вивчення суб'єкта в навчальній діяльності.

З метою формування типів затримки психічного розвитку та визначення висновків щодо їх реалізації в навчальній діяльності було визначено три компоненти - мотиваційний, операційний, рефлексивно-оцінний, які враховували: розвиток когнітивних процесів (сприймання, пам'яті, уваги, мислення); рівень інтелектуальної діяльності; розвиток емоційно-вольової сфери; сформованість соціально-комунікативних навичок; наочуваність; мотиваційну готовність до навчання.

Визначено блоки експериментальних завдань, виконання яких оцінювалося від 1 до 10 балів: навчальна мотивація - 1-10 балів (мотиваційний); вміння планувати завдання, визначати спосіб його розв'язування, перевіряти хід та кінцевий результат - 1-10 балів

frequent mood swings) (43.7%); problems related to communication (lack of adequate social and communication skills, excessive dependence on the opinions of others) (56.6%); low learning, shortcomings in the perception and assimilation of educational information, lack of motivation to learn (64.0%).

Statistical analysis. Determination of types of developmental delay of schoolchildren was carried out by cluster analysis by the method of *k*-means. The method of *r*-Pearson correlation analysis was used to determine the relationship between motivational, operational and reflexive-evaluative components of educational activity. We consider statistically significant data at $p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$.

Results and discussion

Clustering is a multidimensional classification of data that contains information about a sample of objects, the purpose of which is to organize the studied objects into relatively homogeneous groups (Popovych, 2014; 2017). Cluster analysis using the *k*-means method combines the parameters of the study of students with developmental delay into separate clusters. We divided *n* measurements into *k* clusters, so that each dimension of the subjects belonged to a separate cluster. Next, these clusters formed the content of the proposed typology. Fig. 1 shows the distribution of students to the types of developmental delay.

The first type includes 15.24% of children who have a relative formation of mental processes, along with reduced cognitive activity, uneven manifestations of cognitive activity and productivity. That is, children with psychophysical infantilism, somatogenous and psychogenic forms of BPD. The analysis of their educational activities revealed that with the appropriate individual approach on the part of the teacher, provided that they attend correctional and developmental classes and with the consent of their parents, these children can be integrated into inclusive education in secondary schools.

The second type accounted for 14.28% of children with severe intellectual disabilities, along with the formed cognitive activity. These

і вміння співставляти мету, схему дій та кінцевий результат – 1-10 балів (операційний); вміння коректувати недоліки виконання – 1-10 балів і адекватна самооцінка – 1-10 балів (рефлексивно-оцінний).

На основі комплексної психолого-педагогічної оцінки з'ясовані основні проблеми, які спостерігалися у досліджуваних школярів: порушення когнітивних процесів (недоліки пам'яті, труднощі концентрації уваги, розлади мислення) (27.7%); порушення інтелектуальних процесів (12.5%); невротичні реакції (стресове виснаження, фобічні реакції) (5.8%); функціональні розлади (поведінкові та психосоматичні розлади) (24.6%); несформованість рефлексії (71.0%); емоційні та поведінкові порушення (реакції протесту, гіпер-гіпоактивність, часті зміни настрою) (43.7%); проблеми пов'язані із спілкуванням (несформованість адекватних соціально-комунікативних навичок, надмірна залежність від думок оточуючих) (56.6%); низька научуваність, недоліки в сприйманні та засвоєнні навчальної інформації, невмотивованість до навчання (64.0%).

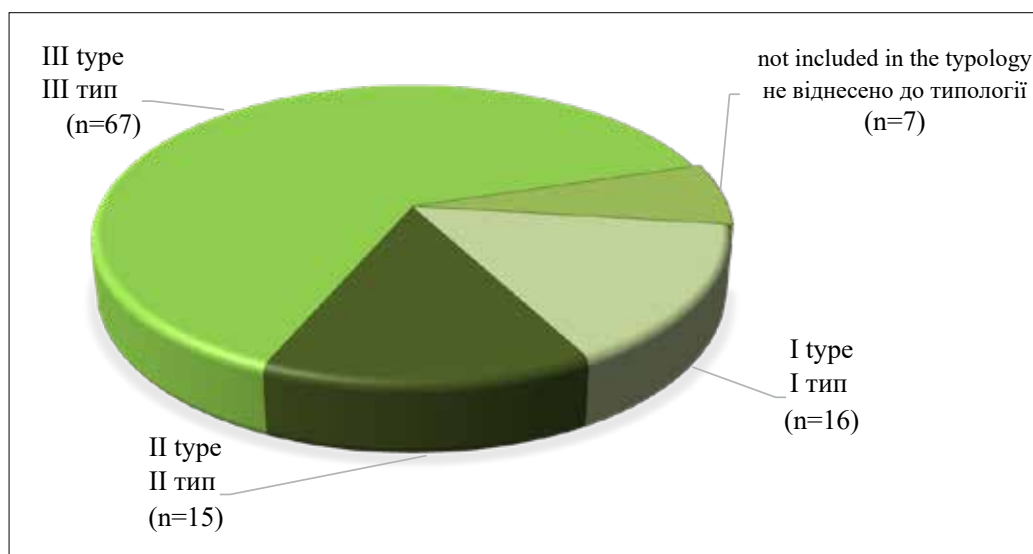
Статистичний аналіз

Визначення типів затримки психічного розвитку школярів здійснено кластерним аналізом методом *k*-середніх. Для визначення зв'язку між мотиваційним, операційним та рефлексивно-оцінним компонентами навчальної діяльності застосовано метод кореляційного аналізу *r*-Пірсона. Статистично значущими вважаємо дані при $p \leq 0.01$; $p \leq 0.05$.

Результати і дискусія

Кластеризація є багатомірною класифікацією даних, які містять інформацію про вибірку об'єктів, метою якої є впорядкування досліджуваних об'єктів у порівняно однорідні групи (Попович, 2014; 2017). Кластерним аналізом методом *k*-середніх об'єднано параметри дослідження школярів з затримкою психічного розвитку у окремі кластери. Нами розділено *n* вимірювань на *k* кластерів так, щоб кожен вимір досліджуваних належав до окремого кластера. Далі утворені кластери склали зміст запропонованої типологізації. На рис. 1 подано розподіл школярів за типами затримки психічного розвитку.

Fig. 1. Distribution of students to the types of developmental delay (n = 105)

Рис. 1. Розподіл школярів до типів затримки психічного розвитку (n = 105)

are children with cerebral palsy of cerebral-organic origin, in whom there is a pronounced deficiency of certain mental functions (attention, memory, gnosis, praxis). According to the level of educational activity, these children, with proper individual approach by the teacher, providing constant support of the child's assistant and subject to regular attendance of correctional and developmental classes can be integrated into inclusive education in secondary schools after primary education in special schools.

The third type includes 63.81% of children who have a combination of low level of intellectual productivity and low level of cognitive activity. These are children with severe cerebral palsy of cerebral-organic origin, in whom there is a primary deficiency in the development of all mental functions: attention, memory, gnosis, praxis, as well as underdevelopment of the approximate basis of activity. During the analysis of learning, perception and processing of educational information, on which the effectiveness of educational activities depends, it was found that these children need a proper individual approach, systematic correctional and developmental classes and training in special educational programs in special educational institutions.

And, 6.67% of students had combined disorders of psychophysical development

До першого типу віднесено 15.24% дітей, які мають відносну сформованість психічних процесів, поряд зі зниженою пізнавальною активністю, нерівномірні прояви пізнавальної активності і продуктивності. Тобто діти з психофізичним інфантилізмом, сомато-генною та психогенною формами ЗПР. В ході аналізу їхньої навчальної діяльності було з'ясовано, що при належному індивідуальному підході з боку вчителя, за умови відвідування корекційно-розвивальних занять та за згодою батьків ці діти можуть інтегруватися в умови інклюзивного навчання у загальноосвітні заклади.

Другий тип склали 14.28% дітей, які мають виражені порушення інтелектуальної продуктивності, поряд із сформованою пізнавальною активністю. Це діти із ЗПР церебрально-органічного генезу, у яких спостерігається виражена дефіцитарність окремих психічних функцій (уваги, пам'яті, гнозиса, праксиса). За рівнем становлення навчальної діяльності ці діти, при належному індивідуальному підході з боку вчителя, забезпеченні постійного супроводу асистента дитини та за умови систематичного відвідування корекційно-розвивальних занять можуть інтегруватися в умови інклюзивного навчання у загальноосвітні школи після закінчення початкової ланки

and needed individual training, so the developed typology of developmental delay did not apply to these children.

The relationship between motivational, operational and reflexive assessment criteria was statistically established in schoolchildren who demonstrated developmental delay using the r-Pearson correlation analysis at $p \leq 0.01$.

Students who are classified as the third type of developmental delay have a low relationship between all components of educational activities (from $r = .13$ to $r = .23$): between motivational and operational components - $r = .23$, between motivational and reflexive-evaluative - $r = .13$, between operational and reflexive-evaluative - $r = .17$. The obtained data testify to insufficiently form of cognitive activity of children. In the course of realization of the available knowledge the interrelations between objects in new conditions of activity are not realized, that is at change of conditions of familiar type of activity construction of a new model is not followed by change of ways and result. The results of the initiated action partially correspond to the plan, due to which the implementation of certain operations can satisfy the condition of activity only at a certain stage, the requirements of which are understood and complied with. In cognitive activity, there is a fixation of knowledge on a set of rules (techniques) that determine the content and sequence of known actions, which ensures a positive result.

The children of the second group had the following results: between the motivational and operational components - $r = .34$, between the motivational and reflexive-evaluative - $r = .29$, between the operative and reflexive-evaluative - $r = .31$. This type is based on the awareness and implementation of the optimal options for organizing cognitive actions in a specific and conscious activity. The need to constantly compare the content of their own cognitive actions with a known standard causes their "dissolution" and inability to apply in the context of new activities. Therefore, the regulation of new activities and their results are local in nature.

Children of the first type are focused on self-control. They established a high correlation between the components of self-regulation: between the motivational and operational

освіти у спеціальних загальноосвітніх закладах.

У третій тип об'єднано 63.81% дітей, у яких наявне поєднання низького рівня інтелектуальної продуктивності та низького рівня пізнавальної активності. Це діти з важкою формою ЗПР церебрально-органічного генезу, в яких спостерігається первинна дефіцитарність у розвитку всіх психічних функцій: уваги, пам'яті, гнозиса, праксиса, а також недорозвиток орієнтовної основи діяльності. В ході аналізу навчованості, сприймання та переробки навчальної інформації, від яких залежить ефективність протікання навчальної діяльності, було з'ясовано, що ці діти потребують належного індивідуального підходу, систематичних корекційно-розвивальних занять та навчання за спеціальними навчальними програмами у спеціальних закладах освіти.

І 6.67% учнів мали комбіновані порушення психофізичного розвитку й потребували індивідуального навчання, тому на цих дітей розроблена типологія затримки психічного розвитку не розповсюджувалася.

Статистично встановлений зв'язок між мотиваційним, операційним та рефлексивно-оцінним критеріями у школярів, які демонстрували затримку психічного розвитку методом кореляційного аналізу r-Пірсона, при $p \leq 0.01$.

У школярів, які віднесені до третього типу затримки психічного розвитку встановлено низький взаємозв'язок між усіма компонентами навчальної діяльності (від $r = 0.13$ до $r = 0.23$): між мотиваційним і операційним компонентами - $r = 0.23$, між мотиваційним і рефлексивно-оцінним - $r = 0.13$, між операційним і рефлексивно-оцінним - $r = 0.17$. Отримані дані свідчать про недостатньо сформовану пізнавальну діяльність дітей. У ході реалізації наявних знань не усвідомлюються взаємозв'язки між об'єктами в нових умовах діяльності, тобто при зміні умов знайомого типу діяльності побудова нової моделі не супроводжуються зміною способів і результату. Результати ініційованої дії частково відповідають задуму, через що реалізація певних операцій може задовольняти умову діяльності лише на певному етапі, вимоги

components – $r = .75$, between the motivational and reflexive-evaluative – $r = .59$, between the operational and reflexive-evaluative – $r = .85$. In new situations, when the need to comprehend existing algorithms and create new ones, and at the same time the need to fully update the content of theoretical understanding of cognitive actions, namely the focus on self-control, provides adequate orientation regarding reference and transformation of a generalized algorithm allows to a greater or lesser extent to determine the conditions of the new activity, to control the course of the cognitive process and in some way to justify the result. The implementation of such regulatory actions ensures the emergence of a new, acceptable scheme of action, a certain algorithm for solving the problem, a strong hint on how to build a plan.

Thus, interpreting the obtained indicators, it can be argued that the characteristic manifestations that are embedded in the specified typology in view of its implementation in educational activities are: underdevelopment of motivational attitude to learning; inability to subordinate one's own activities to goals; low level of goal setting; lack of learning motivation, dominance of close motives aimed at carrying out certain operations and actions; lack of need to overcome difficulties, inability to plan actions and compare them with the imaginary result; inability to determine the stages of the task and the sequence of intermediate goals, especially at those stages that require effort and concentration; unwillingness to improve the result; departure from the ultimate goal, etc.

Consider the essence of psychological and pedagogical types of developmental delay and features of the organization of education of students, which are classified into three types.

The first psychological and pedagogical type of developmental delay includes children with disorders associated with the deficient development of the function of regulation of cognitive activity with initially preserved intellectual development (type I). These are, first of all, states of insufficiency of attention with hyper- or hypoactive disorders of behavior, underdevelopment of motivational and emotional-

якого усвідомлено і дотримано. У пізнавальній діяльності спостерігається фіксація знань на сукупності правил (прийомів), які обумовлюють зміст і послідовність відомих дій, що забезпечує отримання позитивного результату.

Діти другої групи мали такі результати: між мотиваційним і операційним компонентами – $r = 0.34$, між мотиваційним і рефлексивно-оцінним – $r = 0.29$, між операційним і рефлексивно-оцінним – $r = 0.31$. В основі цього типу – усвідомлення і реалізація оптимальних варіантів організації пізнавальних дій у тій чи іншій конкретній і усвідомленій діяльності. Необхідність постійно зіставляти зміст власних пізнавальних дій з відомим еталоном спричиняє їх “розчинення” і невміння застосовувати в умовах нової діяльності. Тому, регуляція нової діяльності і її результати мають локальний характер.

Діти першого типу орієнтовані на самоконтроль. У них встановлено високий взаємозв'язок між компонентами саморегуляції: між мотиваційним і операційним компонентами – $r = 0.75$, між мотиваційним і рефлексивно-оцінним – $r = 0.59$, між операційним і рефлексивно-оцінним – $r = 0.85$. У нових ситуаціях діяльності, коли на перший план виходить необхідність осмислення діючих алгоритмів і створення нових, а разом з тим і необхідність максимально повно актуалізувати зміст теоретичного осмислення пізнавальних дій, саме орієнтованість на самоконтроль, забезпечує адекватну орієнтацію в умовах еталону та перетворення узагальненого алгоритму, що дозволяє в більшій чи меншій мірі визначити умови нової діяльності, контролювати хід пізнавального процесу та певним чином обґрунтувати отриманий результат. Здійснення таких регулятивних дій забезпечує виникнення нової, прийнятної схеми дій, певного алгоритму щодо розв'язання поставленої проблеми, вагомої підказки щодо шляхів побудови плану.

Таким чином, інтерпретуючи отримані показники можна стверджувати, що характерними проявами, які закладені у означену типологію з огляду на її реалізацію в навчальній діяльності виступають: недорозвиток

volitional spheres, work disorders of various origins.

In most cases, these disorders can often be the only cause of immaturity of educational and cognitive activities of the child; however, if these disorders are accompanied by primary disorders of organic origin, the cause of persistent failure of the child is complicated by its intellectual retardation. Similar disorders are found in schoolchildren with attention deficit hyperactivity disorder (ADHD). They can also be seen in older preschoolers and first-year students with typical development (they are associated with immaturity of the central nervous system). This also includes children who have undergone hypo- or hyper protection by their parents (adults), which deepens their difficulties in forming purposeful, arbitrary behavior.

Children classified as psychological and pedagogical type of developmental delay can study in a regular classroom. However, it should be remembered that it is usually very difficult for these children to work in the classroom with the whole class, they show their intellectual potential in the process of individual work only when the teacher organizes and controls their activities.

Overcoming barriers to learning and participation of children with developmental delay type I include an individual approach to such students and, above all, the arrangement of the learning environment. In all forms of work (whole class, group, pair, or individual), the child should be positioned so that he or she can seek help from the teacher at any time and the teacher can observe his or her behavior. When choosing educational tasks, it is necessary to start with the simplest, with which the child can easily cope, or with the repetition of what has already been done and known. At the same time, to control the progress of each stage of the task, to increase the complexity of the tasks gradually, to praise for what has been done - because such children need encouragement the most.

However, it is important to take into account the peculiarities of the child's ability to work. Minimal brain dysfunction is very often accompanied by cerebroasthenic disorders.

мотиваційної установки на навчання; невміння підпорядковувати власну діяльність цілям; низький рівень цілепокладання; відсутність навчальної мотивації, домінування близьких мотивів спрямованих на здійснення окремих операцій і дій; відсутність потреби у подоланні труднощів, невміння планувати дії та співставляти їх з уявним результатом; невміння визначати етапи завдання та послідовність проміжних цілей, особливо на тих етапах, що вимагають зусиль і зосередження; небажання покращити результат; відхід від кінцевої мети тощо.

Розглянемо сутність психолого-педагогічних типів затримки психічного розвитку та особливості організації навчання школярів, яких віднесено до трьох типів.

До першого психолого-педагогічного типу затримки психічного розвитку віднесено дітей, у яких спостерігаються порушення пов'язані з дефіцитарним розвитком функції регуляції пізнавальної діяльності при первинно збереженому інтелектуальному розвитку (I тип). Це, насамперед, стани недостатності уваги з гіпер- чи гіпоактивними розладами поведінки, недорозвиненістю мотиваційної та емоційно-вольової сфер, розладами працездатності різного походження.

У більшості випадків ці порушення нерідко можуть бути єдиною причиною несформованості навчально-пізнавальної діяльності дитини. Разом з тим, якщо ці розлади, супроводжуються первинними порушеннями органічного походження, то причина стійкої неуспішності дитини ускладнюється відставанням її в інтелектуальному розвитку. Схожі порушення виявляються у школярів з гіперактивним розладом з дефіцитом уваги (ГРДУ). Також їх нерідко можна спостерігати у старших дошкільників та школярів першого року навчання з типовим розвитком (вони пов'язані з незрілістю центральної нервової системи). Сюди ж відносяться діти, які піддалися гіпо- чи гіперпротекції з боку батьків (дорослих), що й поглиблює їх труднощі у формуванні цілеспрямованої, довільної поведінки.

Діти віднесені до I психолого-педагогічного типу затримки психічного розвитку можуть навчатися у звичайному класі. Втім

Therefore, children react sharply to changes in meteorological factors (headaches), are overly sensitive to bright light, noise, suffocation. The ability to work of such a student can decline sharply for no apparent reason - in the previous lesson the child behaved well, coped with difficult tasks, and the next - the behavior is inadequate, there is no basic knowledge. Therefore, it is advisable to monitor the child's condition, at this time not to encourage him to do what he should make significant efforts, at the same time, teach the child to control their condition, to warn of ill health, and others.

When involving children in the first psychological and pedagogical type of developmental delay, it should be remembered that the lack of a sufficient level of individual approach over time will lead to a significant lag in their acquisition of knowledge. The inferiority of educational activities will negatively affect the further development of the child's cognitive sphere - general awareness of the world around will become superficial, lag behind the systematization of knowledge, delay the formation of mental actions and consolidate the negative qualities of thinking. Without proper attention, these children can approach representatives of groups of children with severe learning disabilities due to reduced intellectual development.

The second psychological and pedagogical type of developmental delay includes children with uneven manifestations of educational and cognitive activity and productivity, insufficient intellectual development with a relatively preserved level of their learning, which can be implemented in a specially organized learning.

Children with these disorders are characterized by a sharp limitation of knowledge and ideas about the world around them, unformed mental actions and operations, which can be traced not only in the shortcomings of verbal and logical thinking, but also in perceptual activity, lagging behind in speech development statement). In the process of learning tasks, they experience considerable difficulties due to lack of intellectual skills, speech underdevelopment, but within the available material, they are able to use help, very sensitive to positive stimulation - they become more attentive and productive.

слід пам'ятати, що зазвичай цим дітям дуже важко працювати на уроці разом з усім класом, свої інтелектуальні можливості вони виявляють в процесі індивідуальної роботи, лише коли педагог організовує і контролює їхню діяльність.

Подолання бар'єрів в навчанні та участі дітей із затримкою психічного розвитку I типу включає індивідуальний підхід до таких учнів та, насамперед, облаштування навчального середовища. При будь-яких формах роботи (усім класом, групами, парами, чи індивідуально), дитина має розташовуватися так, аби будь-якої хвилини вона могла звернутися по допомогу до вчителя, і вчитель міг спостерігати за її поведінкою. При доборі навчальних завдань необхідно починати з найпростішого, з чим дитина легко впорається, або з повторення вже пройденого і відомого. Водночас контролювати хід виконання кожного етапу завдання, поступово нарощувати складність завдань, хвалити за зроблене, бо такі діти найбільше потребують заохочення.

Втім, важливо брати до уваги особливості працездатності дитини. Мінімальна мозкова дисфункція дуже часто супроводжується цереброастенічними розладами. Тому діти гостро реагують на зміну метеорологічних факторів (головними болями), надмірно чутливі до яскравого світла, шуму, задухи. Працездатність такого школяра може різко знижуватися без видимих причин: на попередньому уроці дитина добре поведилася, справлялася зі складними завданнями, а вже на наступному - поведінка неадекватна, відсутні елементарні знання. Тому доцільно відслідковувати стан дитини, у цей час не спонукати робити те, до чого вона має докладати значних зусиль, водночас, вчити дитину самостійно контролювати свій стан, попереджати про погане самопочуття та ін.

Залучаючи до навчання дітей, віднесених до I психолого-педагогічного типу затримки психічного розвитку, слід пам'ятати, - відсутність достатнього рівня індивідуального підходу з часом призведе до суттєвого їх відставання у засвоєнні знань. Неповноцінність навчальної діяльності негативно впливатиме на подальший розвиток пізнавальної

In a normal classroom, such children are completely unprepared for learning and “drop out” of the learning process. In this regard, they require long-term and systematic correctional and developmental work in a specially organized environment, which involves taking into account the individual capabilities of the child to acquire knowledge and advancement in development. Creating such conditions is possible in an inclusive or integrated classroom.

In an inclusive classroom, the organization of the educational process of the student, with developmental delay of this type, is carried out according to an individual curriculum, based on which an individual curriculum is developed, which determines the content, system of knowledge, skills and abilities to master in the educational process of each subject. During the educational process with the student should be conducted correctional and developmental classes, the number of which is defined in the Individual Development Program and provides a flexible variable structure of its components, namely: individual curriculum, individual program, system of necessary adaptation and modification, a set of additional services would ensure the education of such students in accordance with their capabilities and taking into account additional educational needs.

In developing the Individual Curriculum takes into account state requirements for the level of general education of students, especially children with developmental delay, associated with the development of cognitive, educational and subject-practical activities, speech, emotional and volitional sphere, personality, psychomotor development, etc. In an individual curriculum, the content of educational material to be mastered can be reduced (compared to that studied by peers with normative development), but it is important that certain content was sufficient for further study of the subject, and the logic and essence of the content lines of the educational standard was not violated. State requirements for the level of general education, defined in the individual curriculum, can be somewhat simplified and focused on the features of the mental activity of a particular student; characterized by gradual complications; have a clear practical orientation.

сфери дитини – загальна обізнаність про навколишній світ ставатиме усе поверховою, відставатиме систематизації знань, затримуватиметься формування розумових дій і закріплюватимуться негативні якості мислення. Без належної уваги ці діти можуть наближатися до представників груп дітей з тяжкими порушеннями навчально-пізнавальної діяльності, зумовленими зниженням рівня інтелектуального розвитку.

До II психолого-педагогічного типу затримки психічного розвитку віднесено дітей з нерівномірними проявами навчально-пізнавальної активності і продуктивності, недостатнім інтелектуальним розвитком при порівняно збереженому рівні їх наукованості, яка може бути реалізованою в умовах спеціально організованого навчання.

Для дітей з цими порушеннями властивими є різка обмеженість знань та уявлень про навколишній світ, несформованість розумових дій та операцій, яка простежується не лише в недоліках словесно-логічного мислення, але й у перцептивній діяльності, відставанні в розвитку мовлення (вкрай збідненому словнику, недорозвиненому граматичному висловлюванні). У процесі виконання навчальних завдань вони зазнають чималих труднощів, пов'язаних з відсутністю навичок інтелектуальної роботи, недорозвиненістю мовлення, проте в межах доступного матеріалу вони здатні скористатися допомогою, дуже чутливі до позитивної стимуляції – стають уважнішими і продуктивнішими.

В умовах звичайного класу такі діти виявляються зовсім неготові до навчання і “випадають” з навчального процесу. У зв'язку з цим вони потребують тривалої і систематичної корекційно-розвивальної роботи в спеціально організованих умовах, які передбачають урахування індивідуальних можливостей дитини щодо засвоєння знань і просування в розвитку. Створення таких умов можливе в інклюзивному або інтегрованому класі.

В інклюзивному класі організація навчально-виховного процесу учня, із затримкою психічного розвитку означеного типу, здійснюється за індивідуальним навчальним планом, на основі якого розробляється Індивідуальна

An important factor that plays a significant role in the education of students with developmental delay is the solution of problems related to the formation of social competence. This is the correction of behavior, the development of the ability to establish social relations and informal emotional and personal relationships with peers, involving the ability to control them and manage their own behavior in various learning situations and group work (including large and small), learn in pairs, work independently, establish relationships with others outside the school. Such skills are considered as long-term goals of correctional and developmental training of a student with developmental delay. Based on the study of the child's socialization - interpersonal relationships, behavior during play, in class, out of class - a comprehensive assessment of student behavior, which is taken into account in determining the long-term goal, which outlines the formation of behavior and ability to establish social relations in due time. The outlined goal is specified in the correctional and developmental tasks, which are presented on a separate page of the Individual Child Development Program.

In favorable conditions, children classified as type II psychological and pedagogical, show sufficient learning and a tendency to align in the learning process. As practice shows, many of them during the training in primary school (chain) reaches such a level of development that in the future, under appropriate conditions, can study in the regular classroom.

The third psychological and pedagogical type of developmental delay includes children who are characterized by a combination of low levels of intellectual productivity and excessively weak cognitive activity. Such children are characterized by insufficient intellectual development due to reduced learning. The latter can be traced in a special rigidity, inflexibility of thinking, as a result of which students, faced with difficulties in the process of performing educational tasks, use very little help.

This group includes children with severe developmental delay of cerebral-organic genesis, in whom there is a primary deficiency in the development of all mental functions: attention, memory, gnosis, praxis, etc., as well

навчальна програма, що визначає зміст, систему знань, навичок і вмінь, які має опанувати учень в навчальному процесі з кожного предмета. В ході навчального процесу з учнем мають проводитися корекційно-розвивальні заняття, кількість яких визначено у Індивідуальній програмі розвитку й передбачено гнучку варіативну структуру її складових, а саме: індивідуального навчального плану, індивідуальної навчальної програми, системи необхідних адаптації та модифікації, комплексу додаткових послуг, які б забезпечували навчання таких учнів у відповідності з їхніми можливостями та з урахуванням додаткових освітніх потреб.

При розробленні Індивідуальної навчальної програми беруться до уваги державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів, особливості дітей із затримкою психічного розвитку, пов'язані із розвитком пізнавальної, навчальної та предметно-практичної діяльностей, мовлення, емоційно-вольової сфери, особистості, психомоторного розвитку та ін. В індивідуальній навчальній програмі зміст навчального матеріалу, що підлягає засвоєнню, може бути скороченим (порівняно з тим, що вивчають однолітки з нормотиповим розвитком), водночас важливо аби визначеного змісту було достатньо для подальшого вивчення предмета, а логіка та сутність змістових ліній освітнього стандарту галузі не порушувалася. Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки, означені в індивідуальній навчальній програмі, можуть бути дещо спрощені й зорієнтовані на особливості розумової діяльності конкретного учня; характеризуватися поступовим ускладненням; мати виразну практичну спрямованість.

Важливим чинником, що відіграє суттєву роль у навчанні школярів із затримкою психічного розвитку, є розв'язання завдань, пов'язаних із формуванням соціальної компетентності. Це корекція поведінки, розвиток умінь налагоджувати суспільні стосунки і неформальні емоційно-особистісні взаємини з однолітками, що передбачають здатність володіти собою й керувати власною поведінкою у різноманітних навчальних ситуаціях та під час роботи в групі (в тому

as a clear underdevelopment of the emotional and volitional sphere.

The best conditions for the initial education of such children are an integrated classroom, which uses educational programs for children with developmental delay, where state requirements for the level of general education of students are simplified and focused on the features of cognitive activity of students in this category. It is also advisable to use textbooks and manuals addressed to such students. A significant number of students in this psychological and pedagogical typological group after primary school must continue their education in a special school with curricula for children with developmental delay.

Conclusions

Typological classification features of developmental delay, by one or another psychological and pedagogical type, and conclusions related to the interpretation, explanation, interpretation of the collected information, reproduction of the general picture of opportunities for development and learning of the child, contain a summary of psychological and pedagogical characteristics of developmental delay development and advice on involving the child in a certain type of educational environment. Of course, the implementation in educational practice of certain psychological and pedagogical types of developmental delay can affect the formation of social ties of the child, its cognitive activity, learning activities and set the tone for psychophysical, personal and social development. However, we hope that the developed psychological and pedagogical typology of developmental delay to involve the child in a certain type of educational environment (stated on the peculiarities of mental development and the formation of cognitive activity of the child) allows expecting a positive prognosis with proper implementation in educational and cognitive activities psychological, pedagogical and methodological organization of the process of learning and development of the child.

Based on the comparison of indicators of motivational, operational and reflexive-evaluation components, statistical relationship

числі у великій і малій), навчатися в парах, самостійно працювати, налагоджувати стосунки з оточуючими людьми поза навчальним закладом. Такі уміння розглядаються як довгострокові цілі корекційно-розвивального навчання школяра із затримкою психічного розвитку. На основі даних вивчення особливостей соціалізації дитини – міжособистісних стосунків, особливостей поведінки під час гри, на уроці, поза урочний час, – робиться комплексна оцінка поведінки учня, що береться до уваги при визначенні довгострокової мети, яка окреслює напрями формування поведінки та вміння налагоджувати суспільні стосунки у визначений термін. Окреслена мета конкретизується у корекційно-розвивальних завданнях, які подаються на окремій сторінці Індивідуальної програми розвитку дитини.

У сприятливих умовах діти, віднесені до II психолого-педагогічного типу, виявляють достатню наукуваність і тенденцію до вирівнювання у процесі навчальної діяльності. Як засвідчує практика, багато з них протягом навчання у початкових класах (ланці) досягає такого рівня розвитку, що в подальшому, за відповідних умов, може навчатися у звичайному класі.

До III психолого-педагогічного типу затримки психічного розвитку віднесено дітей, яким властиве поєднання низького рівня інтелектуальної продуктивності і надмірно слабкої пізнавальної активності. Такі діти характеризуються недостатнім інтелектуальним розвитком, що зумовлено зниженою наукуваністю. Остання простежується в особливій ригідності, негнучкості мислення, внаслідок чого учні, стикаючись з труднощами у процесі виконання навчальних завдань, дуже обмежено користуються допомогою.

До цієї групи належать діти з тяжкими формами затримки психічного розвитку церебрально-органічного генезу, в яких спостерігається первинна дефіцитарність у розвитку всіх психічних функцій: уваги, пам'яті, гнозису, праксису тощо, а також наявний виразний недорозвиток емоційно-вольової сфери.

Найкращі умови початкового навчання таких дітей – інтегрований клас, в якому у навчальному процесі використовуються

between them and statistically verified different expressions between motivation, self-control, self-esteem, reflection and self-correction, psychological and pedagogical types of developmental delay are identified and possibilities of its realization are clarified educational activities. Regarding this typology, the majority of schoolchildren belongs to the II and III types; only 14.28% of children belong to type I the largest number of students with CPR belongs to type III - 63.81% of students.

The obtained results will be useful for teachers, psychologists of special and inclusive educational institutions during correctional and developmental work, determining the features of its content, special methods, methods and conditions that will best promote the acquisition of knowledge and social development of children of one type or another.

References

- Drozd, L. V., Bystrova, Yu. O. (2020). Features of communication of adolescents with intellectual disabilities in the interpersonal relations. *Insight: the psychological dimensions of society*, 3, 123-133. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-3-9
- Herman, K. (2008). Academic incompetence in first grade as a risk factor for depressive cognitions and symptoms in middle school. *Journal of Counseling Psychology*, 55, 400-410.
- Homskaya, E. (2000). *Neuropsychology and psychophysiology of individual differences*. Orenburg. OOI PKRO.
- Hull, C. (1943). *Principles of Behavior*. New York. Appleton-Century-Crofts.
- Junthong, N., Netpradit, S. & Boonlue, S. (2020). The designation of geometry teaching tools for visually-impaired students using plastic geoboards created by 3D printing. *The New Educational Review*, 59(1), 87-102. DOI: 10.15804/tner.2020.59.1.07
- Khazova, S., Tikhonova, I., & Adeeva, T. (2019). Variants of life trajectories among persons with disabilities in the context of subjective well-being and life quality. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, 9(2). 106-115. DOI: 10.21277/sw.v2i9.462
- Lebedinskaya, K. (1980). Clinical and psychological analysis of disorders in adolescents. *Defectology*, 5, 3-13.
- Lebedinskiy, V. (1985). *Children's mental developmental disorders*. Moscow.
- Leontev, A. O. (1968). About diagnostic methods of psychological research of schoolchildren. *Soviet pedagogy*, 7, 65-77.

навчальні програми для дітей із затримкою психічного розвитку, де державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів спрощені й зорієнтовані на особливості пізнавальної діяльності школярів цієї категорії. Також доцільно використовувати підручники та навчальні посібники адресовані саме таким школярам. Значна кількість школярів цієї психолого-педагогічної типологічної групи після початкової школи мають продовжувати навчання в спеціальній школі за навчальними програмами для дітей із затримкою психічного розвитку.

Висновки

Розроблені типологічні класифікаційні ознаки затримки психічного розвитку за тим чи іншим психолого-педагогічним типом, та створені висновки, пов'язані з інтерпретацією, поясненням, тлумаченням зібраної інформації, відтворенням загальної картини можливостей розвитку і навчання дитини, містять сумарну психолого-педагогічну характеристику затримки психічного розвитку та поради щодо залучення дитини до певного типу освітнього середовища. Безумовно, реалізація в освітній практиці виокремлених психолого-педагогічних типів затримки психічного розвитку може по-різному позначатися на формуванні соціальних зв'язків дитини, її пізнавальної активності, навчальної діяльності та задавати тон психофізичному, особистісному і соціальному розвитку. Однак ми сподіваємося, що розроблена психолого-педагогічна типологія затримки психічного розвитку щодо залучення дитини до певного типу освітнього середовища (констатована на особливостях психічного розвитку і формуванні пізнавальної діяльності дитини) дозволяє очікувати на позитивний прогноз при належній її реалізації в навчально-пізнавальній діяльності при відповідній психолого-педагогічній і методичній організації процесу навчання і розвитку дитини.

На підставі зіставлення показників мотиваційного, операційного і рефлексивно-оцінного компонентів, статистичного взаємозв'язку між ними та статистично завіреної різної вираженості між мотивацією, самоконтролем,

- Lewis, M. (2006). The relation of ANS and HPA activation to infant anger and sadness response to goal blockage. *Developmental Psychology*, 48, 397-405.
- Locke, E. (2002). Building a practically useful theory of goal setting and task motivation: A 35-year odyssey. *American Psychologist*, 57, 705-717.
- Lubovskiy, V. (1989). *Psychological problems in the diagnosis of abnormal development of children*. Moscow: Pedagogy.
- Lytvynenko, O., Zlatova, L., Zasenka, V., Prokhorenko, L., Lunov, V. Adaptive Potential of Young People as a Factor of Mental Health-Preserving. *Journal of History Culture and Art Research*, 2020, 9(3), 374-385. DOI: 10.7596/taksad.v9i3.2846
- McClelland, C. *The Achievement Motive*. New York. Appleton-Century-Crofts, 1953.
- Popovych, I. S. & Blynova, O. Ye. (2019). The Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Mental States of Expectations in Students' Academic and Professional Activities. *The New Educational Review*, 55 (1), 293-306. DOI: 10.15804/tner.2019.55.1.24
- Popovych, I. S. (2017) Psychology of social expectations of personality. *Doctor's thesis*. Severodonetsk: Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University.
- Popovych, I. S. (2014). Typological features of expectations. *KSU Scientific Bulletin*, 1(2), 64-70.
- Prokhorenko, L. I. & Romanenko, O. V. (2019). Peculiarities of classification of objects of the information field of children with delay of psychical development. *Information Technologies and Learning Tools*, 74(6), 266-277. DOI: 10.33407/itlt.v74i6.3395
- Prokhorenko, L. (2016). *Psychology of self-regulation of schoolchildren with developmental delay*. Chervivtsi.
- Semigina, T. & Chystiakova, A. (2020). Children with down syndrome in Ukraine: inclusiveness beyond the schools. *The New Educational Review*, 59(1), 116-126. DOI: 10.15804/tner.2020.59.1.09
- Shipova, N. & Sevastyanova, U. (2019). Dyadic relations of persons with disabilities: coping and psychological well-being. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, 9(2). 116-126. DOI: 10.21277/sw.v2i9.477
- Zasenka, V., Prokhorenko, L. (2019). Educational Development Priorities for People with Special Needs in Ukraine. *Education: Modern Discourses*, 1, 161-167. DOI: 10.32405/2617-3107-2018-1-15

самооцінкою, рефлексією і самокорекцією визначено психолого-педагогічні типи затримки психічного розвитку та з'ясовано можливості її реалізації в навчальній діяльності. Відносно цієї типології більшість школярів належать до II і III типів, до I типу належать лише 14.28% дітей. Найбільша чисельність школярів із ЗПР належать до III типу – 63.81% учнів.

Отримані результати стануть у нагоді педагогічним працівникам, психологам спеціальних та інклюзивних закладів освіти під час проведення корекційно-розвивальної роботи, визначення особливостей її змісту, спеціальних методів, способів і умов, які максимально сприятимуть засвоєнню знань і соціального розвитку дітей того чи іншого типу.

Список використаних джерел

- Drozd L. V., Bystrova Yu. O. Features of communication of adolescents with intellectual disabilities in the interpersonal relations. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, № 3, P. 123-133. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-3-9
- Herman K. Academic incompetence in first grade as a risk factor for depressive cognitions and symptoms in middle school. *Journal of Counseling Psychology*, 2008, № 55, С. 400-410.
- Хомская Е. Нейропсихология и психофизиология индивидуальных различий. Оренбург. ООИПКРО, 2000. 234 с.
- Hull C. Principles of Behavior. New York. Appleton-Century-Crofts, 1943. 240 p.
- Junthong N., Netpradit S., Boonlue, S. The designation of geometry teaching tools for visually-impaired students using plastic geoboards created by 3D printing. *The New Educational Review*, 2020, 59(1), 87-102. DOI: 10.15804/tner.2020.59.1.07
- Khazova S., Tikhonova I., Adeeva T. Variants of life trajectories among persons with disabilities in the context of subjective well-being and life quality. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, 2019, 9(2). 106-115. DOI: 10.21277/sw.v2i9.462
- Лебединская К. Клинико-психологический анализ нарушений у подростков. *Дефектология*, 1980, № 5, С. 3-13.
- Лебединский В. Нарушение психического развития у детей. Москва, 1985. 167 с.
- Леонтьев А. О диагностических методах психологического исследования школьников. *Советская педагогика*, 1968, № 7, С. 65-77.
- Lewis M. The relation of ANS and HPA activation to infant anger and sadness response to goal blockage. *Developmental Psychology*, 2006, № 48, P. 397-405.

- Locke E. Building a practically useful theory of goal setting and task motivation: A 35-year odyssey. *American Psychologist*, 2002, № 57, P. 705-717.
- Лубовский В. Психологические проблемы диагностики аномального развития детей. Москва. Педагогика, 1989. 104 с.
- Lytvynenko O., Zlatova L., Zasenka V., Prokhorenko L., Lunov V. Adaptive Potential of Young People as a Factor of Mental Health-Preserving. *Journal of History Culture and Art Research*, 2020, 9(3), 374-385. DOI: 10.7596/taksad.v9i3.2846
- McClelland C. The Achievement Motive. New York. Appleton-Century-Crofts, 1953.
- Popovych I. S., Blynova O. Ye. The Structure, Variables and Interdependence of the Factors of Mental States of Expectations in Students' Academic and Professional Activities. *The New Educational Review*, 2019, 55(1), 293-306. DOI: 10.15804/tner.2019.55.1.24
- Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. Северодонецьк, 2017. 40 с.
- Попович І. С. Типологічні особливості очікувань. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 2014. Вип. 1. Т. II. С. 64-70.
- Прохоренко Л. Психологія саморегуляції школярів із затримкою психічного розвитку. Чернівці, 2016. 520 с.
- Прохоренко Л. І., Романенко О. В. Особливості класифікації об'єктів інформаційного поля дітьми із затримкою психічного розвитку. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 2019. Т. 74, № 6, 266-277. DOI: 10.33407/itlt.v74i6.3395
- Semigina T., Chystiakova A. Children with down syndrome in Ukraine: inclusiveness beyond the schools. *The New Educational Review*, 2020, 59(1), 116-126. DOI: 10.15804/tner.2020.59.1.09
- Shipova N., Sevastyanova U. Dyadic relations of persons with disabilities: coping and psychological well-being. *Social welfare: Interdisciplinary approach*, 2019, 9(2). 116-126. DOI: 10.21277/sw.v2i9.477
- Zasenka V., Prokhorenko L. (2019). Educational Development Priorities for People with Special Needs in Ukraine. *Education: Modern Discourses*, 2019, № 1, P. 161-167. DOI: 10.32405/2617-3107-2018-1-15

Link article (Style APA): Romanenko O. V. (2020). The development of sensory-perceptual processes of the psyche in conditions of norm and organic pathology (CP). *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 132-144. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-8

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Romanenko, O. V. The development of sensory-perceptual processes of the psyche in conditions of norm and organic pathology (CP). *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 132-144. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-8

UDC 159.922.761+376.2

The development of sensory-perceptual processes of the psyche in conditions of norm and organic pathology (CP)

Розвиток сенсорно-перцептивних процесів психіки в умовах норми та органічної патології (ДЦП)

Received: August 30, 2020 Accepted: October 31, 2020

Romanenko Oksana Viktorivna
Doctor of Psychological Sciences,
National Academy of Internal Affairs,
Ukraine
romanenkoks@gmail.com,
ORCID 0000-0001-0104-0093

Романенко Оксана Вікторівна
доктор психологічних наук
Національна академія внутрішніх справ,
Україна
romanenkoks@gmail.com,
ORCID 0000-0001-0104-0093

Abstract

The urgency of the problem of studying sensory-perceptual processes of the psyche is due to the need to find ways to stimulate the activity of children in modern conditions, as well as improving the diagnostics and correction of these processes in children with special needs as primary in the defect structure. **The purpose of the article** is to study theoretically and empirically the peculiarities of the development of sensory-perceptual processes of the psyche in the conditions of norm and organic pathology (cerebral palsy). A comparative analysis of sensory-perceptual processes development in organic brain damage has been performed on the basis of the consideration of the ontogenetic aspect of their study. It has been determined the way under the influence of these processes the effects of other levels of the psyche are formed, the way each of them changes and their interaction during the mental

Анотація

Актуальність проблеми вивчення сенсорно-перцептивних процесів психіки зумовлена необхідністю пошуку шляхів стимулювання активності дітей у сучасних умовах буття, а також удосконалення діагностики та корекції цих процесів у дітей з особливими потребами, як первинних у структурі дефекту. **Мета статті** полягає в теоретичному вивченні та емпіричному дослідженні особливостей розвитку сенсорно-перцептивних процесів психіки в умовах норми та органічної патології (ДЦП). На основі розгляду онтогенетичного аспекту вивчення сенсорно-перцептивних процесів здійснено порівняльний аналіз їхнього розвитку при органічному ураженні мозку. Визначено, яким чином під впливом цих процесів формуються ефекти інших рівнів психіки, як змінюється кожний з них і їх взаємодія в ході психічного розвитку дитини. Представлено

development of the child. **The results** of the study of such an indicator of the development of sensory-perceptual processes as the accuracy of the execution of eye tasks are presented. Analysis of quantitative indicators points out that the accuracy of the eye in younger pupils increases compared to preschool age, but it is characterized by instability depending on the type of task. At this age, children are already able to establish the relationship of equality and inequality between objects, but at the same time the indicators of dynamics are not yet as accurate as in adults. In addition to significant differences in eye accuracy, a greater heterogeneity of the group of children with cerebral palsy was found in comparison with healthy children in both preschool and primary school age. This suggests that the development of eye has individual properties in children and it is associated with the process of natural maturation. Various disorders of the sensory-perceptual sphere in cerebral palsy are superimposed on the individual measuring features of children, in particular, different degrees of coordination of hand and eye. **Conclusion.** Taking into account the individual specifics of the child's mental development in relation to the ratio of coordination of visual-motor functions will help to determine the appropriate means of correction and create optimal conditions for subject, educational and work activities.

Keywords: mental development, sensory-perceptual processes, anticipation, eye, children with cerebral palsy.

Introduction

The dynamism and variability of modern life determine the relevance of the study of various forms of human activity, which form the basis for the development and complication of the material world. The specificity of human action is that active movement has not only executive but also research function. The psyche is in a certain relationship with the system and the environment. It reflects the conditions surrounding the body, thus acting as a regulator of movements and actions.

The current state of the study of psychophysiological problems indicates the need to rethink modern ideas about the psyche, consciousness and brain activity. This will promote the development of ideas about the brain "embodiment" of reality in the acts of its sensory-perceptual cognition and the physiological mechanisms of consciousness, through which

результати дослідження такого показника розвитку сенсорно-перцептивних процесів, як точність виконання окомірних завдань. Аналізування кількісних показників вказує на те, що в порівнянні з дошкільним віком точність окоміру в молодших школярів підвищується, але характеризується нестійкістю в залежності від виду завдання. В цьому віці діти вже здатні встановлювати відношення рівності та нерівності між об'єктами, але водночас показники динаміки поки що не досягають точності, як у дорослих. Окрім достовірних розбіжностей у точності окоміру, виявлено більшу неоднорідність групи дітей з церебральним паралічем у порівнянні зі здоровими дітьми як у дошкільному, так і молодшому шкільному віці. Це дає підстави припустити, що розвиток окоміру має індивідуальні властивості в дітей та пов'язаний із процесом природного дозрівання. На індивідуальні вимірвальні особливості дітей накладаються різноманітні порушення сенсорно-перцептивної сфери при ДЦП, зокрема, різний ступінь узгодженості роботи руки та ока. **Висновок.** Урахування індивідуальної специфіки психічного розвитку дитини щодо співвідношення узгодженості зорово-рухових функцій сприятиме визначенню відповідних засобів корекції та створенню оптимальних умов предметної, навчальної та трудової діяльності.

Ключові слова: психічний розвиток, сенсорно-перцептивні процеси, антиципація, окомір, діти з церебральним паралічем.

Вступ

Динамічність та мінливість сучасного життя зумовлюють актуальність вивчення різних форм активності людини, які складають основу для розвитку та ускладнення матеріального світу. Специфіка людської дії полягає в тому, що активний рух має не лише виконавчу, але й дослідницьку функцію. Психіка знаходиться у певних відношеннях із системою та середовищем. Вона відображає умови, що оточують організм, виступаючи, таким чином, регулятором рухів і дій.

Сучасний стан вивчення психофізіологічної проблеми свідчить про необхідність переосмислення сучасних уявлень про психіку, свідомість і діяльність мозку. Це сприятиме розвитку уявлень про мозкове "втілення" дійсності в актах її сенсорно-перцептивного пізнання та фізіологічних механізмах

their content is revealed to man as a subject of cognition and activity.

Scientists claim the idea of re-entry of excitations to the sensory-perceptual areas of the brain as a mechanism of consciousness. (Chuprikova, 2018). Since sensory-perceptual processes of the psyche are basic for the development of higher-level processes, the actual direction of scientific research is their study in terms of both normal ontogenesis and organic pathology.

The purpose of the article is to research theoretically and empirically the peculiarities of the development of sensory-perceptual processes of the psyche in the conditions of norm and organic pathology (CP).

Methodology

The methodological bases of the study were: philosophical principles of activity, determinism and development; provisions on a holistic and system-comprehensive approach to the study of mental development of the child; structural-level theory of mental processes; methodical tools for studying the problems of mental development of children.

An integrative phenomenon that determines the degree of activity of an individual is anticipation (from the Latin *anticipatio* – prediction) – a form of advanced reflection of reality, which is a fundamental quality of the psyche and is manifested at different levels in the structure of mental functions (adaptive, regulatory, cognitive, communicative). It underlies various types of mental activity – from the simplest subject manipulations to complex activities. In the sensory organization of a man, anticipation acts as a kind of unifying link that provides transitions from sensation to perception, from perception to imagination, from imagination to thinking.

Depending on the tasks and goals that are solved in the process of activity, five levels of anticipation are determined approximately to the organization of mental reflection of a person: subsensory, sensorimotor, perceptual, representations, speech-thinking. These levels are involved in each of the prognostic processes, interacting with each other within the functional system. Cognitive and regulatory aspects of anticipation are complicated by the transition from one level to

свідомості, завдяки яким їх зміст відкривається людині як суб'єкту пізнання та діяльності. Вченими стверджується ідея щодо повторного надходження збуджень до сенсорно-перцептивних ділянок мозку як механізму свідомості. (Чуприкова, 2018). Оскільки сенсорно-перцептивні процеси психіки є базовими для розвитку процесів вищих рівнів, актуальним напрямом наукових досліджень є їхнє вивчення як в умовах нормального онтогенезу, так і органічної патології.

Мета статті – теоретично вивчити та емпірично дослідити особливості розвитку сенсорно-перцептивних процесів психіки в умовах норми та органічної патології (ДЦП).

Методологія

Методологічну основу дослідження склали: філософські принципи активності, детермінізму та розвитку; положення про цілісний та системно-комплексний підхід до дослідження психічного розвитку дитини; структурно-рівнева теорія психічних процесів; методичний інструментарій вивчення проблематики психічного розвитку дітей.

Інтегративним феноменом, що визначає ступінь активності індивіда, є антиципація (від лат. *anticipatio* – передбачення) – форма випереджального відображення дійсності, що являє собою фундаментальну якість психіки та виявляється на різних рівнях у структурі психічних функцій (адаптивної, регулятивної, пізнавальної, комунікативної). Вона лежить в основі різних видів психічної діяльності людини – від найпростіших предметних маніпуляцій до складних видів діяльності. У сенсорній організації людини антиципація виступає своєрідною об'єднуючою ланкою, що забезпечує переходи від відчуття до сприймання, від сприймання до уявлення, від уявлення до мислення.

У залежності від завдань та цілей, які вирішуються в процесі діяльності, визначається п'ять рівнів антиципації орієнтовно до організації психічного відображення людини: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, уявлень, мовленнєво-мислительний. Ці рівні беруть участь у кожному з прогностичних процесів, взаємодіючи один із одним у межах

another. The cognitive effect of anticipation arises in the process of active human recognition of signs and elements of certain situations in the process of solving sensory-perceptual problems. Thus, it is the sensory-perceptual processes of the psyche that form the basis on which the development of other levels takes place (Lomov and Surkov, 1980).

Researchers have shown that the basic mechanisms of sensory-perceptual processes in the perception of events are primarily manifested in the movements of the individual's eyes. This makes it possible to propose new solutions in rehabilitation approaches in the pathology of capturing the events of everyday life (Krotkova et al., 2018).

According to the results of experiments on the perception of static images, it was found that the information for memorization is associated with the spatial pattern of visual fixation (Danilov et al., 2019), and the comparison of eye trajectories at the first and repeated presentation of stimuli can serve as an indicator of the completeness of information stored in memory (Hannula et al., 2010). The logic of the perceptual process, the organization and functions of its motor components make it possible to clarify the effect of the mechanism of regulation of elementary eye movements and its influence on the dynamics of perception. The results of the study confirm the idea of the continuity of the visual process and the possibility of its direct inclusion in the regulation of rapid eye movements (Barabanshchikov, 2018).

The ontogenetic aspect of the study of sensory-perceptual processes makes it possible to determine the age and conditions the effects of different levels are formed and the way of changing each of them and their interaction during the mental development of the child. J. Bruner's research showed that in the first 3-4 months of a child's life, based on the perception of objects in a "small" space, the development of special coordination of eye, head and body movements relative to existing objects, elementary sensory-perceptual reactions are formed (Bruner, 1977). Early research activity is polymodal in nature and requires the coordination of all sensory systems.

функціональної системи. Когнітивний та регулятивний аспекти антиципації ускладнюються з переходом від одного рівня до іншого. Когнітивний ефект антиципації виникає в процесі активного розпізнання людиною ознак та елементів тих чи інших ситуацій у процесі вирішення сенсорно-перцептивних завдань. Таким чином, саме сенсорно-перцептивні процеси психіки складають ту основу, на якій відбувається розвиток інших рівнів (Ломов, Сурков, 1980).

У дослідженнях вчених доведено, що базисні механізми функціонування сенсорно-перцептивних процесів при сприйнятті подій насамперед виявляються в рухах очей індивіда. Це дає змогу запропонувати нові рішення в реабілітаційних підходах при патології запечатління подій повсякденного життя (Кроткова та ін., 2018). За результатами експериментів, присвячених сприйняттю статичних зображень, з'ясовано, що інформація для запам'ятовування пов'язана з просторовим паттерном зорових фіксацій (Danilov et al., 2019), а порівняння траєкторій руху очей при першому та повторному пред'явленні стимулів може слугувати індикатором повноти інформації, що зберігається в пам'яті (Hannula et al., 2010). Логіка перцептивного процесу, організація та функції його моторних компонентів дають змогу уточнити дію механізму регуляції елементарних рухів очей та його вплив на динаміку сприйняття. Результати дослідження підтверджують уявлення про безперервність зорового процесу та можливість його безпосереднього включення в регуляцію швидких рухів очей (Барабаншиков, 2018).

Онтогенетичний аспект вивчення сенсорно-перцептивних процесів дає змогу визначити, в якому віці та за яких умов формуються ефекти різних рівнів, як змінюється кожний з них і їх взаємодія в ході психічного розвитку дитини. Дослідження Дж. Брунера показали, що вже в перші 3-4 місяці життя у дитини, на основі сприйняття предметів у "малому" просторі, розвитку спеціальних координацій рухів очей, голови та тіла відносно наявних предметів, формуються елементарні сенсорно-перцептивні реакції (Брунер, 1977). Рання дослідницька активність має полімодальний характер і вимагає координації всіх сенсорних систем.

The work of T. Tikhomirova, Yu. Kuzmina, S. Malykh presents the results of a longitudinal study of the development of information processing speed during primary school age on the material of setting the reaction time, in which it is proved that during this period the reaction time decreases and information processing speed increases, which indicates the improvement of perceptual processes at this age (Tikhomirova et al., 2020). The process of forming new information is based on the integration in the brain of previously acquired experience based on the basis of appropriate, structured by this experience motor act (Soloviov et al., 2019).

Consideration of the formation of sensory-perceptual processes in ontogenesis shows that in a healthy child they are characterized by consistency, integration, dynamism. Certain patterns of its course necessitate the definition of signs of dysontogenesis as a development that occurs in adverse conditions. L. Vygotsky proposed an approach to the study of mental processes as complex functional systems that cooperate due to the interaction of highly differentiated brain structures, where each contributes to the dynamic integrity, which is an important theoretical basis for the analysis of dysontogenesis (Vygotsky, 1983).

Thus, in the study of Ya. Smirnova "primary psychological" characteristics of atypical development of the child which are determined by the imperfection of sensory-perceptual processes have been revealed, that lead to a violation of social communication. In particular, several options for violation of joint attention through the definition of intentions in the direction of vision are described. Symptoms of deficiency of this skill are variable depending on the specifics of atypical development of the child; secondary deviations in the development of social cognition are specific to a particular primary defect. Limited inflow of information in violation of the analyzer, with the primary damage to sensory-perceptual processes creates unfavorable conditions for the accumulation of experience of social interaction in children. This experience is necessary for the formation of a mental model (Smirnova, 2020). The process of social perception in children with intellectual disabilities is

У роботі Т. Тихомирової, Ю. Кузьміної, С. Малих представлені результати лонгітюдного дослідження розвитку швидкості переробки інформації протягом молодшого шкільного віку на матеріалі завдання часу реакції вибору, в якому доведено, що в цей період відбувається зменшення часу реакції, а швидкість переробки інформації зростає, що вказує на удосконалення перцептивних процесів у цьому віці (Тихомирова та ін., 2020). Процес формування нової інформації заснований на інтеграції в мозку раніш отриманого досвіду на основі доцільного, структурованого цим досвідом рухового акту (Soloviov et al., 2019).

Розгляд формування сенсорно-перцептивних процесів у онтогенезі засвідчує, що у здорової дитини вони характеризуються системністю, цілісністю, динамічністю. Певні закономірності його перебігу обумовлюють необхідність визначення також ознак дизонтогенезу, як розвитку, що відбувається в несприятливих умовах. Л. Віготським запропоновано підхід до вивчення психічних процесів як складно організованих функціональних систем, які співпрацюють внаслідок взаємодії високодиференційованих мозкових структур, де кожна вносить свій внесок в динамічну цілісність, що є важливим теоретичним підґрунтям для аналізу дизонтогенезу (Віготський, 1983).

Так, у дослідженні Я. Смірнкової виявлено "первинно-психологічні" характеристики атипового розвитку дитини, що обумовлені недосконалістю сенсорно-перцептивних процесів, які призводять до порушення соціальної комунікації. Зокрема, описано кілька варіантів порушення спільної уваги через визначення намірів за напрямом зору. Симптоматика дефіциту цієї навички варіативна в залежності від специфіки атипового розвитку дитини, тобто вторинні відхилення в розвитку соціального пізнання специфічні для певного первинного дефекту. Обмежений приток інформації при порушенні аналізатора, при первинному ушкодженні сенсорно-перцептивних процесів створює несприятливі умови для нагромадження досвіду соціальної взаємодії у дітей, необхідного для формування моделі психічного (Смірнова, 2020). Ускладненим є процес

complicated. The most common cause of conflict and aggressive behavior is impaired production and perception of statements, as well as misunderstanding of the emotions of the other communicator in the communication process (Drozd & Bystrova, 2020). This determines the urgency of the problem of individualization and differentiation in education and upbringing, the solution of which is possible by focusing on the individuality of the child, taking into account the “zone of immediate development” (Yakovleva, 2019).

The process of formation of sensory-perceptual processes is especially complicated by organic lesions of the brain, in particular, in children with cerebral palsy (CP). Different forms of this disease are characterized by different lesions of individual analytical systems and their interaction, which causes the variability of the mental development of these children. The role of the motor analyzer, which performs a kind of communication service between all other analyzers, organizing their work in complex acts of behavior, allows us to understand the deep determinants of sensory cognitive impairment in cerebral palsy.

Impairment of motor functions in cerebral palsy affects visual, auditory, tactile, kinesthetic sensations and perception, disrupts their interaction, limits the variety of impressions of the material world and prevents the creation of a basis for cognitive activity of the child: perception of space, formation of images, simultaneous coverage of text elements when mastering reading and writing (Shipitsina & Mamaychuk, 2001).

Procedures and instruments

An essential indicator of the development of the sensory-perceptual level, which is manifested in the ability to determine spatial quantities without the use of measuring instruments, is the eye. When performing eye tasks, the leading role is played by the fixation attitudes of the eye, the degree of stability of which is an important indicator of the child's mental development. These processes are improved in complex sighting acts and are based on the consistency of visual-motor coordination. To study this phenomenon, the method of “Crossing” by A. Gafarov, E. Surkov, G. Sukhodolsky was used. The method is based on

соціальної перцепції у дітей з інтелектуальними порушеннями. Найчастішою причиною конфліктної та агресивної поведінки в них є порушене продукування та сприймання висловлювань, а також нерозуміння емоцій іншої сторони в процесі спілкування (Drozd, Bystrova, 2020). Це обумовлює актуальність проблеми індивідуалізації та диференціації в навчанні та вихованні, вирішення якої можливо шляхом орієнтації на індивідуальність дитини з урахуванням “зони найближчого розвитку” (Яковлева, 2019).

Процес формування сенсорно-перцептивних процесів особливо ускладнюється при органічних ураженнях головного мозку, зокрема, в дітей з церебральним паралічем (ДЦП). Різним формам цього захворювання властиве різне ураження окремих аналізаторних систем та їх взаємодії, що обумовлює варіативність особливостей психічного розвитку цих дітей. Роль рухового аналізатора, який виконує своєрідну службу зв'язку між усіма іншими аналізаторами, організовуючи їх роботу в складних актах поведінки, дає змогу зрозуміти глибинні детермінанти порушень чуттєвого пізнання при ДЦП. Ушкодження рухових функцій при ДЦП впливає на зорові, слухові, тактильні, кінестетичні відчуття та сприймання, порушує їх взаємодію, обмежує різноманітність вражень від предметного світу та перешкоджає створенню основи для пізнавальної діяльності дитини. Уповільнене формування узгодженості рук та очей при ДЦП ускладнює такі процеси, як окомір, сприйняття простору, утворення образів, симультанне охоплення елементів тексту при оволодінні читанням і письмом (Шипіцина, Мамайчук, 2001).

Методика. Суттєвим показником розвитку сенсорно-перцептивного рівня, що виявляється в здатності визначати просторові величини без застосування вимірювальних приладів, є окомір. При виконанні окомірних завдань провідну роль відіграють фіксаційні установки ока, міра стійкості яких є важливим показником психічного розвитку дитини. Ці процеси удосконалюються в складних прицільних актах та ґрунтуються на узгодженості зорово-моторних координацій. Для дослідження цього явища застосовувалася

a situation that involves visual and visual-motor extrapolation of vertical segments of straight lines, which the subject must mentally project on a horizontal line.

The subject was presented with an image of a vertical straight segment 32 mm long. Another variable in the experiment was the distance from the end of the vertical segment to its intersection with the horizontal line of the test object. This distance was 80 mm for series I and III series and 60 mm for series II.

The test object is a sheet of white paper measuring 210 x 300 mm in the shape of an ellipse with black lines. This form of writing does not allow the subject to focus on its straight edges, which would greatly simplify the task and would be reduced to the division of the horizontal line into proportional parts. The vertical segment of the line was not located in the center of the horizontal line. The test object was proposed in such a way that the desired vertical segment coincided with the sagittal plane of the subject's body. The subject was asked to extend mentally the vertical segment to the intersection with the horizontal line and, as most accurately, to indicate with a pencil the intended point of their intersection. The instruction stated that the arm could be brought to a horizontal line only after the imaginary point of intersection had been determined, any auxiliary movements were prohibited. During the task, errors were recorded, which included deviations from the true point of intersection on both the left and right sides. The magnitude of errors was measured in mm. The child was asked to perform the task with a dominant hand considering the peculiarities of motor disorders in cerebral palsy.

The experiment was implemented in three series of investigations. The first series was aimed at identifying the range of errors of spatial representations. The correctly found point of intersection testified to the success of these processes. The second series of experiments involved detecting the presence of a deviation of the error in the direction opposite to the leading hand of the subject with his eyes closed. During the experiment, the child has the ability to perceiving visually an object for 2 seconds, after which the task had to be performed with eyes closed.

методика "Перетин" А. Гафарова, Є. Суркова, Г. Суходольського. В основі методики лежить ситуація, що передбачає зорову та зорово-моторну екстраполяцію вертикальних відрізків прямих ліній, які досліджуваний має подумки спроектувати на горизонтальну лінію.

Досліджуваному пред'являлося зображення вертикального прямого відрізка довжиною 32 мм. Іншою змінною в експерименті була відстань від кінця вертикального відрізка до перетину його з горизонтальною лінією тест-об'єкту. Ця відстань дорівнювала 80 мм для серій I та III серій та 60 мм – для II серії.

Тест-об'єкт – лист білого паперу розміром 210 x 300 мм у формі еліпсу, на якому нанесені чорні лінії. Така форма листа не дозволяє досліджуваному орієнтуватися на його прямих краях, що значно б спрощувало завдання та зводилося б до поділу горизонтальної лінії на пропорційні частини. Вертикальний відрізок прямої був розташований не по центру горизонтальної лінії. Тест-об'єкт пропонувався таким чином, щоб шуканий вертикальний відрізок співпадав із сагітальною площиною тіла досліджуваного. Перед досліджуванним ставилося завдання подумки продовжити вертикальний відрізок до перетину з горизонтальною лінією і, як найточніше, вказати олівцем передбачувану точку їхнього перетину. В інструкції вказувалося, що руку можна підводити до горизонтальної лінії тільки після того, як уявна точка перетину буде визначена, тобто будь-які допоміжні рухи заборонялися. При виконанні завдання фіксувалися помилки, які включали відхилення від істинної точки перетину як із лівого, так і з правого боку. Величина помилок вимірювалася в мм. Враховуючи особливості рухових порушень при ДЦП, дитині пропонувалося виконати завдання домінуючою рукою.

Експеримент був реалізований у трьох серіях дослідів. *Перша серія* була спрямована на виявлення діапазону помилок просторових уявлень. Правильно знайдена точка перетину свідчила про успішність цих процесів. *Друга серія* дослідів передбачала виявлення наявності відхилення помилки в бік, що є протилежним відносно провідної руки досліджуваного за

If the task was performed with the right hand, the index finger of the left hand of the subject was located by the experimenter at the left end of the horizontal line, and the end of the pencil was located on the vertical segment. The task was to move the pencil away from the sheet and make a mark on the imaginary point of intersection at the level of the location of the index finger of the left hand. When performing tasks with the left hand, the execution procedure changed in reverse order. In this series of experiments, the length of the vertical segment was 32 mm, and the distance to the horizontal line was 60 mm. In the third series of experiments, the subject's task was that he sat at the table, freely lowering both hands, and only with the help of sight estimated the point of intersection of the vertical segment with a horizontal line, comparing this point with the positions of the pencil tip of the horizontal line. Thus, the performance of eye tasks in the first series of experiments was based on the "hand-eye" connection, in the second one the work of the hand under the condition of exclusion of vision was studied, and in the third the work of vision with the exclusion of hands was investigated. The second and third series of experiments were control regarding the first.

Results

The study covered 78 children of preschool and primary school age (including 40 children with cerebral palsy and 38 children with normative development). The analysis of experimental data made it possible to identify differences in the accuracy of performing visual tasks by preschoolers with cerebral palsy and their healthy peers, which are presented in table 1.

As it can be seen from the table, when finding the middle of the segment in the first series of experimental tasks, children with cerebral palsy

умови заплучених очей. Під час експерименту дитина мала можливість зорового сприйняття об'єкту протягом 2 секунд, після цього завдання потрібно було виконати із заплученими очима. Якщо завдання виконувалося правою рукою, то вказівний палець лівої руки досліджуваного розташовувався експериментатором на лівому кінці горизонтальної лінії, а кінець олівця – на вертикальному відрізьку. Ставилося завдання відвести олівець від листа та на рівні розташування вказівного пальця лівої руки зробити позначення на уявній точці перетину. При виконанні завдань лівою рукою процедура виконання змінювалася в зворотному порядку. В цій серії дослідів довжина вертикального відрізьку дорівнювала 32 мм, а відстань до горизонтальної лінії – 60 мм. У третій серії дослідів завдання досліджуваного полягало в тому, що він сидів за столом, вільно опустивши обидві руки, і тільки за допомогою зору оцінював точку перетину вертикального відрізьку з горизонтальною лінією, зіставляючи цю точку з тими положеннями кінчика олівця горизонтальній лінії, яку йому вказував експериментатор. Отже, якщо у першій серії дослідів виконання окомірних завдань відбувалося на основі зв'язку "рука-око", то в другій – досліджувалася робота руки за умови виключення зору, а в третій – робота зору при виключенні роботи рук. Друга та третя серія дослідів були контрольними по відношенню до першої.

Результати

Дослідженням було охоплено 78 дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (з них 40 дітей з церебральним паралічем та 38 дітей – з нормотиповим розвитком). Аналіз експериментальних даних дав змогу виявити відмінності в точності виконання окомірних завдань у дошкільників з церебральним паралічем та їх здорових ровесників, що представлено в табл. 1.

Table 1. Basic statistics of error dispersion at performance of eye tasks by preschoolers

Таблиця 1. Основні статистики розподілу помилок у дошкільників при виконанні окомірних завдань

A series of experiments Серії дослідів	Children with cerebral palsy Діти з церебральним паралічем					Children with normative development Діти з нормотиповим розвитком					t- Stud
	M	m	min	max	σ	M	m	min	max	σ	
I	4.3	.21	2	7	1.7	2.1	.10	1	3	.8	11
II	5.5	.48	3	14	3.9	3.0	.18	2	6	1.4	14.1

had an average sample error of 4.3 mm, while healthy children's indicator was 2.1 mm. When performing the task with closed eyes, the error of sick children was 5.5 mm, and healthy children's error was 3.0. In the third series of tasks, excluding hand work, the erroneous value of children with cerebral palsy was 3.4 mm, and their healthy peers have 2.2 mm value.

The difficulty of using a linear eye due to the uncoordinated work of the hand and eye, the lack of spatial representations of the standard were directly reflected in the inability of children with cerebral palsy to graphically display the relations between objects. In the process of interpreting the results of the experiment, significant differences were found in the indicators of the studied groups according to Student's t-test: according to the series of experiments $t = 11; 14.1$ and 7.5 at $p \leq 0.01$.

The results of the performance of eye tasks by children of primary school age are presented in the table. 2.

The table illustrates the magnitude of the eye error of primary school children decreases in three series of the experiment. For children with cerebral palsy, these indicators were 4.1 mm, 5.2 mm and 3.1 mm, while their healthy peers' indicators were 1.8 mm, 2.7 mm and 1.9 mm, respectively. When comparing the results of the Student's t-test, significant differences of indicators between the studied groups were revealed: respectively for a series of experiments $t = 14.3; 8.9$ and 3.4 at $p \leq 0.01$.

Analysis of quantitative indicators pointed out that accuracy of the eye of children of primary schoolage increases in comparison to preschoolers' indicators, but they are characterized by instability depending on the type of task. At this age, children are already able to establish the relationship

Як видно з таблиці, при знаходженні середини відрізка у першій серії експериментальних завдань дітям з церебральним паралічем було притаманне середнє вибіркове значення помилки в 4,3 мм, в той час як у здорових дітей цей показник склав 2,1 мм. При виконанні завдання із заплющеними очима помилка хворих дітей становила 5,5 мм, а здорових – 3,0. У третій серії завдань при виключенні роботи руки помилкове значення у дітей з церебральним паралічем склало 3,4 мм, а у їх здорових ровесників – 2,2 мм. Труднощі користування лінійним окоміром, що обумовлена неузгодженою роботою руки та ока, несформованістю просторових уявлень про еталон безпосередньо відобразилися у невмінні дітей з церебральним паралічем графічно відобразити співвідношення між об'єктами. У процесі інтерпретації результатів експерименту виявлено значущі розбіжності у показниках досліджуваних груп за t-критерієм Ст'юдента: відповідно для серій дослідів $t = 11; 14,1$ та $7,5$ при $p \leq 0,01$.

Результати виконання окомірних завдань у дітей молодшого шкільного віку представлені в табл. 2.

Як ілюструє таблиця, у дітей молодшого шкільного віку зменшується величина помилки окоміру у трьох серіях експерименту. Для дітей з церебральним паралічем ці показники склали 4,1 мм, 5,2 мм та 3,1 мм, в той час, як у їх здорових ровесників – відповідно 1,8 мм, 2,7 мм та 1,9 мм. При порівнянні результатів за t-критерієм Ст'юдента виявлено достовірні розбіжності в показниках між досліджуваними групами: відповідно для серій дослідів $t = 14,3; 8,9$ та $3,4$ при $p \leq 0,01$.

Аналіз кількісних показників вказує на те, що в порівнянні з дошкільним віком точність окоміру в молодших школярів підвищується,

Table 2. Basic statistics of error dispersion at performance of eye tasks by children of primary school age

Таблиця 2. Основні статистики розподілу помилок у молодших школярів при виконанні окомірних завдань

A series of experiments Серії дослідів	Children with cerebral palsy Діти з церебральним паралічем					Children with normative development Діти з нормотиповим розвитком					t- Stud
	M	m	min	max	σ	M	m	min	max	σ	
I	4.1	.11	2	6	.9	1.8	.09	1	3	.7	14.3
II	5.2	.27	3	11	2.2	2.7	.16	2	5	1.2	8.9
III	3.1	.12	1	5	1.0	1.9	.12	1	4	.9	3.4

of equality and inequality between objects, but at the same time the dynamics are not yet as accurate as in adults. In addition to significant differences in eye accuracy, there was a greater heterogeneity in the group of children with cerebral palsy compared to healthy children in both preschool and primary school age, as evidenced by the indicators of dispersion and standard deviation. This suggests that the development of eye has individual properties in children and is associated with the process of natural maturation. Various disorders of the sensory-perceptual sphere in cerebral palsy are superimposed on the individual measuring features of children, in particular, different degrees of coordination of hand and eye work. The greatest degree of such heterogeneity was manifested in the second series of experiments, when the child performed the task with his eyes closed.

This tendency becomes somewhat weaker with the passing to primary school age (dispersion and standard deviation decreases), which may be due to the action of compensatory mechanisms: both physiological processes (maturation of analyzers and improving their systemic interaction) and the effectiveness of psychocorrective influences, development of sensory-perceptual processes carried out at work and study. It should also be noted a more significant increase in the accuracy of the eye in children with medium and high levels of success in the tasks, while in the group of low-achieving children, the positive dynamics was less pronounced.

Discussion

The analysis of the obtained results indicates that joining the work of the hand leads to deterioration of the eye in preschool children with normative development, and on the contrary, there is a tendency to increase accuracy of the eye of primary school children at the same conditions. Thus, there is a pronounced tendency to improve the coordinated work of the hand and eye with the transition from preschool to primary school age with normal ontogenesis. At the same time, this tendency was quite weak among children with cerebral palsy, because even in primary school age, joining the work of the hand in most

але характеризується нестійкістю в залежності від виду завдання. В цьому віці діти вже здатні встановлювати відношення рівності та нерівності між об'єктами, але разом із тим показники динаміки поки що не досягають точності, як у дорослих. Окрім достовірних розбіжностей у точності окоміру, виявлено більшу неоднорідність групи дітей з церебральним паралічем у порівнянні зі здоровими дітьми як у дошкільному, так і молодшому шкільному віці, на що вказують показники розкиду та стандартного відхилення. Це дає підстави припустити, що розвиток окоміру має індивідуальні властивості в дітей та пов'язаний із процесом природного дозрівання. На індивідуальні вимірювальні особливості дітей накладаються різноманітні порушення сенсорно-перцептивної сфери при ДЦП, зокрема, різний ступінь узгодженості роботи руки та ока. Найбільшою мірою така неоднорідність виявлялася у другій серії дослідів, коли дитина виконувала завдання із заплученими очима.

З переходом до молодшого шкільного віку ця тенденція стає дещо слабшою (розкид та показники стандартного відхилення зменшуються), що може бути наслідком дії компенсаторних механізмів: як фізіологічних процесів (дозрівання аналізаторів та удосконалення їх системної взаємодії), так і ефективності психокорекційних впливів, розвитку сенсорно-перцептивних процесів, що здійснюється в трудовій та навчальній діяльності. Слід відзначити також більш суттєве підвищення показників точності окоміру в дітей із середнім та високим рівнем успішності виконання завдань, в той час як у групі низькоуспішних дітей позитивна динаміка носила менш виражений характер.

Дискусія

Аналіз отриманих результатів вказує на те, що у дітей дошкільного віку з нормотиповим розвитком приєднання роботи руки призводить до погіршення окоміру, а у молодших школярів – навпаки, в цих умовах спостерігається тенденція до підвищення його точності. Таким чином, відмічається виражена тенденція до удосконалення узгодженої роботи руки та ока з переходом від дошкільного до молодшого шкільного віку при нормальному

cases did not improve eye, as it is among healthy preschoolers, but reduced the success of the task.

Conclusions

Differences in the eye of children of different ages indicate the development of sensory-perceptual processes due to the enrichment of the experience of the child's subject activity, which is manifested in the coordinated work of the hand and eye. There was deterioration in the results of the eye accuracy of children with cerebral palsy, when it was proposed to perform the task not only visually but also by hand. That was due to limited experience and movement disorders. This necessitates the development of eye in those activities where hand kinesthesia is actively involved in the practice of measurement. The study showed that preschoolers' eye is characterized by the largest error and its stability, regardless of the nature of the measurement tasks. In the primary school age there is an intensive formation of the eye based on maturation of internal regulatory mechanisms that determine its stability to different conditions of the task and is due to the age adjustment of the measuring function. The use of longitudinal sections allowed showing different age dynamics of the eye in both studied categories of children. Individual ability to perform tasks in different experimental series requires in-depth analysis. In some cases, children showed better results when using the hand and eye at the same time, and in others - the task was performed more successfully when turning off the hand. There was also a group of children whose measuring activities were approximately equally effective in all series of tasks. This indicates different types of hand-eye ratios, which are informative about the individual approach in the educational activities of children with cerebral palsy.

As a result of experimental tasks, a tendency to left-sided asymmetry of healthy children was revealed. Their field of view is characterized by great uncertainty and variability simultaneously with the small value. There is a gradual tendency to reduce the number of the group of left-handed asymmetry and its equalization with the group of right-handed asymmetry. At the same time, children with cerebral palsy, with predominant

онтогенезі. Водночас така тенденція виявляється досить слабкою у відношенні дітей з церебральним паралічем, оскільки в них і в молодшому шкільному віці приєднання роботи руки у більшості випадків не сприяло покращенню окоміру, як у здорових дошкільників, а знижувало успішність виконання завдання.

Висновки

Розбіжності в окомірі у дітей різних вікових категорій вказують на розвиток сенсорно-перцептивних процесів внаслідок збагачення досвіду предметної діяльності дитини, що виявляється в узгодженій, координованій роботі руки та ока. У дітей з церебральним паралічем внаслідок обмеженості такого досвіду та рухових порушень спостерігалось погіршення результатів окоміру, коли пропонувалося виконати завдання не тільки візуально, але й за допомогою руки, що обумовлює необхідність розвитку окоміру в тих видах діяльності, де кінестезія руки активно включена до практики виміру. Проведене дослідження показало, що у дошкільників окомір характеризується найбільшою величиною помилки та її стійкістю незалежно від характеру вимірювальних завдань. У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивне формування окоміру на основі дозрівання внутрішніх регуляторних механізмів, які визначають його стійкість щодо різних умов завдання та обумовлюється віковою перебудовою вимірювальної функції. Застосування лонгітюдних зрізів дозволило засвідчити різну вікову динаміку окоміру в обох досліджуваних категорій дітей. Потребують поглибленого аналізу індивідуальні можливості виконання завдань у різних експериментальних серіях. У одних випадках діти демонстрували кращі результати при одночасному використанні руки та ока, а в інших – завдання виконувалося більш успішно при виключенні роботи руки. Також виокремилася група дітей, у яких вимірювальна діяльність мала приблизно однакову ефективність у всіх серіях завдань. Це вказує на різні типи співвідношення роботи руки та ока, які є інформативними щодо індивідуального підходу в навчальній діяльності дітей з церебральним паралічем.

left-handedness, were more likely to shift the error to the right. The pronounced effect of asymmetry of errors may be due to increased muscle tone due to compensatory muscle strain on one side of the body (when acting with the right hand - the right side and vice versa). The shift of the eye error in one direction or another is characterized by certain features and depends on the location of the lesion.

The study shows the complex dynamics of the formation of the eye as a manifestation of sensory-perceptual processes with the transition from preschool to primary school age. At this time there are not only quantitative but also significant qualitative changes in the process of improving visual spatial-distinguishing functions, which have a great influence on the development of perception of space and cognitive development in general. In addition to general trends, the diagnostics of the sensory-perceptual processes on the material of visual tasks allows identifying individual specifics of mental development of the child in relation to the coordination of visual-motor functions. It will be directly reflected in the subject activity, learning and work, predict its effectiveness and determine appropriate means of correction.

References

- Barabanshchikov, V. A. (2018). Dynamics of the visual process and saccadic eye movements. *Psychological Journal*, 1(39), 46-56. DOI: 107868/S0205959218010051
- Bruner, J. (1977). *Psychology of cognition. Outside the direct information*. Moscow: Progress, 413 p.
- Chuprikova, N. I. (2018). Prospects for solving the psychophysiological problem: brain activity, psyche and phenomena of consciousness. *Psychological Journal*, 2(39), 120-133. DOI: 10.7868 / S0205959218020113
- Danilov, G. V., Vigasina, K. S., Strunina, Yu. V., Kaverina, M. A., Galkin, M. V. & Kuleva, A. Yu. et al. (2019). Gaze fixation patterns correlate with visual attention and memory: the results of a pilot study in healthy subject. *Modern Technologies in Medicine*, 1(11), 54-60. DOI: 10.17691/stm 2019.11.1.06
- Drozd, L. V. & Bystrova, Yu. O. (2020). Features of communication of adolescents with intellectual disabilities in the interpersonal relations. *Insight: the psychological dimensions of society: scientific journal*, 3, 123-133.

У результаті проведення експериментальних завдань виявлено тенденцію до лівосторонньої асиметрії у здорових дітей. Одночасно з малою величиною поле зору характеризується у них великою невизначеністю та варіативністю. З віком спостерігається тенденція до скорочення чисельності групи лівосторонньої асиметрії та її зрівнювання з групою правосторонньої асиметрії. Водночас у дітей з церебральним паралічем, у яких більшою мірою переважає ліворукість, частіше спостерігався зсув помилки вправо. Виражений ефект асиметрії помилок може бути обумовлений підвищенням м'язового тону внаслідок компенсаторного перенапруження м'язів одного з боків тіла (при дії правою рукою – правий бік і навпаки). Зсув помилки окоміру в них в той чи інший бік характеризується певними особливостями та залежить від локалізації ураження.

Проведене дослідження свідчить про складну динаміку формування окоміру як прояву сенсорно-перцептивних процесів із переходом від дошкільного до молодшого шкільного віку. В цей час відбуваються не тільки кількісні, але й суттєві якісні зміни в процесі удосконалення зорових просторово-розрізнявальних функцій, які мають великий вплив на розвиток сприйняття простору та пізнавальний розвиток у цілому. Крім загальних тенденцій, діагностика сенсорно-перцептивних процесів на матеріалі окомірних завдань дає змогу виявити індивідуальну специфіку психічного розвитку дитини щодо співвідношення узгодженості зорово-рухових функцій, що безпосередньо відображаються в процесі предметної, учбової та трудової діяльності, прогнозувати її ефективність та визначати відповідні засоби корекції.

Список використаних джерел

- Барабаншиков В. А. Динамика зрительного процесса и саккадические движения глаз. *Психологический журнал*. Т. 39. № 1. 2018. С. 46-56. DOI: 107868/S0205959218010051.
- Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Москва: Прогресс, 1977. 413 с.
- Выготский Л. С. Основы дефектологии. Москва: Педагогика. 1983. 368 с.
- Кроткова О. А., Каверина М. Ю., Данилов Г. В. Движения глаз и межполушарное взаимодействие при распределении внимания в пространстве.

- Hannula, D. E., Althoff, R. R., Warren, D. E., Riggs, L., Cohen, N. J. & Ryan, J. D. (2010). Worth a glance: Using eye movements to investigate the cognitive neuroscience of memory. *Frontiers in Human Neurosci*, 4, 166. DOI:0.3389/fnhum.2010.00166
- Krotkova, O. A, Kaverina, M. Yu. & Danilov, G. V. (2018). Eye movements and interhemispheric interaction in the distribution of attention in a space. *Human physiology*, 2(44), 66-74. DOI: 10.7868/S0131164618020108
- Lomov, B. F, Surkov, E. N. (1980). *Anticipation in the structure of activity*. Moscow: Science. 279 p.
- Shipitsyna, L. M. & Mamaychuk, I. I. (2001). *Cerebral palsy*. SPb: Didaktika Plus.
- Smirnova, Ya. K. (2020). The specifics of joint attention and mental models in preschoolers with atypical development. *Bulletin of Moscow University. Series 14. Psychology*, 1, 96-123. DOI: 10.11621/vsp.2020.01.06
- Soloviov, O. V., Dyachenko, Y. Y. & Kozak, R. V. (2019). Formation of a Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain. *Neurophysiology*, 51, 462-474. DOI: 10.1007/s11062-020-09843-8
- Tikhomirova, T. N, Kuzmina, Y. V. & Malykh, S. B. (2020). Trajectories of information processing speed in primary school age: a longitudinal study. *Psychological Journal*, 2(41), 26-38. DOI: 10.31857/S020595920008507-3
- Vygotsky, L. S. (1983). *Fundamentals of Defectology*: Vol. 5. [ed. T. A. Vlasova]. Moscow: Pedagogy. 368 p.
- Yakovleva, S. D. (2019). Individualization and differentiation in the process of teaching pupils with intellectual disabilities *Insight: the psychological dimensions of society: scientific journal*, 1, 110-116.
- Физиология человека. 2018. Т.44. № 2. С. 66–74. DOI: 10.7868/S0131164618020108
- Ломов Б. Ф., Сурков Е. Н. Антиципация в структуре деятельности. Москва: Наука. 1980. 279 с.
- Смирнова Я. К. Специфика совместного внимания и модели психического у дошкольников с атипичным развитием. *Вестник Московского университета*. Серия 14. Психология. 2020. № 1. С. 96-123. DOI: 10.11621/vsp.2020.01.06
- Тихомирова Т. Н., Кузьмина Ю. В., Малых С. Б. Траектории развития скорости переработки информации в младшем школьном возрасте: лонгитюдное исследование. *Психологический журнал*. Т. 41. № 2. 2020. С. 26-38. DOI: 10.31857/S020595920008507-3
- Чуприкова Н.И. Перспективы решения психофизиологической проблемы: деятельность мозга, психика и явления сознания. *Психологический журнал*. Т. 39. № 2. 2018. С. 120-133. DOI: 10.7868/S0205959218020113
- Шипицына Л. М., Мамайчук И. И. Детский церебральный паралич. СПб.: Дидактика Плюс, 2001. 272 с.
- Яковлева С. Д. Індивідуалізація і диференціація в процесі навчання учнів з порушенням інтелектом. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*, 2019. Вип. 1. С. 110-116.
- Danilov G. V. et al. Gaze fixation patterns correlate with visual attention and memory: the results of a pilot study in healthy subject / Danilov G.V., Vigasina K.S., Strunina Yu V., Kaverina M.A., Galkin M.V., Kuleva A.Yu., Alexeeva A.N., Lazutkin A.A., Enikolopov G.N., Krotkova O.A. *Modern Technologies in Medicine*. 2019. V.11. № 1. P. 54–60. DOI: 10.17691/stm 2019.11.1.06
- Drozd L. V., Bystrova Yu. O. Features of communication of adolescents with intellectual disabilities in the interpersonal relations. *Insight: the psychological dimensions of society: scientific journal*, 2020, Vol. 3. P. 123-133.
- Hannula D.E. et al. Worth a glance: Using eye movements to investigate the cognitive neuroscience of memory / Hannula D.E., Althoff R.R., Warren D.E., Riggs L., Cohen N.J., Ryan J.D. *Frontiers in Human Neurosci*. 2010. V. 4. Art. 166. DOI: 0.3389/fnhum.2010.00166
- Soloviov, O. V., Dyachenko, Y. Y., Kozak, R. V. Formation of a Precise Behavioral Motor Response to an External Pain Stimulus Is Not Possible without a Subjective Experience of Pain. *Neurophysiology*. 2019. № 51, P. 462-474. DOI: 10.1007/s11062-020-09843-8

Link article (Style APA): Shamykh O. M. (2020). Gender peculiarities of Paralympic athletes' self-realization. *Insight: the psychological dimensions of society*, 4, 145-158. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-9

Link article (Style DSTU 8302: 2015): Shamykh, O. M. Gender peculiarities of Paralympic athletes' self-realization. *Insight: the psychological dimensions of society*, 2020, 4, 145-158. DOI: 10.32999/2663-970X/2020-4-9

UDC 159.922.1:796.032.2-056.26

Gender peculiarities of Paralympic athletes' self-realization

Гендерні особливості самореалізації паралімпійців

Received: August 30, 2020 Accepted: November 06, 2020

Shamykh Oleksandr Mykolaiovych

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor

Department of Physical Education and Sports
Kyiv National University of Construction
and Architecture, Ukraine
sashamykh@gmail.com,
ORCID 0000-0002-3941-2518

Шамич Олександр Миколайович

доктор психологічних наук, доцент
завідувач кафедри фізичного виховання
і спорту

Київського національного університету
будівництва і архітектури, Україна
sashamykh@gmail.com,
ORCID 0000-0002-3941-2518

Abstract

The purpose is to compare the emotional states of male and female Paralympic athletes as well as to determine the gender psychological peculiarities of Paralympic athletes' self-realization in sports.

Methods. It has been used the author's questionnaire and six methods of psychodiagnostics: General Self-Efficacy Scale (R. Schwarzer, M. Jerusalem), Ryff's Psychological Well-Being Scale (adapted by T. D. Shevelenkova and T. P. Fesenko), Self-Determination Scale (Ye. M. Osina), S. Maddi's Hardiness Survey (adapted and translated by D. O. Leontiev, O. I. Rasskazova), Questionnaire of Self-Organization of Activities by O. Yu. Mandrykova, Purpose in Life Test by J. Crumbaugh & L. Maholick (adapted and translated by D. O. Leontiev). **Results.** It has been established that a set of factors caused by the disability fact has a more adverse effect on male Paralympic athletes than female ones; this needs

Анотація

Мета. Порівняти емоційні стани спортсменів-паралімпійців чоловічої та жіночої статі. Визначити гендерні психологічні особливості спортивної самореалізації паралімпійців.

Методи. Було використано, розроблений нами, опитувальник та шість психодіагностичних методик: Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема, Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптація Т.Д. Шевеленкової і Т.П. Фесенко), Шкала самодетермінації (Є.М. Осіна), Тест життєстійкості С. Мадді (переклад і адаптація Д.О. Леонтєва, О.І. Рассказової), Опитувальник самоорганізації діяльності (ОСД) О.Ю. Мандрикової, Тест "Смисложиттєвих орієнтацій" (СЖО) Дж. Крамбо та Л. Махоліка (адаптація Д. О. Леонтєва). **Результати:** Встановлено, що для чоловіків-паралімпійців негативний вплив комплексу чинників, пов'язаних з наявністю інвалідності, є суттєво істотнішим, ніж для жінок, і, безумовно, потребує

in depth analysis and interpretation, taking into account that differences in performance indicators of healthy men and women are less noticeable. As for general features of self-realization of Paralympic athletes in sports, it is marked that Paralympic athletes are characterized by the predominant satisfaction with their sports career; a quite prompt setting of new sports goal and clear vision of the athletic future. It is also worth marking that most of them don't consider the achieved sports results as high as possible, because they realize their potential for further athletic development. It refers both to men and women. **Conclusions.** The findings can be useful for enhancing the performance and attitude of coaches of Paralympic representative teams to men and women during the training and competitive process of Paralympic athletes and contributing to their self-realization. **Prospects for further researches** involve analyzing and understanding why a set of factors caused by the disability fact has a more adverse effect on male athletes than female ones.

Key words: Paralympic athletes, gender peculiarities, self-realization, Paralympic sports.

Introduction

It is well known that one in ten inhabitants of the Earth is a person with a disability that is, on average, one in four families has such a member (Briskin, 2007; Mariasova, 2013). In Ukraine, the number of people with disabilities is constantly growing; it has already exceeded 2.8 million. It is marked that approximately half of them have first and second degree of disability – they are formally not capable of managing their existence due to the incompetency to work (Briskin, 2007).

Adisability's consequence is not only the damage of functions or structures of the organism but also, as a rule, the emergence of significant problems concerning the full functioning of a person with a disability as a member of the society (Dad'ova, 2007; Mariasova, 2013).

Scientists are unanimous that adaptive physical culture and sports are one of the most important focus areas which can lay the groundwork for the self-realization and socialization of people with disabilities to a greater extent, neutralize negative changes of their psycho-emotional state, create preconditions for the physical and psychic adaptation to new living conditions (Mariasova, 2013; Ovcharenko, 2005).

більш поглибленого аналізу та осмислення, оскільки нормативні відмінності між здоровими чоловіками та жінками є значно менш вираженими. Щодо загальних особливостей спортивної самореалізації паралімпійців установлено, що для паралімпійців у цілому властива переважна задоволеність власною спортивною кар'єрою, достатньо швидка постановка нової спортивної мети та досить чітке уявлення свого спортивного майбутнього. Також природно, що значна їх частина не вважає наявні спортивні досягнення гранично можливими, вбачаючи в собі потенціал для подальшого спортивного удосконалення. Це відноситься, як до чоловіків, так і до жінок. **Висновки.** Отримані результати можуть бути використані з метою підвищення ефективності та ставленню тренерів паралімпійських збірних команд до чоловіків і жінок в тренувально-змагальному процесі паралімпійців, а також для сприяння їх самореалізації. **Перспективи подальших досліджень** полягають у аналізі та осмисленні, чому для чоловіків-паралімпійців негативний вплив комплексу чинників, пов'язаних з наявністю інвалідності, є суттєво істотнішим, ніж для жінок.

Ключові слова: паралімпійці, гендерні особливості, самореалізація, паралімпійський спорт.

Вступ

Загальновідомо, що кожен десятий мешканець Землі є людиною з інвалідністю, тобто в середньому така людина є в кожній четвертій родині (Бріскін, 2007; Мар'ясова, 2013). В Україні кількість людей з інвалідністю постійно зростає і вже перевищила позначку 2,8 млн. Зазначається, що приблизно половина з них є з інвалідністю I та II груп, які формально не здатні забезпечити власне існування, оскільки не здатні працювати (Бріскін, 2007).

Наслідком інвалідності є не тільки ушкодження функцій або структур організму, але і, як правило, виникнення істотних проблем щодо повноцінності функціонування людини з інвалідністю як члена суспільства (Dad'ova, 2007; Мар'ясова, 2013).

Дослідники однак не погоджуються в тому, що одним з найважливіших напрямів роботи, здатним великою мірою забезпечити умови для самореалізації та соціалізації людей з інвалідністю, нівелювати негативні зміни їх психоемоційного стану, створити передумови для фізичної і психічної адаптації до нових умов життя, є адаптивна фізична

In particular, Paralympic sports became a hefty boost for people with serious health problems or injuries to mobilize reserve capacities of the body and to realize the prospects for coming through their diseases and full integration into the society (Briskin, 2007, Ovcharenko, 2005). It plays an essential socializing and informative role by bringing the public's attention to the issues of disability, barrier-free environment, support of dignity, rights and well-being of people having the status of a person with a disability (Mariasova, 2013). The humanistic sense of various sports competitions involving people with disabilities is invaluable, because they allow such people "to be back to the society" (Dad'ova, 2007; Shuba, 2013).

A full integration of people with disabilities (both men and women) and its maintenance in different social institutions can be regarded as one of the central problems of modern society. The experts in such scientific and scientific-practical fields as psychology, pedagogy, social work and sports etc. are actively engaged in dealing with this problem. Nowadays, it has been convincingly proven that the involvement of people with disabilities into adaptative physical culture and sports makes it possible to lay the groundwork for their full self-realization and socialization to a greater extent, neutralize negative changes of their psycho-emotional state. Scientists from different countries confirm this fact in their researches (Boyko, 2012; Mariasova, 2013; Ondrušova et al., 2013).

At the same time, not in every instance men and women have similar approaches to the solution of the assigned tasks. There is a lack of studies aimed at ensuring the relevant scientific support of not only a comprehensive competitive and training process of a Paralympic athlete but also a full integration of the Paralympic athlete into the society through the means of Paralympic sports that is of critical importance. Thus, the research of psychological and socio-psychological focus, especially those which are oriented to the identification of gender psychological particularities, indicators and preconditions for Paralympic athletes' self-realization in sports, become relevant.

The purpose is to compare the emotional states of Paralympic male and female athletes

культура і спорт (Марьясова, 2013; Овчаренко, 2005).

Зокрема, потужним стимулом для мобілізації резервних можливостей організму, для усвідомлення людей з важкими недугами або травмами перспектив до подолання своїх хвороб та повноцінного інтегрування у суспільство став паралімпійський спорт (Бріскін, 2007; Овчаренко, 2005). Він відіграє важливу соціалізуючу та інформуючу роль, привертаючи увагу громадськості до проблем інвалідності, безбар'єрного середовища, підтримки гідності, прав і благополуччя людей, що мають статус людини з інвалідністю (Марьясова, 2013). Гуманістичний сенс різноманітних спортивних змагань осіб з інвалідністю є безцінним, оскільки вони дозволяють таким людям "повернутися в суспільство" (Dad'ova, 2007; Шуба, 2013).

Повноцінне інтегрування та його забезпечення у різні суспільні інституції людей з інвалідністю, як чоловіків так і жінок, можна вважати однією з найбільш пріоритетних проблем сучасного суспільства. У вирішенні цієї проблеми беруть активну участь фахівці таких наукових та науково-практичних галузей як психологія, педагогіка, соціальна робота, фізична культура та спорт тощо. На сьогодні переконливо доведено, що залучення людей з інвалідністю до занять адаптивною фізичною культурою і спортом надає можливість істотною мірою забезпечити умови для їх повноцінної самореалізації та соціалізації, створенню передумов для ефективної фізичної і психічної адаптації, нівелювання негативних змін психо-емоційного стану. Науковці різних країн показують це у своїх дослідженнях (Бойко, 2012; Марьясова, 2013; Ondrušova та ін., 2013).

Але не завжди однакові підходи до вирішення поставлених задач є у чоловіків і жінок. Відчувається нестаток досліджень, покликаних створити необхідне наукове забезпечення не тільки повноцінного тренувально-змагального процесу паралімпійця, але й, що надзвичайно важливо, забезпечення засобами паралімпійського спорту повноцінного інтегрування паралімпійця до суспільства. Тому безумовно актуальними стають дослідження психологічного та соціально-психологічного

as well as to determine the gender peculiarities of Paralympic athletes' self-realization in sports.

Methodology

It plays an essential socializing and informative role by bringing the public's attention to the issues of disability, barrier-free environment, support of dignity, rights and well-being of people having the status of a person with a disability (Mariasova, 2013). The humanistic sense of various sports competitions involving people with disabilities is invaluable, because they allow such people (both men and women) "to be back to the society" (Dadova, 2007; Shuba, 2013). For Paralympic athletes, sports turn into vitally important source of self-realization and existence, an essential means of posttraumatic restoration, adaptation, integration and social inclusion. The close interaction with healthy athletes offers opportunities for the establishment of new friendly relations, enhancement of life satisfaction and balancing of disability effects (Ondrušova et al., 2013).

Due to the marked organizational and psychological specifics, a training-competitive process puts particular demands for a personality of Paralympic athletes. As the disability limits the ability to do physical exercises, the achievement of top results requires of Paralympic athletes to observe well-defined regulations both of sporting and other activities, superior and constant manifestation of strong efforts, and permanent adhering to a wide range of restrictions and prohibitions that differently influence the emotional states of athletes depending on a gender (Ondrušova et al., 2013; Semerjian, 2010). It is marked that both male and female Paralympic athletes have a high level of altruism, readiness to help to others, cooperative endeavor, sense of responsibility, friendly attitude to people around, self-esteem, independence from the opinion of others, self-actualization, sociability, constructivism, a sense of purpose, self-belief, life quality and psychosocial adaptation (Mariasova, 2013; Maslov & Pudovskyi, 2011).

Among the differences in the psychological state of a male and female Paralympic athletes, it was found pronounced sexual dimorphism in the context of gender analysis of aggression

спрямування, зокрема, спрямовані на визначення гендерних психологічних особливостей, індикаторів та передумов спортивної самореалізації паралімпійців.

Мета. Порівняти емоційні стани спортсменів-паралімпійців чоловічої та жіночої статі. Визначити гендерні психологічні особливості спортивної самореалізації паралімпійців.

Методологія дослідження

В мобілізації резервних можливостей організму та усвідомленні людей, які мають важкі недуги або травми перспектив до подолання своїх хвороб та повноцінного інтегрування у суспільство, потужним та беззаперечним стимулом став паралімпійський спорт. Він відіграє важливу соціалізуючу та інформуючу роль, привертаючи увагу громадськості до проблем інвалідності, безбар'єрного середовища, підтримки гідності, прав і благополуччя людей, що мають статус людини з інвалідністю. Гуманістичний сенс різноманітних спортивних змагань осіб з інвалідністю є безцінним, оскільки вони дозволяють таким людям, як чоловікам так і жінкам, "повернутися в суспільство" (Dadova, 2007; Овчаренко, 2005). Для паралімпійців спорт стає життєво важливим джерелом самореалізації та існування, важливим засобом посттравматичного відновлення, адаптації, інтеграції та соціальної інклюзії. Завдяки тісній взаємодії із здоровими спортсменами відкриваються можливості для створення нових дружніх стосунків, підвищення задоволення життям і компенсування наслідків інвалідності (Ondrušova та ін., 2013).

Внаслідок вираженої організаційної та психологічної специфіки, особливі вимоги до особистості паралімпійців ставить тренувально-змагальний процес. Оскільки інвалідність обмежує здатність виконувати фізичні вправи, досягнення високих результатів потребує від атлетів-паралімпійців дотримання чіткої регламентації як спортивної, так і інших видів діяльності, виключного та постійного прояву вольових зусиль, постійного дотримання цілої низки обмежень і заборон, що по-різному відображається на емоційних станах спортсменів в залежності від статі (Ondrušova та ін., 2013; Semerjian, 2010). Також зазначимо, що як

manifestation. Almost all individual types of aggression are peculiar to men, specifically physical, self-aggression and emotional aggression. And women, on the contrary, have average and low levels of aggression – emotional, verbal and self-aggression is notably low among others. Most participants showed an average level of general aggression, but it was much more typical for men than women. Men had a high level of general aggression, and none athlete manifested its low level, but female athletes did that confirmed better adaptive capacities of women's body (Lukovska, 2017).

The most appropriate methodological framework for the comprehensive study of personality's self-realization, both of men and women, in Paralympic sports includes the systems approach and the application of methodological principles of synergetics (Serdyuk, 2012 et al.).

Participants. 106 members of Paralympic and Deaflympics national teams of Ukraine in various sports (aged 16–53 years; among them – 84 men and 22 women) having different ICD diseases participated in the research.

Procedure and tools. It has been used the author's questionnaire and six methods of psychodiagnostics: General Self-Efficacy Scale (R. Schwarzer, M. Jerusalem), Ryff's Psychological Well-Being Scale (adapted by T. D. Shevelenkova and T. P. Fesenko), Self-Determination Scale (Ye. M. Osina), S. Maddi Hardiness Survey (adapted and translated by D. O. Leontiev, O. I. Rasskazova), Questionnaire of Self-Organization of Activities by O. Yu. Mandrykova, Purpose in Life Test by J. Crumbaugh & L. Maholick (adapted and translated by D. O. Leontiev).

To achieve the tasks of the empirical research, which has determined the factors of Paralympic athletes' self-realization in sports, the author has developed the questionnaire focused on the identification of the level and factors of self-realization in athletic activities. The questionnaire can be used for the work both with athletes with disabilities and healthy athletes. The questionnaire sample is below (Fig. 1).

A demographic part of the questionnaire is intended to receive information about a respondent's age, sex, sports, training experience,

у чоловіків, так і у жінок, у паралімпійців дуже високі рівні альтруїзму, готовності допомагати оточуючим, прагнення до співпраці, почуття відповідальності, доброзичливого ставлення до оточуючих, самооцінки, незалежності від думки інших, самоактуалізації, комунікабельності, конструктивізму, цілеспрямованості, впевненості в собі, самооцінки, якості життя та психосоціальної адаптації (Марьясова, 2013; Маслов, Рудовский, 2011).

Серед відмінностей психологічного плану між чоловіками та жінками паралімпійцями, при гендерному аналізі проявів агресії виявлено виражений статевий диморфізм. У чоловіків практично за всіма окремими видами агресії переважав її високий рівень, особливо фізичної, самоагресії і емоційної агресії. У жінок, навпаки, переважали середній і низький рівні агресії, за видами особливо низькими були емоційна, вербальна і самоагресія. У більшості обстежених спостерігався середній рівень загальної агресії, але у чоловіків він виявлявся значно частіше, ніж у жінок. У чоловіків рівень загальної агресії був високим, а її низький рівень не реєструвався в жодного атлета, але був відзначений у досліджених спортсменок, що свідчило про кращі адаптивні можливості жіночого організму (Луковська, 2017).

Найбільш придатною методологічною основою для цілісного вивчення самореалізації особистості, як чоловіків, так і жінок, в паралімпійському спорті є методологія системного підходу і застосування методологічних принципів синергетики (Сердюк, 2012 та ін.).

Учасники. В нашому дослідженні брали участь 106 членів паралімпійської та дефлімпійської збірних команд України з різних видів спорту (віком 16-53 роки; з них – 84 чоловіки та 22 жінки) та різних нозологій.

Процедура та інструменти. В дослідженнях було використано, розроблений нами, опитувальник та шість психодіагностичних методик: Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема, Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптація Т.Д. Шевеленкової і Т.П. Фесенко), Шкала самоідентифікації (Є.М. Осіна), Тест життєстійкості С. Мадді (переклад і адаптація Д.О. Леонтєва,

The questionnaire for the identification of the level and factors of self-realization in sports

Full name _____
 age ___ sex ___ sports _____ Training experience _____ Athletic category _____

Top achievement at the All-Ukrainian level _____
 Top achievement at the international level _____

PROCEDURE: Please, answer the questions below by circling the relevant statement (only one that is the most appropriate for every question).

№	Questions	Answer options				
1	Satisfaction with the personal sports career	dissatisfied	rather dissatisfied	difficult to answer	rather satisfied	fully satisfied
2	How rapidly do you set a new sports goal after the achievement of the intended one?	never set	Long after	after a while	Soon enough	almost at once
3	How firmly do you envisage your sports career?	I don't envisage at all	I almost don't envisage	in general terms	I tend to envisage	I have a clear picture
4	Have you reached the pinnacle of sports achievement?	not at all	partially	considerably	almost	fully
5	Your relations with members of sports group/team	bad	not very good	normal	good	very good
6	Your relations with a coach (coaches)	bad	not very good	normal	good	very good
7	Your relations with support staff	bad	not very good	normal	good	very good
8	The level of your interest in workout	low	below average	average	high	very high
9	My financial standing	bad	not very good	normal	good	very good
10	My living conditions	bad	not very good	normal	good	very good

Fig. 1. The questionnaire sample

athletic category and the top achievements at the All-Ukrainian and international levels. The procedure involves answering ten questions by circling one relevant statement.

The first four questions are aimed at obtaining general information about the level of an athletes' self-realization (satisfaction with personal sports career, promptness of the set of new sports goal after achieving the previous one, clearness of envisaging of sports career, self-

О.І. Рассказовой), Опитувальник самоорганізації діяльності (ОСД) О.Ю. Мандрикової, Тест "Смисложиттевих орієнтацій" ("СЖО") Дж. Крамбо та Л. Махоліка (адаптація Д. О. Леонтьєва).

Для досягнення поставлених перед емпіричним дослідженням завдань, за яким визначалися чинники спортивної самореалізації паралімпійців ми розробили опитувальник, спрямований на визначення

Опитувальник, спрямований на визначення рівня та чинників самореалізації у спортивній діяльності

ПІБ _____
 вік _____ стать _____ вид спорту _____ Стаж занять _____ Спортивне звання _____

Найвище досягнення на всеукраїнському рівні _____

Найвище досягнення міжнародному рівні _____

ІНСТРУКЦІЯ: Будь ласка, дайте відповіді на нижченаведені запитання, обвівши кружечком відповідне твердження (тільки одне із запропонованих, що найбільше підходить за кожним запитанням).

№	Запитання	Варіанти відповіді				
		не задоволений (а)	швидше не задоволений	важко відповісти	швидше задоволений	повністю задоволений
1	Чи задоволені Ви власною спортивною кар'єрою					
2	Після досягнення спортивної мети як швидко Ви ставите наступну	не ставлю взагалі	через тривалий час	через певний час	досить швидко	майже відразу
3	Наскільки чітко Ви уявляєте своє спортивне майбутнє	ніяк не уявляю	майже не уявляю	у загальних рисах	в основному уявляю	чітко уявляю
4	Чи вважаєте Ви, що досягли вершини досягнень у спорті	далеко не досягнув	частково досягнув	значною мірою	майже досягнув	повністю досягнув
5	Ваші стосунки з членами спортивної групи/команди	погані	не дуже хороші	нормальні	хороші	дуже хороші
6	Ваші стосунки з тренером (тренерами)	погані	не дуже хороші	нормальні	хороші	дуже хороші
7	Ваші стосунки з допоміжним персоналом	погані	не дуже хороші	нормальні	хороші	дуже хороші
8	Ваша зацікавленість в заняттях спортом	низька	не дуже висока	середня	висока	дуже висока
9	Вважаю своє матеріальне становище	поганим	не дуже хорошим	нормальним	хорошим	дуже хорошими
10	Вважаю свої побутові умови	поганими	не дуже хорошими	нормальними	хорошими	дуже хорошими

Рис. 1. Дослідницький бланк опитувальника

esteem of achievability of the pinnacle of sports performance).

Other six questions focus on the identification of the key factors of the self-realization of athletes (relations with members of sports group/team, coaches and support staff, interest in workout, financial standing and living conditions).

рівня та чинників самореалізації у спортивній діяльності Опитувальник може бути використано для роботи як зі спортсменами, які мають інвалідність, так і зі здоровими спортсменами (Шамич, 2020). Дослідницький бланк опитувальника наведено нижче (рис. 1).

General characteristics of sports self-realization of Paralympic athletes under study are analyzed following the first four questions of the questionnaire intended to determine the level and factors of self-realization in sports:

1. Satisfaction with the personal sports career.
2. How rapidly do you set a new sporting goal after the achievement of the intended one?
3. How firmly do you envisage your sports career?
4. Have you reached the pinnacle of sports achievement?

Results and discussion

The findings confirm that Paralympic athletes under study (both male and female) – members of the national teams of Ukraine in different sports – are predominantly satisfied with their sports career – 81.0 % of them are almost or completely satisfied. Only 6.0–7.0% gave one of the three others answer options (varying from “dissatisfied” to “difficult to answer”).

They are generally characterized by a quite prompt set of a new sports goal. Only 3% answered they don't set a new goal or set it after a while. In contrast, 80% of Paralympic athletes set their new goal rather quickly or almost immediately after reaching the previous one.

The fact that 87.0% of Paralympic athletes have a clear idea of their athletic future noting that they “tend to envisage it” or “have a clear picture of it” is logically agreed with the previous indicators. Once again, only 3% circled two polar answer options, which characterize the ambiguity of such an idea.

Thus, as for the general characteristics of Paralympic athletes' self-realization in sports, it is established that predominant satisfaction with their sports career, a quite rapid set of a new sports purpose and clear vision of the athletic future is peculiar to both female and male Paralympic athletes. It stands to reason that most of them don't regard the achieved sports results as high as possible, because they realize their potential for further sports development.

Taking into account different age and the level of sports achievements of participants, there is a significant variation in the answer options concerning the crown of their results. About a third

Демографічна частина опитувальника призначена для отримання інформації про вік, стать, вид спорту, стаж занять, спортивне звання та найвищі досягнення досліджуваного на всеукраїнському та міжнародному рівнях. В інструкції пропонується надати відповіді на десять запитань, помітивши одне з п'яти тверджень, що найбільше підходить.

Перші чотири питання спрямовані на отримання загальної інформації про рівень самореалізації спортсменів (задоволеність власною спортивною кар'єрою, швидкість постановки нової спортивної мети після досягнення попередньої, чіткість уявлення свого спортивного майбутнього, самооцінку власної наближеності до вершини досягнень у спорті).

Ще шість питань спрямовані на визначення основних чинників самореалізації спортсменів (стосунки з членами спортивної групи/команди, тренерами та допоміжним персоналом, зацікавленість у заняттях спортом, матеріальний стан та побутові умови).

Загальні особливості спортивної самореалізації досліджуваних паралімпійців нами аналізувалися за першими чотирма запитаннями опитувальника спрямованого на визначення рівня та чинників самореалізації у спортивній діяльності:

1. Задоволеність власною спортивною кар'єрою;
2. Як швидко після досягнення спортивної мети ставиться наступна;
3. Чіткість уявлення свого спортивного майбутнього;
4. Чи досяг вже вершини досягнень у спорті (Шамич, 2020).

Результати та дискусії

Отримані результати свідчать, що для досліджуваних паралімпійців, як для чоловіків, так і для жінок – членів збірних команд України з різних видів спорту властива переважна задоволеність власною спортивною кар'єрою – 81.0 % з них нею переважно або повністю задоволені. Лише 6.0–7.0 % надали один з трьох інших варіантів відповіді (від “не задоволений” до “важко відповісти”).

Для них загалом властива достатньо швидка постановка нової спортивної мети. Так те, що ця мета ними не ставиться, або ставиться лише

of them believe that they have not reached the top of their achievements yet or reached partially. And more than a quarter of them are convinced that they have almost or completely reached the top.

During the analysis of findings, the author has considered a natural heterogeneity of the sample – following *gender*, age, disability type, sports and sports achievements available at the moment of the research (some participants have already taken the winning places at the Paralympic or Deaflympic Games, and others haven't). Groups of the participants selected according to *gender* do not differ significantly under the first four points of the questionnaire.

It is also established that the interest of Paralympic athletes in a workout has the most pronounced manifestation among the distinguished six factors, which may determine the level of sports achievements of Paralympic athletes. The interpersonal relations of Paralympic athletes with other subjects of their sporting activity – members of their team, coaches and support staff – are mostly favorable. The vast majority of Paralympic athletes don't feel concerned about their financial standing. However, for 20.0% who evaluates it as not very good or bad, it can affect the progress in the training and competitive process. The level of satisfaction with the living conditions (27.0% consider such conditions as bad or not very good) turned out to be a worse factor for sports activity.

When comparing the answers relating to six aspects of the questionnaire, which characterize the factors of sports achievements of Paralympic athletes according to *gender*, there were no significant differences.

The author has analyzed the subjective significance of external and internal factors for Paralympic athletes as stimulus for the workout following ten indicators of the self-esteem scale. Taking into account the specifics and tasks of the research, it has been used the modification of this method developed by O. Kokun, B. Ochetko et al. for sports studies.

As O. Kokun states, the self-esteem scale makes it possible to receive the participants' assessment of different characteristics promptly and precisely. Its distinct advantages are flexibility, convenience,

через тривалий час, зазначили лише 3 %. На противагу цьому 80 % паралімпійців свою нову мету в спорті визначають досить швидко, або майже відразу після досягнення попередньої.

Досить логічно із попередніми показниками узгоджується й те, що 87.0 % паралімпійців досить чітко уявляють своє спортивне майбутнє, відзначаючи, що таке уявлення в них “в основному наявне”, або “чітко наявне”. І знову лише 3.0 % позначили два полярні варіанти відповіді, які характеризують нечіткість подібного уявлення.

Таким чином, щодо загальних особливостей спортивної самореалізації паралімпійців встановлено, що для паралімпійців, як чоловіків, так і жінок у цілому властива переважна задоволеність власною спортивною кар'єрою, достатньо швидка постановка нової спортивної мети та досить чітке уявлення свого спортивного майбутнього. Також природно, що значна їх частина не вважає наявні спортивні досягнення гранично можливими, вбачаючи в собі потенціал для подальшого спортивного удосконалення (Шамич, 2018; 2020).

Природним, з огляду на різний вік і рівень спортивних досягнень досліджуваних, є досить значний розкид показників у відповідях щодо того, чи досягли вони вже вершини досягнень у спорті. Приблизно третина з них вважають, що далеко ще не досягли вершини досягнень, або досягли лише частково. А трохи більше чверті переконані, що такої вершини вони майже, або повністю досягли.

Під час аналізу отриманих результатів нами враховувалася природна неоднорідність вибірки – за *статтю*, віком, типом інвалідності, видами спорту та наявними на момент дослідження спортивними досягненнями (частина досліджуваних уже займали раніше призові місця на Паралімпійських чи Дефлімпійських іграх, а частина – ні). Групи досліджуваних, виділені за ознаками *статі* за першими чотирма питаннями опитувальника істотно не відрізняються.

Також встановлено, що серед виділених шести чинників, що можуть зумовлювати рівень спортивних досягнень паралімпійців, найбільш виражений позитивний вияв має зацікавленість паралімпійців у заняттях спортом. Також переважно сприятливими

reliability, descriptiveness, express-character as well as the option to classify and compare the indicators obtained (Kokun, 2004).

At the same time, the author has considered six factors (enjoyment of workout, physical activities, moral satisfaction of the victory in the competitions; an option of personal self-realization, an opportunity to represent the native country, club, city; communication with friends, acquaintances; opportunity to improve or compensate for health conditions) as predominantly *inner* stimulus and other four indicators (an opportunity or prospect of overseas trips; financial incentives – salary, food, salary bonuses etc.; gaining of experience, acquaintances etc. that can contribute to further life outcomes; an opportunity to be a full member of the society) – as relatively *external* stimuli.

Four in ten indicators of the self-esteem scale confirm the availability of statistically reliable *gender* differences (table 1).

At the same time, it is interesting to note that all four indicators, which differ between men and women, are higher among women. Thus, one can state that such subjective stimuli for workout as an opportunity to represent a native country, city, club; an opportunity or perspective of overseas trip; financial incentives – salary, uniform, salary bonus etc., an opportunity to be a full member of the society; are more relevant to female Paralympic athletes than male ones.

In the context of self-efficiency, when comparing various groups of Paralympic athletes,

є міжособистісні стосунки паралімпійців з іншими суб'єктами їх спортивної діяльності – членами своєї спортивної команди, тренерами та допоміжним персоналом. У переважній більшості паралімпійців рівень задоволеності матеріальним становищем занепокоєння не викликає. Однак для 20.0%, що оцінюють його як не дуже хороше чи погане, це може стати несприятливим для успішного тренувально-змагального процесу чинником. Дещо гіршим для спортивної діяльності чинником виявився рівень задоволеності ними своїми побутовими умовами (27.0% вважають такі умови поганими або не дуже хорошими).

Під час порівняння за шістьма питаннями опитувальника, які характеризують чинники спортивних досягнень паралімпійців, груп за ознаками *статі* теж істотних відмінностей встановлено не було.

Аналіз суб'єктивної значущості для досліджуваних паралімпійців зовнішніх та внутрішніх чинників як стимулів для занять спортом нами здійснювався за десятьма показниками методики шкалової самооцінки. З урахуванням специфіки і завдань дослідження використано модифікацію цієї методики, розроблену О. Кокуном, Б. Очеретько та іншими для досліджень у спорті.

Як зазначає О. Кокус, шкалована самооцінка дає змогу швидко і досить точно отримувати оцінку досліджуваними різних характеристик. Її найбільш вагомими перевагами є універсальність, зручність, надійність, інформативність,

Table 1. Differences in the indicators of external and inner factors as workout stimuli between male ($n = 84$) and female ($n = 22$) Paralympic athletes

Таблиця 1. Відмінності за показниками зовнішніх та внутрішніх чинників в якості стимулів для занять спортом між паралімпійцями чоловічої ($n = 84$) та жіночої статі ($n = 22$)

Self-esteem Самооцінка		Men Чоловіки	Women Жінки	$p \leq$
An opportunity to represent your country, club, city Можливість представляти на змаганнях свою країну, клуб, місто	$\bar{X}$	82.5	92.5	.05
	S_x	23.4	11.6	
An opportunity or prospect of overseas trips Можливість або перспектива закордонних поїздок	$\bar{X}$	80.4	88.1	.05
	S_x	25.4	14.9	
Financial incentives – salary, uniform, salary bonuses etc. Матеріальні стимули – зарплата, форма, премії та ін.	$\bar{X}$	75.8	85.8	.05
	S_x	27.9	20.5	
An opportunity to be a full member of the society Можливість бути повноцінним членом суспільства	$\bar{X}$	80.2	90.9	.05
	S_x	25.9	19.6	

it is found that they hardly vary according to the *gender* aspect.

In terms of psychological well-being, eight in ten showed statistically reliable ($p \leq .1 - .001$) *gender* differences (table 2).

The data outlined in the table demonstrate that women have better indicators according to all eight aspects (note that the scale "affect balance" is reverse). According to the author's opinion, it can be regarded as an outstanding example that an adverse influence of a complex of factors associated with the disability fact is notably critical for male Paralympic athletes than female ones. This fact needs a more thorough analysis and understanding as the performance contrast between healthy men and women is less noticeable.

As well as in the case of the before analyzed indicators of psychological well-being, Paralympic female athletes have higher indicators of self-determination (table 3).

The differences in the scale "autonomy" is more apparent and in the scale "self-expression" –

експрес-характер, а також можливість класифікації та зіставлення отриманих показників (Кокун, 2004).

При цьому шість показників (задоволення від тренувань, фізичних навантажень; моральне задоволення від перемог на змаганнях; можливість особистісної самореалізації; можливість представляти на змаганнях свою країну, клуб, місто; спілкування с друзями, знайомими; можливість виправити чи компенсувати недоліки здоров'я) нами розглядалися як переважно *внутрішні* стимули, і ще чотири показники (можливість чи перспектива закордонних поїздок; матеріальні стимули – зарплата, харчування, премії та ін.; набуття досвіду, знайомств та ін., що може допомогти влаштуватися у подальшому житті; можливість бути повноцінним членом суспільства) – як відносно *зовнішні* стимули.

За чотирма з десяти показників методики шкалою самооцінки було встановлено наявність статистично достовірних *статевих* відмінностей (табл. 1).

Table 2. Differences between male ($n = 84$) and female ($n = 22$) Paralympic athletes in terms of psychological well-being

Таблиця 2. Відмінності за показниками психологічного благополуччя між паралімпійцями чоловічої ($n = 84$) та жіночої статей ($n = 22$)

№	Scale Шкала		Men Чоловіки	Women Жінки	$p \leq$
1	Positive relations Позитивні взаємини	$\bar{X}$	58.2	63.1	.05
		S_x	8.5	12.2	
2	Autonomy Автономія	$\bar{X}$	56.2	59.2	-
		S_x	9.1	13.1	
3	Environmental mastery Управління середовищем	$\bar{X}$	57.8	63.0	.01
		S_x	7.0	8.3	
4	Personal growth Особистісне зростання	$\bar{X}$	60.7	63.5	.1
		S_x	6.2	10.1	
5	Purposes in life Цілі в житті	$\bar{X}$	63.5	69.9	.01
		S_x	7.7	11.2	
6	Self-acceptance Самоприйняття	$\bar{X}$	57.2	60.2	0,1
		S_x	7.3	10.9	
7	Affect balance Баланс афекту	$\bar{X}$	96.1	83.2	.001
		S_x	18.4	15.9	
8	Meaning in life Осмисленість життя	$\bar{X}$	100.2	106.9	.01
		S_x	9.7	15.9	
9	The human being as an open system Людина як відкрита система	$\bar{X}$	64.7	64.6	-
		S_x	6.4	10.7	
10	Psychological well-being Психологічне благополуччя	$\bar{X}$	353.6	378.7	.01

Table 3. Differences between Paralympic male ($n = 84$) and female ($n = 22$) athletes in terms of self-determination

Таблиця 3. Відмінності за показниками самодетермінації між паралімпійцями чоловічої статі ($n = 84$) та жіночої статі ($n = 22$)

Scale Шкала		Men Чоловіки	Women Жінки	$p \leq$
Autonomy Автономії	$\bar{X}$	38.4	41.4	.05
	S_x	5.3	4.5	
Self-expression Самовираження	$\bar{X}$	40.0	42.5	.1
	S_x	6.4	5.9	

less. However, according to the author, they can't be considered as crucial.

Conclusions

1. Such subjective stimuli for workout as an opportunity to represent a native country, city, club; an opportunity or perspective of overseas trip; financial incentives – salary, uniform, salary bonus etc., an opportunity to be a full member of the society; are more important for female Paralympic athletes than male ones.

2. Paralympic male athletes have a statistically lower level of self-determination (the scales of “autonomy”, “self-expression”) and eight in ten indicators of psychological well-being.

3. A set of factors caused by the disability fact has a more adverse effect on male Paralympic athletes than female ones. The author believes it is commonly supposed that both healthy men and men with disabilities are leaders in their nature. A man is a family defender – he works, earns money and keeps a family. Even the top achievements don't bring a full moral satisfaction for Paralympic male athletes because the disability provides a kind of “barrier” they can't come to grips with under no circumstances.

References:

- Boyko, G. M. (2012). *Psychological and pedagogical accompaniment of sports activity of swimmers with disorders of psycho-physical development in Paralympic sports*: monograph. Poltava: TOV ASMI.
- Vpiskin, Yu. A. (2007). Theoretical and methodological bases of sports for the disabled as a component of the international Olympic movement. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv.
- Dad'ova, K. (2007). *Introduction to adapted physical activities*. Prague: Charles University.

При цьому, що цікаво, всі чотири показники, які у чоловіків та жінок відрізняються, є вищими у жінок. Тобто можна стверджувати, що для жінок-паралімпійців є істотно більш значущими за чоловіків такі суб'єктивні стимули занять спортом, як можливість представляти на змаганнях свою країну, клуб, місто; можливість або перспектива закордонних поїздок; матеріальні стимули – зарплата, форма, премії та ін.; можливість бути повноцінним членом суспільства.

За рівнем самоефективності, під час порівняння різних груп паралімпійців виявилось, що у *статевому* аспекті, вони майже не відрізняються.

За показниками психологічного благополуччя, зокрема, вісьма з десяти, встановлено наявність статистично достовірних ($p \leq .01 - .001$), *статевих* відмінностей (табл. 2).

Наведені у таблиці дані показують, що всі ці вісім показників є кращими у жінок (нагадуємо, що шкала “баланс афекту” є зворотною). Це, на нашу думку, можна вважати яскравим свідченням того, що для чоловіків-паралімпійців негативний вплив комплексу чинників, пов'язаних з наявністю інвалідності, є суттєво істотнішим, ніж для жінок, і, безумовно, потребує більш поглибленого аналізу та осмислення, оскільки нормативні відмінності між здоровими чоловіками та жінками є значно менш вираженими.

Як і у випадку з проаналізованими перед цим показниками психологічного благополуччя, показники самодетермінації також є вищими у жінок-паралімпійців (табл. 3).

Дещо більш вираженими є відмінності за шкалою “автономії”, меншими – за шкалою “самовираження”. Однак, на нашу думку, їх не можна розглядати, як дуже принципові.

- Kokun, O. M. (2004). *Optimization of human adaptive capabilities: psycho physiological aspect of activity provision*: Monograph. Kyiv: Millennium.
- Lukovska, O., Kryshen, V., Golovachev, M., Maloyvan, Ya. & Ovcharenko, S., (2017). Gender features of the psycho-emotional status of disabled athletes of the Paralympic and Deaflympic national teams of Ukraine in game sports. *Sports Bulletin of the Prydniprovyia*, 2, 207-212.
- Mariasova, D. A. Mental adaptation of disabled athletes with the defeat of the musculoskeletal system. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Moscow.
- Maslov, D. V. & Rudovsky, A. A. (2011). Women in the Paralympic movement, dash to "psycho-logical portrait". *Materials of the 1st All-Russian Congress "Medicine for Sports"*. Moscow, 269-276.
- Ondrušova, Z., Pitekova, R., Bardiovsky, M., & Galikova, Z. (2013). Sport and doing sports by the disabled posttraumatic return to life. *Clinical Social Work*, 2(4), 65-70/
- Ovchapyenko, S. V. (2005). Planning of the educational and training process of disabled football players with the consequences of cerebral palsy in the annual training cycle. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv.
- Semerjian, T. Z. (2010). Disability in Sport and Exercise Psychology. In T. V. Ryba, R. J. Schinke & G. Tenenbaum (Eds.), *The cultural turn in sport psychology. Fitness Information Technology* (p. 257-265). West Virginia: Fitness Information Technology.
- Serdyuk, L. Z. (2012). *Psychology of motivation of learning of future specialists: system synergetic approach*. Kyiv: University "Ukraine".
- Shamykh, O. M. (2018). Comparative analysis of the level of development of current personal qualities of Paralympians and students. *Technologies of intellect development*. Vol. 2, 8 (19), Retrieved from: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/331
- Shamykh, O. M. (2020). Psychology of self-realization of the personality in Paralympic sports. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv.
- Shamykh, O. M (2018). The subjective significance of external and internal incentives to engage in sports by the Paralympians. *Problems of modern psychology: a collection of scientific works of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the NAESciences of Ukraine*, 41, 355-367.
- Shuba, L. V. (2013). Pedagogical conditions of the organization of the educational and training process of the Paralympians with the defeat of the musculoskeletal system. *Bulletin of the Chepnigiv National Pedagogical University. Pedagogical sciences. Physical Education and Sports*, 112 (1), 357-360.

Висновки

1. Для жінок-паралімпійців є істотно більш значущими за чоловіків такі суб'єктивні стимули занять спортом, як можливість представляти на змаганнях свою країну, клуб, місто; можливість або перспектива закордонних поїздок; матеріальні стимули – зарплата, форма, премії та ін.; можливість бути повноцінним членом суспільства.

2. У паралімпійців-чоловіків достовірно нижчий рівень показників самоідентифікації (шкали "автономії", "самовираження") та восьми з десяти показників психологічного благополуччя.

3. Для чоловіків-паралімпійців негативний вплив комплексу чинників, пов'язаних з наявністю інвалідності, є суттєво істотнішим, ніж для жінок. Вважаємо, що як і у здорових людей, чоловіки в першу чергу відчують себе лідерами. Чоловік – це захисник своєї родини, він працює, заробляє кошти і забезпечує родину. У паралімпійців-чоловіків навіть найвищі досягнення не дають повного морального задоволення, тому що інвалідність ставить певний "бар'єр", з яким вони ні при яких обставинах змиритися не можуть.

Список використаних джерел

- Бойко Г. М. Психолого-педагогічний супровід спортивної діяльності плавців із порушеннями психо-фізичного розвитку в паралімпійському спорті: монографія. Полтава: ТОВ АСМІ. 2012. 360 с.
- Бріскін Ю. А. Теоретико-методичні основи спорту інвалідів як складової міжнародного олімпійського руху : автореф. дис. ... д-ра наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.01; К.: Національний ун-т фізичного виховання і спорту України. 2007. 40 с.
- Dadova K. Introduction to adapted physical activities. Prague: Charles University. 2007. 134 с.
- Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. К.: Міленіум. 2004. 265 с.
- Луковська О., Кришень В., Головачов М., Малойван Я., Овчаренко С.. Гендерні особливості психоемоційного статусу спортсменів-інвалідів паралімпійських і дефлімпійських збірних команд України з ігрових видів спорту. *Спортивний вісник Придніпров'я*, 2017, № 2, С. 207-212.

- Марьясова Д. А. Психическая адаптация спортсменов-инвалидов с поражением опорно-двигательного аппарата: автореф. дисс... канд. мед. наук: 14.01.06; 14.03.11. Москва. 2013. 24 с.
- Маслов Д. В., Рудовский А. А. Женщины в паралимпийском движении, штрих к "психологическому портрету". Материалы I Всероссийского конгресса "Медицина для спорта". Москва, 2011, С. 269-276.
- Овчаренко С. В. Планування навчально-тренувального процесу футболістів-інвалідів з наслідками дитячого церебрального паралічу в річному циклі підготовки: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.01. К.: Нац. ун-т фіз. виховання і спорту України. 2005. 24 с.
- Ondrušova Z., Pitekova R., Bardiovsky M., Galikova, Z. Sport and doing sports by the disabled posttraumatic return to life. *Clinical Social Work*, 2013. № 2(4), P. 65-70.
- Semerjian T. Z. Disability in Sport and Exercise Psychology. *The cultural turn in sport psychology. Fitness Information Technology* [Tatiana V. Ryba, Robert J. Schinke and Gershon Tenenbaum (Eds.)]. West Virginia: Fitness Information Technology, Inc, 2010. P. 257-265.
- Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно синергетичний підхід. К.: Університет "Україна". 2012. 323 с.
- Шамич О. М. Порівняльний аналіз рівня розвитку актуальних особистісних якостей у паралімпійців та студентів. *Technologies of intellect development*. 2018, Vol. 2, No 8(19) URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/331
- Шамич О. М. Психологія самореалізації особистості в паралімпійському спорті: дис... докт. психол. наук: 19.00.01. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2020. 40 с.
- Шамич О. М. Суб'єктивна значущість зовнішніх та внутрішніх стимулів занять спортом паралімпійцями. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2018. Вип. 41, 355-367.
- Шуба Л. В. Педагогічні умови організації навчально-тренувального процесу паралімпійців з ураженням опорно-рухового апарату. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт*, 2013, № 112(1). С. 357-360.

Науковий журнал

Інсайт:

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

INSIGHT: THE PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF SOCIETY

Випуск 4

Підписано до друку 01.12.2020 р. Формат 60×84/8. Папір офсетний.
Наклад 300 примірників. Гарнітура Cambria. Друк цифровий.
Ум.-друк. арк. 18,60. Обл. вид. арк. 14,95.
Замовлення № 1120/318.

Видавничий дім "Гельветика"
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Scientific journal

Інсайт:

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

INSIGHT: THE PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF SOCIETY

Issue 4

Signed for printing on December 1, 2020. Format 60×84/8. Offset paper.

Print run: 300 copies. Typeface Cambria. Digital printing.

Con. print sheets: 18.60. Publisher's signature: 14.95.

Order No. 1120/318.

Publishing house "Helvetica"

46-A, Parovozna str., Kherson, 73021

Tel.: +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Certificate of subject of publishing

ДК No. 6424 dated October 04, 2018.